

**ՀԱՅ-ՎՐԱՅ
ԳՐԱԿԱՆ,
ՊԱՏՄԱՄԵՋԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՀԱՐԵՏՐԸ ՎՐԱՅ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ
(1988-1990)**

ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

**ԵՐԵՎԱՆ
2001**

9(47.925)
7-24

ՀԱՅ-ՎՐԱՅ ԳՐԱԿԱՆ,
ԴԱՏՄԱՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐԸ
ՎՐԱՅ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ (1988-1990)
ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՊՐԱԿ առաջին

Կազմեց, առաջարանը գրեց
և վրացերենից թարգմանեց
Յուղյա ԲԱՅՐԱՄՅԱՆԸ

32/2

ԵՐԵՎԱՆ 2001

Գիրքը հրապարակվում է
Սովորական Աղյուսական հովանավորությամբ

ՀՏԴ 941(479.25)+941(479.22)
ԳՄԴ 63.3(23)+63.3(24)
Ն 240

Հրատարակության է ներկայացրել
Երևանի պետական համալսարանի հայագիտական կենտրոնը

Խմբագիր՝ բանաս. գիտ. դոկտոր,
պրոֆ. Արշակ Գ. Մադոյան

Ն 240 ՀԱՅ-ՎՐԱՅ ԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱՍՉԱԿՈՒԹՅԱՅԻՆ ՀԱՐՁԵՐԸ ՎՐԱՑ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ (1988-1990): Նյութերի ժողովածու: /Պրակ առաջին: Կազմեց, առաջարանց գրեց և վրացերենից թարգմանեց Հրայր Բայրամյանը/. — Եր.: «Զանգակ-97» հրատ., 2001. — 160 էջ:

Այս ոնքերատիվ բողարկումը հնարավորություն կը նետոի վրաց լեզուն չինացող մեր գիտականներին և համապատասխան բնագավառների մասնագետներին՝ ծանրացնելու հոդվածների բովանդակությանը և իրենց խոսքն անելու դրանց մասին, բանդի նորոգումը և այլական հայության առաջարկությունները:

Ժողովածուն կազմել, թարգմանել և հրատարակության է պատրաստել ԵՊՀ հայագիտական կենտրոնի առաջատար գիտաշխատող, բանահրական գիտությունների թեկնածու, դոց. Հրայր Բայրամյան:

Ն 05030200000 2001 թ.
0003(01)-2001

ISBN 99930-2-221-7

ԳՄԴ 63.3(23)+63.3(24)

© Բայրամյան Հ., 2001
© «Զանգակ-97», 2001

Հրայրա ԲԱՅՐԱՄՅԱՆ

ԵՐԲ ԱԼՏԵՍՎՈՒՄ Է ՀԱՎԵՐՃՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՆՔԸ

Կամ րոպեմեր ժողովուրդների կյանքում,
երբ կարելի է հաշտվել ամեն բանի հետ,
բայց ոչ լուրջան:

Բրիտանական Միացյալ Թագավորություն

Սերօրյա վրաց մամուլն ընթերցելիս այն տպավորությունն ես ստանում, ասես հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ զբաղված է եղել Վրաստանը նվաճելու, վրացիներին իրենց բնօրդանից վտարելու կամ իր մեջ ծովելու, նրանց մշակույթը ավերելու կամ սեփականելու, այդ երկիր պատմությունը գեղձելու, այնտեղ ծննդիրյան ընթացքը կանգնեցնելու և հար ու նման գործերով!:

Անտեսելով գիտականությունն ու եթիկայի տարրական պահանջները, կեղծն ու ցանկալին ներկայացնելով իրու ծշմարտություն՝ վրացի գրագետները Հայաստանի՝ Վրաստանի հետ հարաբերություններում լուսավոր մի կետ, դրական որևէ իրադարձություն, ուսանելի նույնինկ եզակի փաստ չեն ուզում գտնել: Ավելին՝ ավագ թե կրտսեր, մեկը մյուսին լրացնելով, մեկը մյուսին առաջ նելով, զարմանալի եռանդ են ցուցաբերում նաև արժեզրկելու, ժխտելու, անգամ նսենացնելու վրաստանարանակ հարյուրավոր հայորդիների՝ այդ աշխարհի շենացմանը մատուցած

1 Ժողովածուն կազմել և առաջարանց գրել ենք 1990 թ.: Առաջարան՝ իրու վրաց ընթացիկ մամուլի տեսություն, տպագրվել է «Անդրադարձ» (հունիս-հուլիս, 1990), «Զայն օդինաց» (հոկտեմբեր-նոյեմբեր, 1990) շաբաթաթերթերում և «Երևանի համալսարան» հանդեսում (թիվ 2, 1992): Ներկա տարրեակը տպագրվում է զգաի կրծառումներով. թեև բովանդակությամբ գրեթե չի տարրեակում նախկինից: Նյութերը, չնչին բացառությամբ, ներկայացնել ենք ծամանակագրական կարգով, իսկ թարգմանած շուրջ հիսուն հոդվածից ընտրել ենք ընդամենը տասնչորսը:

ծառայությունները: Անտեսում են այն իրողությունը, որ ճակատագրի բերումով Վրաստանում հանգրվանած հայերը ոչ միայն զբաղվել են երկրագործությամբ, արդյունաբերությամբ, առևտորով ու արհեստներով, ոչ միայն ներգրավվել են հասարակական-քաղաքական կյանքի մեջ, այլև ուսումնասիրել են այդ ժողովրդի մշակույթը, պատմությունը, գրականությունը և մեծապես նպաստել նրա տնտեսության, գիտության, արվեստի, գրականության, առհասարակ, ամբողջ մշակույթի զարգացմանը²:

Վրաց մտավորականներից ոմանք ձգտում են իրենց ժողովրդին, հատկապես երիտասարդ սերնդին համոզել, թե իբր հայ գիտնականները շարունակում են կանխակալ հետազոտությունները վրացագիտության և հայ-վրաց կապերի ոլորտներում, թե Հայաստանում ոչնչացվել են վրացական հուշարձանները, թե նրանք -սի վերջավորությամբ վրաց աշխարհագրական անունները հայտարարել են հայկական, վրաց ճարտարապետության բազում կորողներ վերագրել են հայկականին, «Շուշանիկի վկայաբանությունը» յուրացրել են, Վրաստանի պատմական տարածքի զգալի մասը տեղադրել են Հայաստանի պատմական քարտեզներում, Զավախը հայտարարել են հայկական շրջան, Արխագիայում վրացիների ցեղասպանություն են կազմակերպել և այլն...»

Եշմարտությունն այն է, սակայն, որ կատարվել և կատարվում է հակառակը. հայ գիտնականը ընդարձակածավալ գիրք իրատարակեց Հայաստանում եղած վրացական հուշարձանների մասին, վրաց լեզվաբանները Գորիս, Բջնի, Անի տեղանուններին հավելում են -ի, -սի, արհեստականորեն դարձնում Գորիսի, Բջնիսի, Անիսի՝ նմանեցնում վրացահունչ Բոլնիսի, Դմանիսի, Թթիլիսի, Մանգլիսի ծևերին և հայտարարում, թե դրանք վրացական տեղանուններ են: Վրացիներն են գրում, թե վաղմիջնադարյան հայկական ճարտարապետությունը վրացականի պատճենն է, իսկ վերանորոգումների ժամանակ փոփոխություններ են կատարում Վրաստանի հայկական վանքերում ու եկեղեցիներում և հայտարարում վրացական³: Վրաց գրականագետները, «Շուշանիկի վկայաբանությունը» համարելով «Ազգային ցեղարվեստական արձակի

գլուխգործոց», 1978 թ. համաշխարհային մասշտաբով նշեցին երկի գրության 1500-ամյակը: Վրաստանի պատմական քարտեզներում մինչև Սևանա (հաճախ՝ Կանա) լճի հյուսիսային ափերը ներկայացվում են իբրև Վրաստանի տարածքներ...

Չքավարարվելով նման սուտուպատիր հայտարարություններով՝ նրանք թե՛ հայ ժողովրդի և թե՛ նրա ականավոր գործիչների վրա բարդում են այնպիսի մեղադրանքներ, որ մնում ես ափիքերան, կարկանած և, ինչպես ասում են՝ գրիչդ կանգ է առնում...

Այսպես՝ բանական որևէ արարածի մտքով կանցնի⁴, թե Սերգեյ Փարաջանովը, «Դաստիարակվելով ոչ վրացական հողի վրա՝ «Լեզենդ Սուրամի թերդի մասին» ֆիլմը նկարահանել է, որպեսզի այլանդակի և ստորացնի վրաց իրականությունը» («Լիտերատուրուիլ Սաքարբելո», այսուհետ՝ LU, 16 սեպտեմբերի, 1988): Թե Հայաստանի պատմաբանները, «Հին հայկական լեզենդները ներկայացնելով իբրև ծշմարտություն, հենվելով դրանց վրա նշանակալից հրատարակություններում ստորացնում են հարևան երկրի՝ Վրաստանի անցյալը» («Մնաքորի», թիվ 9, 1988): Թե Լեոնի (Արաքել Բարախսանյան) «Աշխատություններում անարգված են Վրաստանն ու վրաց ժողովուրդը» («Մնաքորի», թիվ 9-10, 1991):

Վրաց մամուլի համաձայն՝ կասկածելի վարդութարքի տեր են կուսակցական, ազգային, արվեստի և գրականությամ հայ ականավոր գործիչները. նրանցից է դգֆոհում ոմն Մ. Մախուրաձեն և սուր ու շիվան անում, թե Ախալցխայի «Փողոցները կրում են կասկածելի կենսագրություն ունեցող անձանց անունները»: Նրա թվարկած երկու ռուսի, երեք վլացու և ինը հայի անունների շարքում (հիմնականում հեղափոխականներ) կարդում ենք նաև մեր ազգային հանճարների՝ Խաչատուր Աբովյանի և Շովիաննես Թումանյանի անունները («Ծիթելի դրոշա», 3 հունիսի, 1989): Ականա մտարերում ես Անենայն Հայոց բանաստեղծի «Անգիտակից թշնամիներ» հոդվածը (1913)⁵ ի պաշտպանություն Սայաթ-Նովայի և դարձայլ Խաչատուր Աբովյանի սուլը հիշատակի: «Նշ իմանար մեծն Թումանյանը, որ մի քանի տասնամյակ անց ինքն է «Վրացիներից ոմանց մաղձն ու զայրույթը շարժելու՝ իր հիշատակով» և իր անունով կոչված փողոցի պատճառով:

Պետական բարձրաստիճան մի պաշտոնյա, ճիշտ է, բացահայտ չի գրում Մխիթար Գոշի՝ կասկածելի կենսագրություն ունենալու մասին, քայլ նրա ուսումնասիրությանը ծանոթանալուց հետո ընթերցողն ինքը նըստինքյան եղրակացնում է, որ հայ օրենսգետի իրավագիտական իմա-

2 Տե՛ս, օրինակ. С. С. Мамулов, Армяне в Грузии, «Крон-Пресс», Մոսկվա, 1995:

3 Այս և մի շարք այլ հրապարակումների մասին տես՝ «Գրական թերթ», 28 օգոստոսի, 1988 (Պ. Սուրայան, Պատմական միտումնավոր հայացք):

4 Տե՛ս՝ Վրաց պետական քաղաքականությունը և հայ մշակույթի հուշարձանները: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1998:

ցությունը կասկածի տեղիք է տալիս, որովհետև «Վրացերեն գրել-կարդալ իմանալով՝ վերցրել է վրաց աշխարհիկ օրենսգիրը և ... նրա իման վրա կազմել իր Դատաստանագիրը» («Մնաթորի», թիվ 2, 1989):

Բայց եթե օրենսգետ Գոշը, Երևի թե գիտակցելով իր արարքի պատմելիության հնարավորությունը XX դարի վերջում վրաց պետական այրերի կողմից, այնուամենայնիվ բավարարվել է վրացական օրենսգրքի թարգմանությամբ և տեղայնացունով, ապա մեր գրերի ստեղծողը, մեր դպրոցի ու դպրության հիմնադիրը, նշակութային գործիչն ու մեծ լուսավորիչը, ուսուցչապետն ու Եկեղեցու սրբերից ամենասուրբը՝ «իբրև քրիստոնեության քարոզիչ, նպատակ է ունեցել ոչնչացնել իրենից ավելի քան 700 տարի առաջ ստեղծված վրաց հեթանոսական գիրը» («Մնաթորի», թիվ 6, 1989):

Վրաց ժողովրդի դեմ «ուտնձգություններ» են կատարել նաև առանձին խավեր, դասեր ու կուսակցություններ: Օրինակ՝ «Ներքին Քարթլիի երնոսը պատմական տեսանկյունից» գրվածքում շողարձակում են այսպիսի «մարգարիտներ». իբրև թե «Դայ հոգևորականները, քաջալերված թուրքերի ու պարսիկների աջակցությունից և դաշնակից ունենալով հավատարիմ ռուսներին, Ծննդյան տոնների նախօրեին խուրջիններով խոզի միս են բաժանել գյուղաբնակ ու քաղաքաբնակ աղքատ վրացիններին և ծխաճատյաններում փոխելով նրանց անուն-ազգանունները՝ դարձել են հայ» («Մնաթորի», թիվ 10, 1989):

Մեկ այլ հետազոտող «պարզել» է, որ զավթիչները ոչ միայն քաջալերել են հայերին, այլև, ավերելով Վրաստանի հարավային զավառները, վտարելով վրացիններին, նրանց շեներում վերաբնակեցրել են դզլրաշների, թուրքերի և ... հայերի, որպեսզի «Սրանք դառնան տերուտնունը անտեր մնացած վրացինների, նրանց բերդամրոցների և վանքերի ու Եկեղեցինների»:

Դրանից հետո հայերը օծել են վրացական վանքերն ու Եկեղեցինները (Նույնիսկ Բոլմիսի սինոդը), փոխել են վրացական գյուղերի անունները, Վերանվանել այն գյուղերի անուններով, որտեղից տեղափոխվել են իրենք, մարդահամար անցկացնելիս վրացի բնիկներին գրանցել են հայկական ազգանուններով ու անուններով, իսկ ովքեր հայերեն չեն իմացել, նրանց կնքել են «վրացախոս հայեր» («Մնաթորի», թիվ 10, 1990):

Այս թե ում հաշվին են հայերը բազմացել Վրաստանում, ինչպես են հայացրել ու իրենց դավանանքը «պարտադրություն» խեղճ ու կրակ վրացիններին:

Բայց համաձայն վրաց որոշ գիտաշխատողների Երևակայության՝ հայերի հնարամտությունները այդ կարգի գործողություններով չեն սպառվել. նրանք կողոպուտով ու ծեղո թերածով չեն գոհացել և դիմել են նաև այսպիսի միջոցների. «20–30–ական թվականներին գոյություն ունեցած խոզերի ֆերմանների ավերակները, որոնք գրեթե 40 տարի է չկան, քարտեզից քարտեզ են անցկացնում, որ հետագայում ներկայացնեն իրոն XII դարի հուշարձա՞ն» («Ախալգարդող կոմունիստի», 15 հոկտեմբերի, 1988):

Բնորոշ մի գիծ ևս. զարմանալի հետևողականությամբ նրանք, իրենց հուզող հարցերին անդրադառնալիս, անպայման քար են նետում հայոց՝ համապատասխան բնագավառի անդաստանը: Այսպես՝ քննության առնելով «История Древнего мира» Եռահատոր և «Источниковоедение истории Древнего Востока» աշխատությունները՝ գրախոսը պարզապես լուսաբան է թափում հեղինակների վրա, ինչ է թե նրանք չեն Ժխտում Մեսրոպ Մաշտոցի և վրացի Զաղայի համագործակցությունը, ավելին՝ համարձակվում են փաստել, որ վրացական գիրն ստեղծվել է մ.թ. Վ դարում և ոչ թե մ.թ.ա. IV դարում, ինչպես իրենք են ամորում առանց որևէ հիմքի: Նա ընդգույն ենաւ այն իրողության դեմ, թե 481–483 թթ. «Դայաստանում ծավալված հակապարսկական ապստամբության դեկավարը ոչ թե Կահան Մամիկոնյանն է Եղել, այլ Կահրամազ Գորգասալը, որովհետև նա արքա էր և Վրաստանում էլ նման շարժում կար» (ԼՍ, 6 մայիսի, 1988):

Մեկ այլ առիթով ոմն Մամեդովայի⁵ ինչ-որ աշխատության նախն իրենց առարկությունները չավարտած՝ իսկուն թիրախ են դարձնում

5 Վրացի ընկերները զայրանում են, երբ հայ պատմաբանները երեմն-երեմն համարձակվում են արձագանքնել իրենց անհիմն մեղադրանքներին, ավերից Ելում են, երբ Դայաստանից Զավախսի հանդեպ փոքր-ինչ բարյացակամ և ուշաղի լինելու հորդոր են լսում. բայց, ա՛, լուսայն են ընդունում Մորթերանի պահանջը՝ Ներքին Քարթլիում ազերիների համար ստեղծել ինքնավար մարզ՝ Ռուսաբաշի կենտրոնով: Ընդ որում նույն այդ ազերիների հետ հարաբերություններում անհրաժշտ են համարում խսուն «Սուլի այն մասին, ինչը միացնում է Վրաստանի և Աղրբեզանի ժողովուրդներին, որոնք պատմականորեն կապված են իրար հետ ավելի քան երկու հազարամյակ» («Զարյա Վուտուկա», 3 հուլիսի, 1990: Ընդգծ.— Դ. Բ.): Սա, ինչպես տեսմուն ենք, վրաց «անաշա» ու «անկանիսակալ» պատմագիտական նորի նախադեպը չունեցող «ճառագումներից» է անշուշտ:

1979 թ. Երևանում տպագրված ուսումնական քարտեզները և անաշառություն պահանջող հեղինակները գրում են, թե Գուգարքը, Զավախչը (Նաև Արտահանը, Կղարջը, Տայքը և այլ գավառներ) Վրաստանի պատմական հողերն են, թե այդ նարգերի նախկին և ներկա բնակչները վրացական ցեղեր են, թե հայկական տեղանուններն ու ջրանունները չպետք է արտացոլվեին այդ քարտեզներում (LU, 13 մայիսի, 1988): Իսկ բանաստեղծ Ունան Միմինոշվիլին, հալած յուղի տեղ ընդունելով այս ամենը, իրավական դաշտ է փնտրում, որպեսզի պատասխանատվության ենթարկել տա հայ և այլազգի (հատկապես ռուս) պատմաբաններին, խմբագիրներին ու խմբագրություններին՝ «Վրաց ազգին վիրավորելու և նրան կողոպտելու համար» (LU, 24 հունիսի, 1988):

«Խորհրդային Վրաստան» թերթին տված հարցազրույցում Միմինոշվիլին, խոսելով իր մի պետմի մասին, ասում է, թե ինչպես սիրտն ափի մեջ այդ երկում արտացոլված են իր խոհերը հայ ժողովրդի, նրա ոգեղեն ուժի, արարման անշշանելի կամքի, նրա հերոսական անցյալի և հարուստ դպրության մասին: Թե ինքը բազմից եղել է Հայաստանում և ամեն այցելությունից հետո ավելի ու ավելի է հարստացել Հայաստանի պատմության, նրա ժողովրդի մեծ մշակույթի մասին իր գիտելիքները, և որ իրենք պարտավոր են պահել-պահպանել նախնիների սուրբ պահանդույնները: Եվ, ի հաստատումն իր խոսքերի անկեղծության, անթաքույց հպարտությանը խոստովանում է, թե իր կինը մինչև հիմա էլ կրում է Կեհափառ Վազգեն Առաջինի նվիրած ժամացույցը («Խորհրդային Վրաստան», 20 հոկտեմբերի, 1988):

Նախնիների սրբաւոր ավանդույթները պահել-պահպանել քարոզող, ամեն այցելությունից հետո Հայաստանի պատմության ու մշակույթի մասին իր գիտելիքները հարստացնող, հայ ժողովրդի հանդեպ ակնածանք տածող բանաստեղծը արցախյան շարժումը համարում է տարածքի պահանջ, իր խոսքով՝ տերիտորիայի պետենգիա (իհարկե, ոչ այդ հարցազրույցում):

«Լիտերատուրովի Սաքարբելո» թերթի մեկ այլ համարում գետեղված են Սահմանադրության այն ենթակետերի քննարկման արդյունքները, որոնք վերաբերում են հանրապետություններում «Ազատ տեղաշարժի իրավունքին»: Նյութի հեղինակները՝ երեք պատկառելի գործիչներ, ամենայն լրջությամբ գրում են, թե «Դա (հանրապետության բնակչների ազատ տեղաշարժը.— թ. Բ.) հանրապետության տարած-

քում մի բնակավայրից մյուսը հյուր գնալ չի նշանակում, այլ այն, ինչը պլանաշափորեն կատարեցին հայերը, որոնք նախ՝ գրադեցրին Դայաստանին սահմանակից մեր (ինա՝ Վրաց) հողերը, ապա՝ անցան Սև ծովի ափերի ինտենսիվ գաղութացմանը» (18 նոյեմբերի, 1988):

Դայերի կողմից այդ երկրամասը «գաղութացվելու» և արցախյան շարժման մասին շատ-շատերն են խոսում, բայց ուզում ենք վկայել մեզանում բարեկամի համբավ վայելող մտավորականներից մեկին՝ բանաստեղծ Զանսուր Զարկվիխանուն, որը «արցունքով ու ծշմարտությամբ գրված» ստվարածավալ հողվածում մեր սուրբ շարժման մասին արտահայտում է այսպիսի միտք. «Որ ստի ոտքերը կարծ են, շատ անգամ է հաստատվել, բայց Ղարաբաղի ամոթալի օրերը գագաթնակետին են հասել»⁶ (LU, 25 նոյեմբերի, 1988):

Դժգոհելով աշխարհի հեղինակավոր համրագիտարաններում ու գիտական ժողովածուներում Վրաստանն իբրև թե ոչ պատշաճ ներկայացնելու դեմ Վրացի վիճակագիրները իրենց երկրին վերաբերող բառահովվածների ու նյութերի ծավալները համեմատում են հատկապես Հայաստանն արտացոլող բառահովվածների ու նյութերի հետ և զարմանում ու զայրանում, թե ինչու պետք է Հայաստանին հատկացվի ասենք՝ 80 տող, իսկ Վրաստանին՝ 50 կամ 60 («Ցիկարի», թիվ 12, 1988):

«Советский энциклопедический словарь»—ում գետեղված Բագրատունիներ և Բագրատիններ բառահովվածներում նշված է, որ Վրացի Բագրատինները հայ Բագրատունիների ծյուղն են: Այս բառարանի լույսընծայումից ութ տարի անց՝ Վրաց բանաստեղծներից մեկը աղմուկ-աղաղակ է բարձրացնում, թե դա «Պատմական շշմեցուցիչ խեղա-

⁶ Այսուհանդերձ ուզում են հավատալ, որ նա անկեղծ է Սպիտակի երկրաշրժի կապակցությամբ գրված իր «Դուռուկ» ուսանակորում («Լիտերատурная Грузия», թիվ 1, 1989), բարեկամության մասին ծավալուն հարցազրույցում («Խորհրդային Հայաստան», 14 մայիսի 1989), հայ ֆուտրուխատների՝ թթվածի դիմանոյականների հանդեպ ցուցաբերած աննախադեպ բարյացակամությունը ու ասպետականությունը գնահատելիս, Վրաստանի հայկ. մշակութային բարեգործական ընկերության հիմնադրման առիվ արտասանած խոսքում («Խորհրդային Վրաստան», 1 օգոստոսի, 1989), Վրաստանի նայրաբաղաքում ապրիլի 9-ի գոհերի հիշատակը հավերժացնող խաչքար-հուշարձանի բացման առիվ և երկրաշարժի տարեթիցից օրը ունեցած ելույթներում («Խորհրդային Վրաստան», 25 մայիսի, 1989: Նույնը՝ 12 հեկտեմբերի, 1989):

⁷ Բառահովված, որտեղ վկայված է հայ Բագրատունիների դիմաստիայից Վրաց Բագրատինն արքաների սերելու մասին, տպագրվել է դեռևս 1963 թ.: Տես՝ «Էնցիկլոպեդիկ սլույց» (Երկու հաստորով), հ. 1, Սոսկվա, 1963, էջ 86:

թյուրում է, ամեն ինչի ոչնչացում, ամեն ինչի կորուստ... ի՞նչ է մնում մեզ. ամենամեծ Վրաստանը մեզ նվիրել են Աշոտ Մեծը, Բագրատ Երրորդը, Դավիթ Շինարարը և Թամար թագուհին, մինչդեռ պարզվում է, որ նրանք հայ Բագրատիոների (հեղինակի լեզուն չի գորում Բագրատունի ասել.— Յ. Բ.) ճյուղն են եղել: Եվ սա մենք հանդուրժում ենք,— բացականչում է հեղինակը,— հանդուրժում ենք տարիներ շարունակ: Աղմուկ չենք բարձրացնում, որպեսզի աշխարհին ինաց տանք, թե ինչպես են թալանում մեր անցյալը»:

Այսպես՝ հարցերը գիտականորեն քննարկելու, վերլուծելու, հիմնավորելու փոխարեն աշխարհով մեկ պետք է աղմուկ—աղաղակ հանել և դրացի երկրին ու նրա ժողովրդին ամբաստանել «պատմությունը թալանում մեջ»⁸:

Ի դեպ՝ այդշափ բանինաց, ուշիմ, «անցյալի կողոպուտները» հետքերել ցանկացող «հայրենասերը» չգիտե՞ր, որ եթե տվյալ բառարանի առաջին (1980), երկրորդ (1982) և երրորդ (1984) հրատարակություններում նշված է Բագրատիոնների՝ Բագրատունիների ճյուղ լինելը, ապա չորրորդ (1986) և հերթական բոլոր հրատարակություններից հանված է վրացու ազգային արժանապատվությունը «վիրավորող» “ветвь Багратионов” արտահայտությունը: Գիտեր, անշուշտ, բայց հայրենասեր ներկայանալու մոլուցքը այնքան բուօն է և անսանծելի, որ զլացել է գոյն իմիջիայլոց ակնարկելու «թալանը»⁹ վերադարձնելու մասին:

Վրաց գիտական շրջանակներում բազում ու բազմապիսի դրսնություններ ունեն գիտական բարքերին անհարիր երևույթները: Ահա դրանից ևս մեելք. Վրաստանի՝ Թուրքիայի, Գերմանիայի, Անգլիայի, Ռուսաստանի և այլ երկրների հետ դիվանագիտական հարաբերությունները լուսաբանելիս վրացի պատմաբանները և քաղաքագետները առանց

8 Ի գիտություն վրաց բանաստեղծի ասենք, որ վաղուց անտի մենք՝ հայերս, ոչ միայն հանրագիտական բառարաններում, ոչ միայն գիտական աշխատություններում ու մենագործություններում, այլև դպրոցական ու բուհական դասագրքներում նշում ենք Արշակունի արքաների պարբեսական ծագումը, բայց ոչ հայրենասեր հայոն է իհվանդագին ընդունում, ոչ էլ հայրենամունք է աշխարհով մեկ աղմուկ հանելու կոչ անում:

9 Ահա այդ «թալան» ամբողջությամբ. **Багратиды (Багратуни)**, древняя арм.-аристократич. фамилия. Царская династия (в 886–1045). Наиб. известны: Ашот I, Смбат I, Ашот II Железный, Ашот III Милостивый, Гагик I. Упсалка, 1980, тт 99; **Багратионы**, царская династия Грузии в 9–19 вв. ветвь **Багратидов** (ընդօք — Յ. Բ.). Наиболее известны: Ашот, Давид III, Давид Строитель, Георгий III, Тамара, Георгий V, Ираклий II. Упсалка, 1980, тт 100:

բացառության խոսում են «Դաշնակցական գորքերի՝ Վրաստան ներխուժելու և Լոռին գրավելու» վերաբերյալ:

Բայց նախ ծանոթաբանանք Լոռին Վրաստանին «պատկանելու» նրանց փաստարկներին: Քերում ենք բառացի, «Դայտնի է, որ դեռևս Զրիստոսի ծննդից առաջ՝ II դարում, Հայաստանի թագավորը Բարթլի (Խվերիայի) թագավորից զավել է Գոգարեննե (ինա՞ Գուգարք. — Յ. Բ.) երկիրը: Դանից հետո Գոգարեննեի համար պայքարը երկար է շարունակվել: Այն Զեռքից ծեռք է անցել: Դայաստանի և Վրաստանի ջրիստոնեացման ժամանակ՝ IV դարի կեսին, Ներքին Բարթլիի բնեշխությունը՝ նույն այդ Գոգարեննեն, Հայաստանի տարածքում է եղել, թեև շատ շուտով այդ երկիրը երկար ժամանակ վերստին Վրաստանին է պատկանել» («Սնաբորի», թիվ 9, 1988):

Լոռին Վրաստանի պատմական տարածք լինելու և այդ երկրին պատկանելու «հիմքը» գցված է. այժմ այն ամսին, թե մենք՝ հայերս, ինչպես ենք տեր դարձել «Վրաստանապատկան» երկրամասին: «Երևանի կառավարությունը հավաքում է իր գործը և առանց պատերազմ հայտարարելու անցնում Վրաստանի սահմաններն ու կոտորում այնտեղ գտնվող վրացական ջոկատները¹⁰: ...Վրաստանի դեմ Հայաստանը պատերազմն սկսեց Լոռու գավառի համար և յուրացրեց ոչ միայն հարավային մասը՝ Սանահինով և Հաղպատով, այլև հյուսիսային մասը՝ Ախթալայով և Ալավերդոյ պղնձահանքերով» («Սնաբորի», թիվ 1, 1989):

Մեկ ուրիշը վրաց պետականության վերականգնմանը նվիրված հետազոտության մեջ, անդրադառնալով Լոռու խնդրին, բառացիորեն կրկնում է վերոբերյալ տողերը և շարունակում. «Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո ամբողջ Լոռին հանձնվեց Հայաստանին»: Ընդ որում՝ հեղինակը վկայում է, որ կովկասյան բյուրոյի հայ անդամները քվեարկությանը չեն մասնակցել («Սնաբորի», թիվ 7, 1989):

Այս հրապարակումների օրգանական շարունակությունը և խտացված արտահայտությունը «Վրաստանի լինել-չլինելը» շարադրանքի՝ հայերին վերաբերող հատվածն է՝ ասեկուսների, բամբասանքների ու զրպարտությունների մի ավայան ախոռ, որ վրաց հանրությանն է ներգացնելու գործով» («Գրական թերթ», 24 փետրվարի, 1989 թ.):

10 Մինչդեռ հայտնի է, որ, օգտվելով հայ ժողովրդի ծանրագույն կացությունից, վրացական գորքերը ներխուժում են Լոռի և Վայրագություններ անում: Այդ են վկայում նաև Յովի. Թումանյանի նամակները բաղված հետևյալ տողերը. «Լոռեցիները, վրացի գորքերի լորությունից կատաղած, հարձակվել են նրանց վրա, և առաջ է եկել կանոնավոր պատերազմ: Վրացին նահանջել են մինչև Բորչալու... Զբաղված ենք եւ կոիվը վեցացնելու գործով» («Գրական թերթ», 24 փետրվարի, 1989 թ.):

կայացվել որպես հրապարակախոսություն (իբրև թե արծարծվում է վրաց ժողովրդի ծնելիության պրոբլեմ):

Առարկելով մի շարք գրողների, որոնք ազգի բազմանալուն խանգարող հանգամանքներ են համարում քաղքենիությունը, շվայտությունը, ընչափացությունը, սոցիալական անբավարար պայմանները, հողվածի հեղինակը գրում է, թե, ըստ իր դիտարկումների, այդ գրողները «Միտումնավոր անտեսում են պրոբլեմի հիմնական պատճառները և առաջին պլան են մղում երկրորդական պատճառները»: Ահա թե ինչու ինքը վճռել է նրանց և ընթերցող հասարակությանը հուշել «որոշ ծշմարտություններ» և վեր հանել հանրապետությունում ժողովորդագրական պատկերը փոփոխության ենթարկելու առավել «զայրացուցիչ պատճառները»: Եվ թվարկում է պատճառներից մի քանիսը: Դրանք են. դեռևս Պասկիչի ժամանակներից սկիզբ առած և այժմ էլ շարունակվող Սեսիսեթ-Զավախսքը վրաց ազգաբնակչությունից դատարկելու, երկրամասը քայլ առ քայլ Հայաստանին հանձնելու, այդ նույն երկրամաս Հայաստանից առանց անցարդի գնալու, իսկ վրացիների ելումուտն արգելելու, հայերին Սեսիսեթ-Զավախսքը յուրացնելու արտոնություն տալու, ոչ վրացի ազգաբնակչության շովինիստորեն տրամադրված մասի կողմից վրացիներին բնօրրանից ստիպողաբար հեռացնելու, վրացական դարոցները փակելու, վրացարնակ գյուղերի համար նախատեսված փոխադրամիջոցները ոչ վրացարնակ գյուղերին հատկացնելու, Ախալքալաքի անասնաբուժական ինստիտուտում վրացական բաժին չլինելու, հայ մշակույթի գործիչների կողմից Ախալքալաքի և Զավախսքի հայերի մեջ զավթողամոլական զգացումներ ներարկելու, վրացիներին հալածելու, վրաց մշակույթի հուշարձաններն ավերելու և այլնայլ վայրագություններ կատարելու քաղաքականությունն ու գործոնները...

Չարունակներ հետևել հեղինակի մտքի «թուչքներին»: Հայերը «փաստորեն նվաճել են մեր (այսինքն՝ վրաց.— Յ. Բ.) Սև ծովի ափերը, հատկապես Արխագիան և Ազարիան, որովհետև նրանց ոչ ոք ոչ միայն չի խանգարում, այլև Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականությունը խրախուսում է գաղութակալական այդ գործում»:

Քանի որ հայերը խրախուսվում են այլոց կողմից, կարողացել են Ախալքալաքին ու Ազարիան գրավել, բնականաբար, նրանք «Այդ հայ շովինիստները, այսօր անբողջ Վրաստանին են աչք դրել»:

Բայց անհեթեթությունների շարանը այսքանով չի վերջանում: Իրեն հայ ժողովրդի բարեկամ հորջորջողը նաև գրում է, թե, իբր, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը՝ Վազգեն Առաջինը, քարոզներից մեկը վերջացրել է «Հայեր՝ նվաճե՞ք Սև ծովի ափերը» կոչով: Ըստ որում՝ Հայոց Հայրապետը «Ոչ միայն լոգունգներով է սատարում իր հայրենակիցների բազմանալուն, այլև այդ նպատակով ֆինանսավորում է Վրաստանում տնավորվող հայ գաղութաբնակներին», և, ո՛վ իրաշը, «Նրան այդ գործում օգնում են հայոց կառավարող շրջանները» (ԼՍ, 8 հունիսի, 1990):

Ակներս է, որ մեր ժողովրդին և մեր հոգևոր առաջնորդին վարկաբեկող այս չարամիտ ակնարկը ծնունդ է առել զիազվիդականության հայատյաց հնոցում: Հայության դեմ նետված այս արտառոց անհեթեթությունների, տիղմ ու ցեխի նպատակն էլ պարզ է՝ շիկացնել առանց այդ էլ շիկացած մթնոլորտը: Այդուհանդերձ ուզում ես հարցնել եթե ոչ այս բանդագուշանքի հեղինակին, եթե ոչ թերթի գլխավոր խմբագրին, ապա գոնե խմբագրակազմի որևէ անդամի. մի՞թե ծեզ հայտնի չէր, որ Զավախսք ոչ միայն հայը, Հայաստանից հավքն էլ չէր կարող թռչել—անցնել առանց անցարդի, քանզի անցարդի ստուգման կետը հենց Վրաստանի սահմանագլխին էր: Ե՞րբ, որտե՞ղ կամ ո՞ր հայն է որևէ վրացու հալածել այն աստիճան, որ նա հեռանար իր ծննդավայրից, չե՞ որ փաստերը հակառակն են ասում: Ճիշե՞նք Ախալցխայի քաղաքային իշխանությունների տնարդի վերաբերնութքը տեղի հայերի հանդեպ:

Զգիտեի՞ն, որ Ախալքալաքում անասնաբուժական ինստիտուտ երթեք չի եղել, որ եղել է աղքատիկ մի տեխնիկում, այն էլ վաղուց փակվել է վրաց «հոգատար» այրերի բարի ցանկությամբ: Ախալքալաքի բնակչության ընդամենք չորս տոկոս կազմող վրացիների համար չեղած ինստիտուտում վրացական բաժին պահանջող գործիչը ինչո՞վ է բացատրում, որ Թբիլիսիի պետական համալսարանի Ախալցխայի մասնացուղում անտեսված են այդ շրջանի բնակչության հիսուն տոկոսը կազմող հայերի շահերը:

Ի՞նչ մշտական հյուրերի, ի՞նչ զավթողամոլական զգացումներ ներարկելու մասին է խոսքը, երբ տասնամյակներ շարունակ արդարացի տրտունջ ու դժգոհություն ենք լսում, որ գրականության, արվեստի ու գիտության հայաստանյան ներկայացուցիչները մոռացել են Զավախսքի իրենց հայրենակիցներին: Գուցե թե չեն մոռացել, բայց սահմանային գոտի մուտք գործելու անցարդի տաճանքը նրանց հետ է պահել

իյուր գնալու մտքից: Իսկ եթե հեղինակը նկատի ունի տերյանական պոեզիային և Զիվանուն նվիրված ամենամյա հանդիսությունները, որոնց մասնակցում են նաև վրացի բանաստեղծներ, թարգմանիչներ, հասարակայնության ներկայացուցիչներ, երաժշտական կոլեկտիվներ ու պաշտոնատար անձինք, ապա զավեշտական չե՞ն հնչում այն խոսքերը, թե վրացի գործիչները «Դնարավոր է՝ վախից, Ախալքալաք չե՞ն այցելում»: Իսկ Ախալցիս ինչո՞ւ չե՞ն այցելում, չէ՞ որ այդ քաղաքի վրաց քաղաքակիրք ազգաբնակչությունը մեծաքանակ է և գերազանցում է «այլևայլ վայրագություններ անող» հայերին:

Եվ, վերջապես, իրեն մտավորական համարող անձնավորությունը ինչչա՞փ պետք է կորցնի պատվի ու պատասխանատվության զգացումը, որ հարևան ու հավատակից ժողովրդի կրոնական սրբությանը՝ ծերունազարդ կաթողիկոսին, վերագրի անլուր մի կեղծիք, հիմք ունենալով իր հաճկատարներից իբրև թե լսած «ասում են» –ը: Ի դեպ՝ 70-ական թվականների սկզբին ևս նման ստահող, վարկարեկող նամակներ են տարածվել վրաց ժողովրդի մեջ և այնքան թունոտ, որ ոմանք առաջ են քաշել ֆիզիկական դատաստան տեսնելու գաղափար: Բարեբախտաբար, ժամանակին Վեհափառին տեղյակ են պահել այդ նասին: Նման ցասում է քոնկվել նաև այժմ: Եվ չնայած դրամ՝ հայկական հուշարձանների եղեռնը կանխելու նպատակով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը երեք նամակ է հղել համայն Վրաստանի պատրիարք-կաթողիկոսին՝ հայ և վրաց հեղինակավոր մասնագետների հանձնախումբ ստեղծելու հորդորով, որը պետք է քննարկեր Վրաստանի տարածքում հայկական պատմամշակութային հուշարձանների և վիճակարույց վանքերի ու եկեղեցիների՝ վրացականացումից առաջ պատկանելության հարցը: Իլիա Երկրորդը, սակայն, չի արձագանքել, չի արձագանքել նաև 29 հունիսի 1990 թ. նամակին (ընդ որում՝ բաց նամակին), ուստի այդ նամակը ևս գետեղում ենք այս ժողովածուում՝ հատուկ հավելվածով:

Դիշայլ բանդագուշանքը «Լիտերատուրովի Սաքարբելո» շաբաթաթերթի ամենաանբար հրապարակումներից էր, ուստի Վեհափառի հետ խորհրդակցելու և նրա համաձայնությունն ստանալուց հետո հոդվածի՝ հայ իրականության առնչվող հատվածը թարգմանաբար և հակիրճ առաջարանով տպագրեցինք «Անդրադարձ» շաբաթաթերթում («Ո՞րն է դիրքորոշումը», 21 հունիսի, 1990): Առաջարանում գրել էինք, որ հայ մտավորականները չեն զլանա և զայրույթի իրենց խոսքը կասեն

այդ անլուր գրաբարտության և սաղրանքների առթիվ: Եվ, իսկապես, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Կազզեն Առաջին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի նամակից բացի (տպագրվեց Երևանում լույս տեսնող պատունական թերթերում, 10 հուլիսի, 1990) հրապարակվեցին նաև բազմաթիվ հոդվածներ, նամակներ, հարցազրույցներ, ռեպլիկներ, մասնավորապես՝ Վ. Վ. Ղազարյան, Բաց նամակ... («Արմավիր», 3 հուլիսի, 1990), Կահազն Դավթյան, Բաց նամակ... («Գրական թերթ», 6 հուլիսի, 1990), Գայանե Ղալլաքյան, Հանդիպում Զվիադ Գամսախուրդիայի հետ («Անդրադարձ», 9 օգոստոսի, 1990), Մարտին Քարամյան, Մի քանի րոպե Զվիադ Գամսախուրդիայի հետ («Գրական թերթ», 10 օգոստոսի, 1990), Զվիադ Գամսախուրդիա, Եղբորդ ամեն ինչ ասա երեսին... («Գրական թերթ», 17 օգոստոսի, 1990), Ղավիթ Յովհաննես, «Գրական թերթ» խմբագրությանը («Գրական թերթ», 24 օգոստոսի, 1990), նակատագրեր, նոմենկլատուրային հայրեր և որդիներ («Դայք», 24 օգոստոսի, 1990):

* * *

Տարօրինակ և ցավալի է, որ լույս են տեսնում նաև հայ ժողովրդի արժանապատվությունը ուսումնահարող և նրա հանդեպ կույր ատելություն սերմանող հրապարակախոսական և գեղարվեստական երկեր: Դրանցից մեկը՝ «Այնտեղ՝ հեռավոր մոլորակի վրա... կամ 13 նետումներ Արտեմ Գասպարովի կյանքից», տպագրվել է 1986 թ. «Լիտերատուրայ Հրազդա» ամսագրում (թիվ 1, 2): Մեկ ուրիշ բախտախնդիր հրատարակել է «Սև գիրքը» (1990), ընդ որում՝ 120 հազ. տպաքանակով, այսինքն՝ այդ մաղծը վրաց ընթերցողին է հրամցվել իբրև ազգափրկիչ ծրագիր: (Դայ ընթերցողի նյարդերը խնայելու նպատակով այդ գրքից մեջբերում չենք կատարում):

«Սև գիրքը» գրախանութ չի հասած՝ նրա մտագար հեղինակը ԼՍ-ի երկու համարում հանդես է գալիս իրեն՝ «հեղեղած» նամակների տեսությամբ, որոնք նշում են, թե դա պետք է դառնա յուրաքանչյուր վրաց ընտանիքի սեղանի գիրքը՝ իբրև... Ավետարան: Մոլեռանդ ընթերցողներից երկարաշունչ մեջբերումներ կատարելով՝ հեղինակն իր «աշխատանքը» համեմատում է Աստվածաշնչի հետ, քանզի սև շուկայում երկուսն էլ գրեթե նույն գնով են վաճառվում: Զատկանշական է, որ ութ դար վրաց ժողովրդի սեղանի գիրք-Ավետարանը եղել է հանճարեղ Շոթարյի «Ընծե-

նավորը», իսկ ահա XX դարի վերջին առաջարկվում է այն փոխարինել տրամագծորեն հակառակ «զաղափարներ» ու «իդեալներ» բովանդակող տիրահոչակ մի թիվածքով: Ավելին՝ նման «հաջողություններից» գլխապտույտի մեջ ընկած հեղինակը «ի լուր բարեկամների ու չարակամների» տարփողում է, թե քան տարի իր հովանավորին է սպասում «Սև գրքի» երկրորդ մասը՝ «Սևից սև գիրքը» (ԼՍ, 27 հոկտեմբերի, 1990, նույնը՝ 3 նոյեմբերի, 1990): Դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչ է ներկայացնում հերթական հատորը:

* * *

Տիսուր, շատ տիսուր խորհրդածությունների տեղիք են տալիս այդ հրապարակումները: Վրաց մամուլ ակնհայտորեն կրկնում և շարունակում է Վելիչկոյի և Թովչիբաշի «գործունեությունը», բանսարկու և բուլվարային սկանդալիստներ (Գերգի Թումանովի գնահատականն է), որոնց հաջողվեց վարկարեկել հայ ժողովրդին և թունավորել հայերի ու վրացիների, հայերի ու կովկասյան թաթարների հարաբերությունները: Ցավոք, այդ բույնով են վարակված որոշ վրացի ուռա-հայրենասերներ, խմբագիրներ, գիտաշխատողներ, գրողներ, բանաստեղծներ, հրապարակախոսներ, քաղաքագետներ: Չափազանցություն չի լինի ասել, որ հակահայ նյութերի տպագրությունը վրաց նտավորականության զգալի մասի համար դարձել է կեցության կերպ: Բայցևայնպես ուզում ես հավատալ, որ և նրանք, և վրաց մամուլը, դառը դաս առնելով վրաց-օսերական, վրաց-աջարական և վրաց-արխազական հակամարտություններից, կիրածարվեն թշնամանք սերմանող գործելակերպից, վերջ կտան առճակատում հրահրող հրապարակումներին, քանզի արդեն իսկ վտանգվում է սրբագրծված մի բարեկամություն և...

ԵՌ/Հ

Հարյուրամյակից ավելի է՝ Սայաթ-Նովայի կենսագրությունն ու պոեզիան ուսումնասիրության առարկա է, բայց առ այսօր գուսանի նույնիսկ ծննդյան և մահվան տարեթվերը չեն ճշտվել: Այս անգամ մենք չենք անդրադարձում բոլոր այն հարցերին, որոնք կուտակվել են Սայաթ-Նովայի շուրջ, բայց աչքարող անել դրանցից մի քանիսը, անկարելի է, քանզի խոսքը վերաբերում է վրաց գրականության պատմության մեջ Սայաթ-Նովայի պոեզիայի դերի ու նշանակության ուրծացմանը: Նման տեսակետ է հայտնել հայ նշանավոր բանաստեղծ և գրականագետ Պարույր Սևակը, որը տարիներ առաջ հայերեն հրատարակած հատուկ մենագրության մեջ փորձ է անում «հիմնավորել» վերոհիշյալ որույթը: Պատմական և գրականագիտական ընդարձակածավալ էրսկուրսից հետո Պ. Սևակը կատեգորիկ կերպով եղրակացնում է. «Վրաց պատմական աղբյուրների միահամուռ վկայությամբ՝ Սայաթ-Նովան միաժամանակ առաջինն էր, որ սկսեց երգել ու նվագել արդեն վրացերեն ու հայերեն՝ դրանով իսկ հայ ու վրաց աշուղական բանարվեստը ազատագրելով արաբա-պարսկական գերությունից, առաջացնելով մի նոր հոսանք, որ գնալով պիտի ահագնանար ինչպես վրաց, այնպես էլ հայ բանարվեստի ու գրականության մեջ:

Այսպիսով՝ Սայաթ-Նովան հայ ու վրաց պոեզիայի մեջ ոչ միայն գագաթ է, այլև սկիզբն է մի լեռնապարի, որին հետևեցին նորանոր կատարումներ»: Հատուկ պետք է նշենք, որ աշուղական պոեզիան վրաց դասական գրականության զարգացման հիմնական առանցքից դուրս է դրված, թեև ոչ էլ Սայաթ-Նովայի պատմական դերի թերագնահատումը կլինի արդարացի: Այս պրոբլեմին, ցավոք, վրաց գրականագիտու-

թյունն այսօր քիչ ուշադրություն է դարձրել, և, ինչպես տեսնում ենք, հետևանքն էլ չի ուշացել: Պ. Սևակը Սայաթ-Նովային համարում է վրաց քնարերգության զարգացման «լեռնապար» և «կատար»:

ճիշտ է՝ Սայաթ-Նովան վրաց և հայոց լեզուներով ստեղծել է աշուղական ոտանակորներ և նույն լեզվով երգել պարսկա-թուրքա-ադրբեջանական մեղեղիներ, բայց այս ամենը բոլորովին չի նշանակում աշուղական պոեզիայի «ազգայնացում»: Աշուղական պոեզիան իր երթամբ, ներքին բնույթով, ծնով, բառապաշտությամբ, գեղարվեստական միջոցներով, արտաքին թե ներքին հատկություններով արևելյան երևույթ է: Սայաթ-Նովայի հայերեն և վրացերեն բանաստեղծությունները նույն պես արևելյանության խոր դրոշը են կրում: Ուրեմն՝ Սայաթ-Նովան ոչ թե «ազգայնացրել» է աշուղական պոեզիան և այն ազատել արարա-պարսկական ազդեցությունից, այլ, ընդհակարակը, իր ոտանակորներով ու մեղեղիներով հայ և վրաց իրականության մեջ մի տեսակ մեծացրել է արարա-պարսկական քնարերգության հոսքի տեսակարար կշիռը: Սայաթ-Նովան շարունակեց աշուղական պոեզիայի արևելյան ավանդույթները: Սա փաստ է, և սրա մեղմացումը կամ շրջանցումը չի կարող փառքի դափնի բերել վրաց գրականությանը և, կարծում ենք, ոչ էլ հայ գրականությանը:

Պետք է նշենք, որ վրաց և հայ գրականության մասին Սևակը դատողություններ է անում ընդհանուր իիմունքներով, մեկ հարբության վրա է դնում և մեկ չափանիշով չափում նրանց՝ առանց հաշվի առնելու այս երկու բազմադարյա գրականությունների պատմական զարգացման ինքնատիպությունը, քանակում է նրանց ազգային առանձնահատկությունները: Եթե Սայաթ-Նովան նախաձեռնող գագաթն է հայ գրականության, որը, մեր կարծիքով, վիճահարույց է, ապա, ամեն դեպքում վրաց գրականության մեջ նա նման դեր չի կատարել: Վրաստանում Սայաթ-Նովայի ուղին շարունակողները ոչ միայն նորանոր կատարներ չգրավեցին, այլ մինչև իսկ իրենց ուսուցչի պոեզիայի բարձունքին չկարողացան մոտենալ (Շամշի Մելքոն, Ստեփան Փերշանգիշվիլի, Գեորգի Սկանդարնովա, Ջազիր, Դավիթ Գիվիշվիլի և ուրիշներ):

Ինչ խոսք, մենք բոլորովին չենք նստմացնում աշուղական պոեզիայի պարագլխի՝ նշանավոր աշուղ-քանաստեղծ Սայաթ-Նովայի նշանակությունը և նրա տեղը վրաց գրականության մեջ: Սայաթ-Նովան որոշակի նորություն է բերել մեր գրականություն, նպաստել է նրա դե-

մոկրատացման տեսնենցի ուժեղացմանը: Սայաթ-Նովան վրաց քնարերգություն բերեց քաղաքային ներքնախավի, առավելապես արհեստավորական միջավայրի տրամադրությունների մոտիվները, յուրօրինակ լեզվական ու երաժշտական տարերք: Սայաթ-Նովայի պոեզիան գեղեցիկ է, պարզ, լեզուն՝ պատկերավոր: Աշուղ բանաստեղծին բնորոշ է սրտառուց և կատարյալ սոցիալական մտածողությունը: Արդեն իսկ մեջնորդաց Բատոնիշվիլին ասում էր Սայաթ-Նովայի բանաստեղծությունների մասին: «Խոհուն և համաշափ է, թեն սին-ստիխներ են ցածր խավի մասին»:

Պ. Սևակը վրաց աղբյուրներում ջանադրաբար կենսագրական նյութեր է փնտրում Սայաթ-Նովայի մասին: Մամնավորապես՝ նրան հետաքրքրում է, թե ով է եղել սիրային բանաստեղծությունների անմիջական ոգեշշող կինը: Սևակը համառորեն կրկնում է հայ հետազոտողների շրջանում արմատացած այն կարծիքը, համաձայն որի՝ իբր թե այդ կինը վրաց արքայական տան անդամ Աննա Բատոնիշվիլին է, թեն պրոֆ. Լ. Մելիքսեբ-Բեկը իր ժամանակին այդ տեսակետը համարել է ֆանտաստիկ և սենսացիոն «տեսություն» (տեսություն բառը Լ. Մելիքսեբ-Բեկը առել է չակերտների մեջ):

Մենք ճշգրտորեն չգիտենք Սայաթ-Նովայի ծննդյան տարեթիվը (1722 թվականը կասկածելի ենթադրություն է), իսկ Կ. Կեկելիի ծննդյան ապացուցել է, որ Աննա Բատոնիշվիլին՝ Յերակլ Երկրորդի քույրը, ծնվել է 1716-ից ոչ շուտ (Վրաց գրականության պատմություն, հ. 2, 1924, էջ 476, վրաց.): Ըստ Պ. Սևակի՝ Սայաթ-Նովան և նրա սիրուիկին ծնվել են միևնույն թվականին: Պ. Սևակը գրում է. «Սայաթ-Նովան հայերեն մի խաղում ասում է. «Ինձ ու իմ սիրական յարին մե տարի բերած գիտենաք»: Այս տողն ունի ինքնակենսագրական արժեք և հավասարազոր է ծածկագրության»:

Ինչպես տեսնում ենք, Պ. Սևակը այս տողը դիտում է իբրև Սայաթ-Նովայի ինքնակենսագրական արժեք, իսկ ծածկագրությունն էլ հետևյալ կերպ է մեկնաբանում, իբր Սայաթ-Նովայի ծննդյան տարեթիվը (1722) համընկնում է Աննա Բատոնիշվիլու ծննդյան տարեթիվին, այսինքն՝ հիշյալ տողը իրական փաստ համարելով՝ նա վճռված է համառում նաև Սայաթ-Նովայի սիրուիկու ով լինելը:

Արդեն ասվել է, որ Սայաթ-Նովայի ծննդյան թիվը (1722) հավաստի չէ, իսկ ինչ վերաբերում է հիշյալ տողի սեակյան ինտերպրետացիային,

այն սխալ է և կեղծ: Արևելյան պոեզիայում, ճամավորապես՝ աշուղականում, գեղարվեստական նման խոսքերը սովորական են, և նրանցում որևէ ինքնակենսագրական տեղեկություն ոչ ոք չի փնտրում, քանզի դրանք աշշուղական պոեզիայի տրաֆարետի հիման վրա են կառուցված, որով ամենար է պարզել ոչ միայն հասցեատիրոջ անձը, այլ նույնիսկ սեօթ: Մինչեւ Սայաթ-Նովայի բանաստեղծության հիշյալ տողի բուն իմաստը հետևյալն է. աշշուղ պետք է ասի, որ իր լույս աշխարհ զալու հետ միասին ծնվել է նաև սիրածի հանդեպ տածած սերը, այսինքն՝ նրանք միասին են ծնվել, քանզի լույս աշխարհ զալու օրվանից նա սիրել է իր յարին: Գեղարվեստական նման խոսքի այսօրինակ ըմբռնումը սովորական բան է, բայց Պ. Սևակը սա զանց է առնում և, հավատարմորեն հետևելով նախօրոք սերտած մտքին, արհեստական կերպով փորձում է Աննա Բատոնիշվիլու անունը կարդալ Սայաթ-Նովայի քնահած ու տանավորում: Բերում ենք մի քանի նմուշ: Սայաթ-Նովայի վրացերեն մի խաղում՝ «Եսօր յիս էնդուր խոսեցի», իբրև թե մի քանի անգամ ծածկագրաբար հիշտակում է Աննա անունը. «Մի քան անտարակույս է այս վիճակում էլ. «ամի»—ն այստեղ, որ կրկնվում է 6 անգամ (տանի, ակվանի, ուրբանի, բրծկվինվանի, սուսանի, անի), նույն «ամի»—ն է, որ 28 անգամ կրկնվում է հայերեն 11—րդ խաղում, և իր սիրածի անունը է անպայման»: Նման «գիտական մեթոդով» է Պ. Սևակը Աննա Բատոնիշվիլու անունը փնտրում Սայաթ-Նովայի հայերեն, վրացերեն, բուրգերեն խաղում: Մինչեւ այս «մեթոդի» եռությունն այն է, որ, ինչ գնով էլ լինի, Սայաթ-Նովայի բանաստեղծություններում պետք է գտնել այնպիսի բառեր, որոնք վերջանան –անի–ով:

Նման բառեր գտնելուն պես Պ. Սևակը, ի լուր ընթերցողի, տարփողում է, թե այս ու այս բանաստեղծության մեջ այսքան անգամ ծածկագրաբար կրկնվում է Սայաթ-Նովայի սիրութու անունը:

Հետազոտական նման արդյունքի մասին այլևս չենք ուզում շարունակել մեր խոսքը, բայց մի քան պետք է ասենք. Պ. Սևակի՝ իբր թե ծածկագրեր պարզելու հետագա փնտրությունը ճիշտ և ճիշտ այսպես է ընթանում, որը ակադեմիական լուրջ հետազոտության հետ ընդհանուր ոչինչ չունի:

Վերջերս Երևանում ռուսաց լեզվով մասսայական ընթերցողի համար լույս տեսավ Վ. Նալբանդյանի, Վ. Ներսիսյանի, Յ. Բախչինյանի «Դայ միջնադարյան գրականություն» գիրքը:

Ցավոք, նրանում էլ հանդիպում են սխալներ: Ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում ենք դրանցից երկուսի վրա: «Դայ միջնադարյան գրականության» 126-րդ էջում հեղինակները Սայաթ-Նովայի կյանքի մի ժամանակաշրջանի մասին այսպիսի միտք են արտահայտում. «Սայաթ-Նովան իր ստեղծագործական կյանքի լավագույն շրջանը (1742–1759) անցկացրել է Ներակլ 2–րդի արքունիքում...»:

Հետաքրքիր է 1742–1759 թթ. հեղինակները ինչո՞ւ են համարում երգչի ստեղծագործական կյանքի ամենաբեղմնավոր շրջանը:

Ներակլը Կախեթի արքա էր 1744–ից: Այդ շրջանում Սայաթ-Նովան թագավորի պալատում չի եղել: Ներակլը նրան հրավիրել է Թիֆլիսի արքունիք 1762 թ., երբ նա զբաղեցրեց Թարթլ–Կախեթի միացյալ թագավորության գահը: Ահա այս շրջանից կարող էր Սայաթ-Նովան ասել. «Վրաց թագավորի սազանդարն իմ յիս»: Երկրորդ խաղում Սայաթ-Նովան այսպես է դիմում Ներակլին. «Ողջ Վրաստանի միրտն իս դուն»: «Վրաստան» բառն այն ժամանակ նեղ իմաստով նշանակում էր Թարթլի, լայն իմաստով՝ վրացիների միացյալ երկիր: Քաղաքական այս տերմինը Սայաթ-Նովան կարող էր գործածել ինչպես նեղ, այնպես էլ լայն իմաստով: Բայց երկու դեպքում էլ գործ ունենք այն երկրի հետ, որի մայրաքաղաքը Թիֆլիսն էր: Այսպիսով՝ կրկնում ենք. Ներակլը Սայաթ-Նովային արքունիք է հրավիրել Թիֆլիսում, ոչ վաղ 1762–ից: Այս ամենից հետո անհասկանալի է մնում վերոբերյալ հայտարարությունը. իբրև թե Սայաթ-Նովայի ստեղծագործական կյանքի ամենաբեղմնավոր շրջանը եղել է Ներակլ արքայի պալատում՝ 1742–1759 թթ.: Սեր հայ գործընկերները, լեզենդներն ու ասքերը հիմք ընդունելով, անձնուրաց կերպով ջանում են ապացուցել, թե իբր Սայաթ-Նովան սպանվել է 1795 թ. Աղա Մահմադ խանի կողմից Թիֆլիսը ավերելու ժամանակ: Նոր աշխատության հեղինակները ևս (եջ 126) հաշվի չեն առնում վրաց պատմական աղբյուրները, համաձայն՝ որոնց՝ Սայաթ-Նովան բնական մահով վախճանվել է 1801 թ. Հաղպատի վանքում: Այս միտքը հաստատվել է ոչ մեկ գիտնականի կողմից:

Օգտվելով առիթից՝ անդրադառնում ենք հիշյալ գրքի ևս մեկ փաստի, որի կողքից անցնելը կլիներ պարզապես անթույլատրելի, թեև սա Սայաթ-Նովայի խնդրին չի վերաբերում:

Իակոբ Խուցեսու «Շուշանիկի տառապանքի» մասին սեռվ սպիտակի վրա գրված է. «Վաղ շրջանի մեր գեղեցիկ գրականության հրատակի վրա գրված է. «Վաղ շրջանի մեր գեղեցիկ գրականության հրա-

շալի նորւշներից է հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի դստեր՝ Շուշանիկ Վարդենիի կյանքի ու նահատակության պատմությանը նվիրված «Շուշանիկի վկայաբանությունը» (Վ Դ., կա նաև այդ երկի վրացական խմբագրությունը, էջ 17):

Վրաց և ոչ միայն վրաց գիտական գրականության մեջ անառարկելիորեն ընդունված է, որ հակոր խուցեսու «Ծուշանիկի տառապանքը» վրաց ինքնուրույն գրականության սքանչելի երկ է: Գոյություն ունի նաև նրա թարգմանության հայերեն խմբագրությունը: Մինչդեռ հիշյալ գրքի հեղինակները ծեռքի մի շարժումով հակառակն են հայտարարում. «...Կա նաև այդ երկի վրացական խմբագրությունը», որը գուրկ է գիտական որևէ հիմնավորումից և կեղծ տեղեկություն է հաղորդում ռուսալեզու ընթերցող հասարակայնությանը:

Կարծում ենք, որ մեր հոդվածում արժարծված հարցերի շուրջ կարծիքների տարբերությունը բոլորվին չի խանգարի շարունակել հայ-վրացական գրական բարեկամության հաստատված ավանդությունը: Ակադեմիական բարեկիրք բանավեճը միշտ եղել և մնում է ճշմարտությունը վերականգնելու արժանահավատ միջոցը:

Ալեքսանդր ԲԱՐԱՄԻՉԵ, Բոնոյ ԱՐՎԵԼԱԶԵ
«Հիտերասուրովի Սաքարբեկո»
25 սեպտեմբերի, 1987 թ.

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՆ,
ՈՐ ԶՈՐՎԵԼ է 1795 թ.,
ԲՆԱԿԱՆ ՄԱՅՈՎ ՄԱՐԱՑԵԼ է 1801 ԹՎԻՆ

Մորով և հորով հայ Սայաթ-Նովան ծնվել է Թիֆլիսում և այստեղ էլ սկսել է զբաղվել առևտրով ու արհեստով, բայց, ինչպես բնորոշ էր այն ժամանակվա առևտրական արհեստավորներին, ազատ ժամանակ նա նույնպես սազ է նվազել և երգեր հորինել: Ավելի ուշ սազը դարձրել է իր հիմնական արհեստը և հայտնվել արքունի երաժիշտների մեջ: Պալատում երաժիշտներ ունենալու արևելյան սովորույթ էր և, ինչպես երևում է, Հերակլի արքունիքում ևս հիմնականում պարսկական հանգի երգող երաժիշտներ են պահել: Սայաթ-Նովան ի հայտ է բերել նորարարություն. նա պարսկական եղանակներին հարմարեցրել է վրացերեն բառեր: Այդ նորությունն արժանացել է Հերակլի հավանությանը, և խելացի մարդկանց գնահատող բազավորը գուսանին, որ իմադովվիզատոր հարվածող երգիչ է նշանակում, նույնինք խալաթ է պարզեւել, միայն թե հետագայում ավելորդ համարձակությամ համար նրան հեռացրել են պալատական երաժշտախմբից: Դրանից հետո Սայաթ-Նովային մենք տեսնում ենք Հաղպատի վանքում, որտեղ նա ծեռնադրվել է քահանա և որտեղ էլ վախճանվել է 1801 թ.:

Թիֆլիսի այն ժամանակվա երաժիշտների նճան Սայաթ-Նովան է հիմնականում աղրբեջաներեն է երգել (պահպանվել են նրա աղրբեջաներեն երգերի 115 տեքստեր), երգել է նաև հայերեն (հայտնի է 60 երգի տեքստ) և վրացերեն (37 երգ):

Բանի որ աշուղներն իրենց երգերի տեքստերը չին գրառում, Սայաթ-Նովայի խաղերի ինքնազրերը նույնպես հայտնի չեն: Նրա

խաղերը գոի է առել ոմն Պանտելանց Իոանե՝ բավականին ինքնատիպ հնարքով՝ հայերեն տեքստերը վրացերեն տառերով, ադրբեջաներենը՝ հայերեն:

Հերակլի և Գեղրդի 12-րդի ժամանակներում Սայաթ-Նովայի երգերն այնքան մողայիկ են եղել, որ նրանց մասին տեղեկություններ են հաղորդել արքայազններ Իոանե և Թեյմուրազ Բագրատիոնիները: Վերջինիս արխիվում պահպանվել է Սայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերի գերակշիռ մասը, որ գրառել է երգչի պետերբուրգարենակ որդին՝ Գեղրդի Սեփովը:

Չնայած իբրև թե նման համբավին՝ XIX դարի վրացի գործիչները Սայաթ-Նովային չեն ծանաչել: Ինչ վերաբերում է Յայաստանում բնակվող հայ ժողովրդին, ապա Սայաթ-Նովայի մասին նա էլ ոչինչ չի հնացել, մինչև որ թիֆլիսի (ավելի ծիշտ՝ թելերցի) Յուրի (Գեղրդի) Ախվերդովը (մասնագիտությամբ՝ բժիշկ) 1852 թ. հրատարակել է նրա վրացատար հայերեն խաղերը: Դենց այդ Ախվերդովն էլ հորինել է (գուցե ինչ-որ տեղ լսած) այն լեզենդը, ըստ որի՝ Սայաթ-Նովան իր թե զոհվել է 1795 թ. Աղա-Մահմադ խանի զորքերի՝ Թիֆլիս ներխուժելու ժամանակ:

Քանի որ վրաց հասարակայնությունը պատմաբան Պլատոն Իոսելիանու հաղորդումից գիտեր, որ նման ոչինչ տեղի չի ունեցել, որ Աղա-Մահմադ խանը Թիֆլիս մտնելու ժամանակ Սայաթ-Նովան առհասարակ քաղաքում չի եղել, իսկ կյանքն էլ ավարտել է վեց տարի անց, Յաղպատի վաճքում (այս տեղեկությունը հաստատվում է նաև Իոանե Բագրատիոնու (Բատոնիշվիլի) «Կալմասորայում» առկա էափողով), ապա Ախվերդովի հեքիաթներին ուշադրության չեն արժանացրել նաև գիտական շրջանակներում այնքան ժամանակ, մինչև որ կոմունիստ գաղափարախոսները կեղծիքի ու աշքակապության վրա հիմնված «ժողովրդների բարեկամության» գաղափարը բարձրացրին քաղաքականության մակարդակի և պետքանի Ախվերդովի լեզենդը:

Ինչպես բնութագրական է կոմունիստ գաղափարախոսներին, բազմաթիվ այլ լեզենդների հետ միասին «սոցիալական անարդարության դեմ մարտնչող» (տե՛ս իմ գիրքը՝ «Սայաթ-Նովա. լեզենդներ և իրականություն», Թբ., 1990 թ.) Սայաթ-Նովային «ժողովրդների բարեկամության» դրոշակակրի տիտղոս էլ պարզեցին, բայց, ի հեճուկս ի-դենց մեծ ցանկության, չկարողացան հասնել նպատակներին: Այս կար-

ճուտն սուտն իբրև ծշմարտություն ներկայացնելու փորձի դեմ ընդգծեցին ակադեմիկոսներ Կ. Կեկելիձեն, Ալ. Բարամիձեն, Յայաստանի ակադեմիայի թղթակից անդամ Լ. Մելիքսեբ-Բեկը և ուրիշներ, թես իրենց տիրապետության վերջին տարիներին (հիմա ոժվար է ասել՝ հայերի՝, թե՝ վրացիների նախաձեռնությանը) Թիֆլիսում վերստին «ժողովուրդների բարեկամության» լոգունգի տակ սկսեցին անցկացնել «Աղա-Մահմադ խանի զորքերի դեմ մարտնչելիս ընկած Սայաթ-Նովայի հիշատակի օրերի» տոնակատարությունը:

Ես, իհարկե, ոչինչ դեմ չունեմ, որ որևէ կլոր տարեթվի առիթով կրկին նշենք Սայաթ-Նովայի հիշատակի օրերը, ինչպես որ նշել ենք առայսօր: Բայց չեն հասկանում, թե մինչև երբ պիտի գնանք կոմունիստ գաղափարախոսների կողմից «նետված» կարծուն կեղծիքի վրա հիմնված ավանդույթի հներցիայով, մինչև երբ կարելի է ժողովրդին, որ հրաշալի գիտե պատմական ծշմարտությունը, ապացուցենք, որ բնական մահով 1801 թ. մեռած ծերունի Սայաթ-Նովան դրանից հինգ տարի առաջ՝ 1795 թվականին, «հերոսաբար զոհվել է» Վրաստանի մայրաքաղաք ներխուժած թշնամու դեմ պայքարում:

Կասկած չկա, որ Սայաթ-Նովայի «հերոսության» մասին լեզենդը հորինեցին այն բանից հետո, երբ հայտնի դարձան այն երկու դարադի հայերը, ովքեր ուղեկցել էին Թիֆլիս ներխուժած Աղա-Մահմադ խանի զորքերին: Անհրաժեշտ էր նրանց այդ քստմնելի զործողությանը հակակշռել նույն ժողովրդի մեկ այլ զավակի «հերոսությամբ»: Ուստի և, ո՞վ գիտի, ժամանակի ընթացքում թերևս ծնվի նաև Բաղրամյանական ների զազանության մի թաքնված հերոս, և «գիտ վրացուաներիս» նրա արձանի շուրջը միտինգներ անել տան:

Սենք ամեն ինչ պիտի անենք, որպեսզի երկու հարևան ժողովուրդների հարաբերությունները դնենք ծշմարտության և փոխադարձ վստահության խաղաղ հիմքերի վրա, վիճահարույց և առարկելի հարցերը վճռենք ոչ թե կոծկելով ու արգելելով, այլ առողջ քննարկումներով և ծշմարտությունը հարգելու սկզբունքով:

Կարծում եմ՝ անհրաժեշտ է, որ վերջ տանք կեղծ և մտացածին ավանդույթին՝ Սայաթ-Նովայի՝ այսպես կոչված գերեզմանի շուրջը անցկացվող հավաք միտինգներին:

Փոխարենք վերականգնենք անդրկովկասայան ժողովուրդների երաժշտական փառատոնը, անցկացնենք միացյալ սիմպոզիում սեմի-

Նարներ, մարզական մրցույթ օլիմպիադաներ և ցրենք այն ամպերը, որ վերջին ժամանակներս Վրաստանի քաղաքացի աբխազարնակ հայ ազգության պատկանող մի խմբի գործողությունների հետևանքով կուտակվեցին մեր ժողովուրդների փոխարարելու օրունների երեսում:

Ամեն տեսակ բարեկամության ամենաառաջին պայմանը ծշմարտությունն է և անկեղծությունը. կեղծիքի վրա շինված բարեկամությունը ի սկզբանե կործաննան է դատապարտված: Զի ասում է մեծ Շոթան: «Անպտուղ է գործը տգեղ. նրա ուղին կարծ է ու սին»:

Պրոֆեսոր Ալեքսանդր ՓՈՅՏԻԿԵՎԻԼԻ
«Սաքարբվելո»
17-20 մարտի, 1997 թ.

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆՁՎՈՒԹՅՈՒՆ Է ՊԱՐԱՆՁՈՒ

Ազգային պետական տարածքը քնահաճ, այսպես ասած, աստծո կողմից շնորհված բարիք չէ: Ազգային պետական տարածքի կազմավորումը արդյունք է բացառիկ բարդ և չափազանց երկարատև գործընթացի, որին մասնակցում են բազմաթիվ տարբեր ազգակից կամ ոչ ազգակից ցեղեր և ժողովուրդներ. արդյունք է այս վերջինների բազմակողմանի (քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և մշակութային) փոխգործողությունների, որն արտահայտվում է նրանց փոխմիաձուլմամբ և ծովականությամբ կամ էլ՝ փոխսահնանազատմամբ և փոխհեռացմամբ: Ամբողջ այս էրնոգենետիկական պրոցեսն ընթանում է որոշակի բնական-էկոլոգիական միջավայրում: Վերջինս նշանակալից կերպով պայմանավորում է նույն պրոցեսը, որի որոշակի փուլից լավագույն բնական-էկոլոգիական միջավայրում գտնվող և այդ միջավայրին լավ ընտելացած ցեղը կամ ժողովուրդը առավելություն է վերցնում: Վերոհիշյալ պրոցեսը հետագայում այս ցեղի կամ ժողովրդի քաղաքական և մշակութային գերիշխանության նշանաբանով է ընթանում: Դանրագումարում՝ կազմավորվում է ամբողջական մշակույթի տեր հասարակություն՝ բնակեցված ամբողջական տարածքում, որը ժառանգում է ցեղի կամ ժողովրդի հեգեմոնի անուն և որը, ինչպես մշակութային-քաղաքականորեն և՝ հանրագումարում՝ էրնիկորեն, նմանապես սոցիալ-տնտեսապես, նաև ֆիզիկաաշխարհագրականորեն կազմավորված տարածքային միավոր է ներկայացնում: Աստիճանաբար այսպես են կազմավորվում ազգային պետությունները միասնական տարածքներով, որոնք զարմանալի կայունություն են դրսերում դարերի ընթացքում:

Վերոշարադրյալից պետք է պարզ լինի, որ ազգային տարածքը, փաստորեն, մի ժողովրդի ստեղծագործություն է և այդ իսկ պատճառով նույնքան անձեռնմխելի է և սրբառը, որքան ազգային լեզուն և ազգային մշակույթի յուրաքանչյուր դրսնորում:

Եթոգենետիկական նման պրոցես մեզանում էլ է ընթացել: Արևելյան Վրաստանի տարածքում իրու առաջընթացիկ ուժ են դրսնորում քարքվելական ցեղերը, մասնավորապես՝ քարի ցեղը: Վերջինիս բնակության տարածքը, որն ընդգրկում է Կուր գետի միջին գոտու ավազանը, «Քարթի» էր կոչվում: Նման «Քարթի» արդեն պետք է գոյություն ունենար ուշ բրոնզե դարի (մ.թ.ա. II հազարամյակի 2-րդ կես) որոշակի փուլում: Սա ազգագրական քարթին էր, որը բաժանվում էր երկու մասի՝ «Վերին աշխարհ» (ուշ շրջանի «Միջին Քարթի») և «Ներքին աշխարհ» (ուշ շրջանի «Ներքին Քարթի»), միևնույն ժամանակ, «Քարթին» քարի ցեղերի կայուն համադաշնակցություն էր, որի հզորությունը պայմանավորում էին հողագործությունն ու քոչվորական լեռնային արտավայրերը, անասնաբուծությունն ու բարձր զարգացած երկարի մետալուրգիան: Բնական է՝ եթե հզոր տնտեսական բազիս ունեցող հասարակությունը համապատասխան սոցիալ-քաղաքական կազմակերպություն ուներ՝ ինքնին հասկանալի է դարձնում քարթին հզոր ազդեցության տարածումը հարևան ճարգերի վրա: Այս պրոցեսի դրսնորումն էր, մասնավորապես, Կուրի վերին հոսանքի ավազանում և նորոյին կիրճում հնագույն ժամանակներից ի վեր իրար կողք կողքի տեղաբնիկ արևելյան և արևմտյան վրացի (զանական) ցեղերի քաղաքական և մշակութային-էթնիկական նիաձուլումը քարթին ցեղերի հետ, որի պատճառով որոշակի ժամանակից հետո ամբողջ այս տարածքը նույնպես Քարթի («Վերին Քարթի») կոչվեց:

Այս երկարատև եթոգենետիկական պրոցեսում մեծագույն նշանակություն ուներ Վրաստանի տարածքի գեոնորֆոլոգիական առանձնահատկությունը, մասնավորապես այն, որ նա բաժանվում է լեռնային և դաշտային գոտիների...

Այսպիսով՝ մ.թ.ա. IV–III դարերի սահմանագծում Քարթին (Իվերիայի) քագավորության (ինչպես և XI դարի սկզբում միասնական Վրաստանի ֆեոդալական պետության) ստեղծումը, որն իր մեջ ներառում է Կուրի վերին և միջին հոսանքների ավազանն ամբողջությամբ և, նմանապես, նորոյ գետի ամբողջ կիրճ՝ նակերեսային հանկարծական

փոփոխությունների դրսնորում չեր, այլ երկարատև ու բարդագույն սոցիալ-տնտեսական և էթնիկական-մշակութային փոխհարաբերությունների օրինաչափ արդյունք: ճիշտ է՝ վրաց ժողովրդի պատճական զարգացման պլոցեսը, ինչպես հայտնի է, սրանով չի վերջացել. Քարթին (Իվերիայի) քագավորության քաղաքական էվոլյուցիան հետագայում, դարերի ընթացքում, սերտորեն է կապված եղել Էգրիսի (Կոլխիդայի) արևմտյան-վրացական քագավորությանը, ինչպես նաև Յայաստանի և Աղվանքի (Կովկասյան Ալբանիայի) քագավորությունների քաղաքական զարգացմանը, որի հետևանքով էլ նրա քաղաքական սահմանները դարերի ընթացքում, բնական է, հաճախ փոխվում էին: Բայց այս անգամ ուզում ենք ընդգծել այն, որ վերոհիշյալ բազմակողմանի էվոլյուցիոն պրոցեսի հետևանքով Քարթին (Իվերիայի) քագավորությունը ամուր եթոն-սոցիալական և մշակութային միասնություն էր ներկայացնում: Դին վրացական պատճական աղբյուրի լեզվով որ ասենք, դա տարածք է «Խունանից մինչև ծովը Սպերի»:

Կրկնում ենք, որ պատճական աշխարհագրության տեսակետից դա արդյունք է չափազանց երկարատև եթոգենետիկական պրոցեսի, որ զարգանում էր միանգամայն որոշակի տենդենցով: Վերջինս պայմանավորված էր Արևելյան Վրաստանի ֆիզիկական և տնտեսական աշխարհագրության յուրահատկությամբ, որն իր հերթին որոշում էր սոցիալական և քաղաքական էվոլյուցիայի գլխավոր ուղղությունը:

Պատճական գիտության նպատակն է բացատրել ոչ միայն այս պրոցեսի մեխանիկան, այլև, որ այն ներկայացնի հնարավորին չափ անաչառ՝ համապատասխան պատճական քարտեզների միջոցով:

Վերջին ժամանակներում այս տեսակետից յուրահատուկ կացություն է ի հայտ գալիս:

1986 թ. Ադրբ. ԽՍՀ «Էլմ» գիտական իրատարակչությունը ռուսեն լույս է ընծայել Ֆարիդե Սամեդովայի «Կովկասյան Ալբանիայի քաղաքական պատմություն և պատճական աշխարհագրություն» մենագրությունը՝ վեց սխեմատիկ քարտեզով, որոնցում պատկերված է Աղվանք պետության քաղաքական-աշխարհագրական կացությունը մ.թ.ա. III դարից մինչև մ.թ. VII դարը ներառյալ, այսինքն մի ամբողջ հազարամյակ տևողությամբ:

Ապշեցուցիչ է, որ այդ քարտեզներում հեղինակը ոչ միայն ամբողջովին անտեսել է պատճական աղբյուրներում (այդ թվում՝ թե՛ ին վրա-

ցական, որոնց, հեղինակն ընդհանրապես ուշադրության արժանի չի հանարել, թե՛ իին հայկական, լատինա-հունական և արաբական) եղած փաստերը, այլև մի շարք ինպերում, բավական յուրահատուկ մեկնության հիմունքներով Աղվանքի թագավորության սահմաններ է մտցրել Քարթիի (Իվերիայի) պետական տարածքի արևելյան հատվածը: Սահմանային գիծն անց է Կացրել հյուսիսից՝ Ալազանիի և Իորիի ամենավերին հոսանքներից մինչև այն կետը, որտեղ Թիֆլիսն է (Թիֆլիսը չի նշված նույնիսկ V-VII դարերի քարտեզներում), իսկ հարավից՝ Ալգերիի, Քցիի (Խորամի) և Ղերեղի ներքին գոտին: Այսպիսով՝ ամբողջ Գարեն, Միջին Կայսերը, Քիզիղիով հանդերձ, այժմյան Գարդաբանիի շրջանը և Մառնեղուիի շրջանի մի մասը մտցված է Աղվանքի թագավորության սահմանների մեջ: Բայց առավել զարնանալին այն է, որ, ըստ հեղինակի, ամբողջ հազարամյակի ընթացքում նրա գծած Աղվանքի հսկայական տարածքը փաստորեն անփոփոխ է մնացել, եթե հաշվի չառնենք այն աննշան փոփոխությունները, որ Քարթիի (Իվերիայի) թագավորությունը մ.թ.ա. II դարից իր տարածքն ընդարձակել է մոտավորապես մինչև այժմյան Ռուսթավի քաղաքը, իսկ մ.թ. Վ դարից իրեն է միացրել նաև Իոն-Ալազանիի միջագետքի միջին գոտին:

Բացի այն, որ տարբեր բնույթի պատմական ստույգ աղբյուրները բոլորովին իրարամերժ ցուցումներ են տալիս, ընդհանրապես, իին և միջնադարյան պատմաբանի համար, եթե նա գիտական կատեգորիաներով է նտածում, բոլորովին անընդունելի է Վերոհիշյալ դարաշրջանների համար պետությունների քաղաքական սահմանները հազարամյակների ընթացքում այսպես անփոփոխ ներկայացնելը։ Այն անընդունելի է նաև փաստացիությամբ, իենց թեկուզ մի պարզ պատճառով, այն, որ այս տեսակետը ընդունելու դեպքում պետք է ընդունենք նաև, որ Քարթլիի (Իվերիայի) քագավորության մայրաքաղաքները, նաև՝ Սցիւթը, և ապա՝ Թիֆլիսը, եթե նույնիսկ Աղվանքի տարածքում չեն, ապա իենց նրա քաղաքական սահմանների վրա են գտնվում։ Այս բյուրինացության մասին, համանան դեպքի կապակցությամբ, դեռևս Ս. Զանաշիան է նատնամշել։

Վրաց խորհրդային պատմագրության մեջ այս պրոբլեմը՝ Իվերիա-Աղվանքի քաղաքական սահմանների կացությունը դարերի ընթացքում, հնարավորին չափ ուստիմնասիրված է. հետազոտված է սոցիալ-տնտեսական և էրնիկական-մշակութային այն հիմունքը, որ ապ-

մանավորել է այս քաղաքական սահմանների եվուուցիան: Ահա թե ինչու այս մասին այլս չենք շարունակի խոսել: Նշենք միայն, որ աղբքանցի պատմաբանի վերոհիշյալ տեսակետը՝ «ամրակայված» նրա մենագրության մեջ՝ բավականին մակերեսային հուզական ելեւցներով... վկայում է լոկ նրա գիտական տեսակետի թուլությունը: Սա, իր հերթին, արդյունք է այն բանի, որ պատմական աշխարհագրությունը, ինչպես պատմական գիտություն, Արքեդանի պատմագրության մեջ ոչ մի ավանդույթ չունի: Ֆ. Մամեդովայի մենագրությունը, փաստորեն առաջին և, ցավոր, անհաջող փորձն է այս առումով:

Բայց եթե աղդբեջանական պատմագրության տեսակետոր կարելի է բացատրել վերոհիշյալ «օբյեկտիվ» պատճառներով, ապա նույնը չի կարելի ասել հայ պատմագրության մասին, որ պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրության հարուստ ավանդույթ ունի: Եվ չնայած դրան, այստեղ էլ գործ ունենք համանման երևույթի հետ: Եթե մի կողմ դնենք համեմատաբար հին հրատարակությունները, ապա նույնիսկ վերջին տարիների հայկական պատմական քարտեզագրության նմուշներն ել այս առումով աննախանձելի պատկեր են ներկայացնում:

Այսպես՝ օրինակ՝ 1979 թ. Երևանի համալսարանի հրատարակությունում լույս տեսավ բավականին մեծածավալ (115x83 սմ²) ուսումնական քարտեզ՝ «Մեծ Հայքի բազավորությունը IV դարում (298–385 թթ.)»։ Այս քարտեզում, որի հեղինակը հայտնի գիտնական և Կովկասի հիմն պատմության վերաբերյալ գոյություն ունեցող աղբյուրների քաջագիտակ ակադ. Ս. Երեմյանն է, արդեն անբողջ հարավային Վրաստանը նտցված է Հայաստանի տարածքի մեջ, որն ինքնին վիրխարի տարածություն է գրաղեցնում՝ սկսած Կասպից ծովի ափերից, Ուրմիայի և Վանա լճերի շրջակա տարածություններից Տիգրիսի ակունքներով մինչև Եփրատ գետը ու դեռ ավելի խոր՝ դեպի արևմուտք։ Հյուսիսային սահմանը դեմ է տրված ընդհուպ Թիֆլիսին և ոչ միայն Ներքին Քարթլին, այլ նաև Զավախքը, Արտահանը, Շավշեթ-Կղարջը, Տայք-Սպերն և Հայաստանին է վերագրված։

Իսկապես, միակ աղբյուրը այս դարաշրջանի համար, որի հավաստիությունը այլ հաճապատասխան նյութերի չգոյության պատճառով անհնար է ծշտել, և որը հիմք է տալիս նման քաղաքական դրություն պատկերացնել Քարբլիի (Իվերիայի) և Հայաստանի թագավորության հարակից տարածությունների վերաբերյալ, դա այսպես կոչված «Աշ-

խարհացոյցն» է կազմված VII դարի առաջին կեսին: Այն էլ ծիշտ է, որ այս աղբյուրից հաճապատասխան տվյալներ վերցնելը՝ IV դարի կացությունը վերականգնելու համար, միանգամայն թույլատրելի է, բայց IV դարի առաջին և ոչ թե երկրորդ կեսի համար, ինչպես կտեսնենք ստորև, դա էլ ոչ ամբողջովին այնպե՞ս, ինչպես ներկայացնում է հեղինակը: Մասնավորապես՝ անհասկանալի է, թե նա ինչու է Հայաստանի թագավորության սահմանների մեջ առել Թիֆլիսից հարավ ընկած տարածքը, այսպես կոչված «Պարուարը» կամ նորոխի Շավշուրի կիրճում գտնվող Շավշեթին, որոնք, նույն այդ աղբյուրների համաձայն, Քարթլիի թագավորությանը պատկանող տարածքներ են: Բայց կարևորն այն է, որ երիտասարդության համար նախատեսված ուսումնական այդ քարտեզի վրա ոչ մի տեղ որևէ պայմանական նշանով հիշատակված չէ, որ վերոհիշյալ տարածությունները՝ Ներքին Քարթլին և նորոխի ավագանը, վրացական հողեր են, որոնք մինչև IV դարը Հայաստանի թագավորություն արդեն նվաճել եր: Բանից անտեղյակ մարդն այնպիսի տպավորություն կարող է ստանալ, թե, իբր, այդ տարածությունները են գլխից ի վեր Հայաստանին են պատկանել: Ավելին՝ ոչ միայն Հայաստանի թագավորությանն են պատկանել, այլև, իբրև հայկական տարածություններ են եղել: Այլ կերպ դժվար է բացատրություն գտնել այնպիսի փաստերի համար, եթե Ներքին կամ Կերին Քարթլիի որոշ հիմնավորապես վրացական պատմական տեղա– կամ ջրանուններ քարտեզներում հայկականացված են, մի քանիսն էլ համեմատաբար ուշ շրջանի աղբյուրներում են վկայակոչված միայն: Հայկական տեղանությունը կիրառվում է IV դարի կացությունն արտացոլելու համար, մինչդեռ հնագոյն վրացական տեղանուններն առհասարակ տեղ չեն գտել քարտեզում: Բերենք միայն մեկ օրինակ. Ալգերի գետը քարտեզում հիշատակված է իբրև «Ալ–գետ», և քանի որ հայերեն «գետը» գետ էլ նշանակում է, ուստի այն ընկալվում է իբրև հայերեն ջրանում՝ Ալ գետ: Իրականում նման փոփոխությունն անթույլատրելի է, ինչպես հայերեն–վրացերեն հնյունական հաճապատասխանության հիման վրա, այնպես էլ հին հայերենի բառակազմական կանոնների համաձայն (քանի որ նման կոմպոզիտ՝ Ալ գետ, անհարիր է հայոց լեզվին, ուստի պետք է լինի կամ Ալագետ, կամ էլ՝ Ալոգետ, հմտ. հյ. Զորագետ–Զորոգետ ևլն): նորոխի կիրճում անց է կացված «Տայոց քար» տեղանունը, որ վրացերեն նշանակում է «տայրցինների ամրոց» (քար բառը հայերեն փոխաբերական ինաստով նաև

ամրոց, բերդ է նշանակում): Իրականում նման տեղանուն պատմական և ոչ մի աղբյուրում չեն հանդիպի, ուստի դա թամար թագուհու պատմիչի երկում հիշատակված վրացական «Տառսկարիի» հայկականացնան հետևանք է: Ներքին Քարթլիի տարածքում հիշատակված տեղանունները՝ Վարազբար և Կաքավաքար, որոնք նույնպես բերդամրոցներ են նշանակում, միայն «Մատիանե Քարթլիսայիս» տեքստն է պահել մեզ համար՝ կապված XI դարի հրադարձությունների հետ, և դրանք տեղափոխել IV դար՝ բոլորովին հիմնագուրկ է: Ի վերջո, ինչ ասել կուգի, ոչ մի մեկնաբանման կարիք չի գգում այն փաստը, որ քարտեզի վրա հիշատակված չէ Ներքին Քարթլիի հնագոյն կենտրոններից մեկը՝ Սամշվիլինե բերդաբաղաքը, որը, իմիջիայլոց, հենց այդ նույն հայկական «Աշխարհացոյցում» հիշատակված է իբրև «Վրացինների քաղաք»՝ Շամշուղի–Շամշուլդ ծնով: Օրինակներ շատ կարելի է բերել:

Տպավորությունն այն բանի, որ Քարթլիի (Իվերիայի) թագավորության մեզ համար հետաքրքրություն ներկայացնող տարածությունը հայկական է եղել, բանից անտեղյակ մարդու համար կարող է ավելի ուժեղանալ նրանով, որ ծիշտ նույն քարտեզը, միայն թե անսագրի չափսին հաճապատասխան փոքրացված և սիմեմային տեսքով տպագրված է «Սովետական Հայաստան» անսագրում (N1, 1988): Այդ հանդեսում է տպագրված նաև Ռ. Խշանյանի հոդվածը՝ «Արա Առաջին արքա հայոց»: Թվում է, թե այս հոդվածը քարտեզի հետ կապ չունի, բայց իրականում դա հին, նախաքրիստոնեական շրջանում «Մեծ Հայքի» հիմքերի ու սահմանների պրատում–փնտրտությի և հաստատման փորձ է:

Քարտեզին կցված է համառոտ գրություն, որտեղ նշված է. «Հայոց տոմարի անունները ծագում են պատմական Հայաստանի լեռների, գետերի ու մեր հեթանոսական դիցարանի աստվածներից (Արամազդ, Անահիտ, Վահագն և այլն):

Զեզ ներկայացվող ակադ. Սուրեն Երեմյանի կազմած սույն քարտեզի վրա, ըստ հերթական համարների, նշված են մեր տոմարի օրանուններ դարձած պատմական Հայաստանի տեղանունները, լեռնանունները, գետերը և մեհյանները՝ Արամ, Աստղիկ, Պարիսար, Անահիտ և այլն»: Դրանցից ոմանք մտցված են Հարավային Վրաստանի տարածություն, որ բոլորովին անհասկանալի է...

Քարտեզում «Մեծ Հայքի թագավորություն» ծիշտ նույն ծավալի է: Տարբերությունն այն է լոկ, որ եթե 1979 թ. Հայկական թագավորությունն ամրոց» (քար բառը հայերեն փոխաբերական ինաստով նաև

այս սահմաններում Ենթադրվում է 298–385 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածով, ապա 1988 թ. ամսագրում ննան դրությունը թվագրված է մ.թ.ա. 190–ից մինչև մ.թ. 385–ը: Արդեն այս փաստը ինքնին կասկած է հարուցում, որ Հայկական թագավորության քաղաքական այս սահմանները կամայականորեն են գծված: Այսպիսով՝ այստեղ էլ, աղբեջանական պատմագրության վերոհիշյալ տեսակետի համարանությամբ երկրի քաղաքական պատկերը 600 տարվա ընթացքում անփոփոխ է թողնված: Դրա հետ միասին, քանի որ, ինչպես վերը համոզվեցինք, քարտեզում անցկացված ջրա– և տեղանունների մեկնաբանության ժամանակ, այս տարածություններն ընկալված են իրեն հայ ազգարնակչությանը պատկանող քանից անտեղյակ մարդու մեջ վերստին կարող է այնպիսի տպավորություն ստեղծվել, թե Ներքին և Վերին Քարթլին Հայոց աշխարհի անբաժանելի մասն են կազմել: Նման տեսակետի ռեալ արժեքի միասին վերն արդեն խոսել ենք: Իսկ այժմ մի պարագայի վրա ենք իրավիրում ծեր ուշադրությունը:

Եթե մենք միմյանց համադրենք հայկական և աղբեջանական քարտեզները, չափազանց հետաքրքիր պատկեր կիառնի մեր աչքերի առջև, արևելքից Աղվանքի թագավորության, իսկ հարավից Հայկական թագավորության քաղաքական սահմանները հասնում են ընդիուպ մինչև Թիֆլիս: Նման կացություն է եղել 600 կամ 1000 տարվա ընթացքում: Քարթլի (Իվերիայի) թագավորությունն այս հազարամյակի ընթացքում միայն Միջին Քարթլին, Սամցխեն և Աջարիան է ներառել իր մեջ և նրա բնակչությունն էլ այսպիսի կապաճների մեջ է եղել շրջափակված: Բնականաբար հարց է ծագում՝ ի՞նչ պոտենցիալի տեր պետք է լիներ այս մի բուռ ժողովուրդը, որ դարերի ընթացքում կարողանար պաշտպանվել նման հզոր հարևաններից, իսկ հետագայում ոչ միայն նախկին Աղվանքի տարածքը և նախկին Հայոց թագավորության տարածքի մեջ մասը, այլ նաև, փաստորեն, իր տիրապետության տակ գտնվող ամբողջ Կովկասը միավորեր: Աղբեջանական կամ հայկական քաղաքական–աշխարհագրական տեսակետին համամիտ լինելու դեպքում սրան պատասխանելու հարցում անչափ շատ կղժվարանանք:

Իսկ ինչպիսի՞ն է եղել կացությունն իրականում:

Հին վրացական պալանդույթի համաձայն մ.թ.ա. IV–III դդ. Քարթլի (Իվերիայի) հարավային սահմանն անցնում էր Կուր գետի և Արաքսի ջրամասն լեռնաշղթայով՝ սկսած Բուրդուջ գետի ակունքներից (այժմյան

Զեգաչայր, Աղրբ. ԽՍՀ) մինչև Տայրի գավառը: Որ իրոք այսպես է եղել, վկայում է Ստրաբոնը (մ.թ.ա. I դարի վերջ — մ.թ. I դարի սկիզբ): Վերջինս պատմում է, որ մ.թ.ա. 190 թ. Հայաստանը, որ մինչ այդ փոքրիկ երկր էր, ընդարձակեցին Անտիոքոսի հզոր զորավարները՝ Արտաքսը և Զարիադրը, որոնք հարևան ժողովուրդներից կտրեցին նրանց տարածքների մի մասը, հատկապես՝ «իվերներից Պարխարի փեշերը, Խորգենը և Գոգարենը», որը Կուրի մյուս կողմն է»: Ստրաբոնյան «Գոգարեննեն», որը նրա պարզորդ մատնանշումով, իվերցիներին պատկանող կամ վրացական երկիր է եղել, նույն այդ հին հայկական աղբյուրների «Գուգարքն» է: Այս Գուգարքի տարածքը ճշգրտում է հայոց պատմիչ Մովսես Խորենացին (V դ.), ըստ նրա՝ դա ճիշտ և ճիշտ Ներքին Քարթլին է, Զավախիքից մինչև Խունան, իսկ հարավից՝ մինչև Կուր–Արաքսի ջրաբաժան լեռնաշղթան: Այս երկրի բնիկ բնակչությանը՝ գուգարներին, որոնց այս հայ պատմիչը բնութագրում է իրեն «մեծ և հզոր ցեղ», նրա իսկ ցուցումով վրացիներ են համարում նաև ուրիշ հայ պատմիչներ:

Ինչպես երևում է գուգարները կամ գոգարները Քարթլիի ցեղերից են եղել և ապրել են անմիջականորեն հայերի հարևանությամբ: Սույնը հաստատող փաստը Բանքակի լեռնաշղթայում, Ղերեղի ակունքներում (Կիրովականի շրջան, Հայկ. ԽՍՀ) Կուր–Արաքսի ավազանների ջրաբաժան լեռնաշղթայի ստորոտում մինչև վերցին ժամանակներս գոյություն ունեցող Գոգարան գյուղն է՝ անխար վկան հին հայկական թագավորության սահմանին կից գուգար–գուգարցիների վրացական ցեղի անմիջական հարևանի: Այսօր այդ գյուղը Գուգարք է կոչվում:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, ոչ միայն վրացական պատմական աղբյուրը, այլև հունական ու հայկական աղբյուրները միաձայն հավաստում են, որ մ.թ.ա. III դարում Քարթլիի և Հայաստանի սահմանն անցնում էր Կուր–Արաքսի ջրաբաժան լեռնաշղթայով և, որ այդ լեռնաշղթայից հյուսիս վրաց ազգաբնակչություն էր ապրում:

Քարթլիի (Իվերիայի) թագավորության կազմավորման ժամանակ նորույն գետի ամբողջ ավազանն էլ նրա կազմի մեջ էր մտնում: Սա նախ և առաջ վկայում է հույն պատմիչ՝ Մեգաստենեսի (մ.թ.ա. III դարի սկիզբ): Մեղեկությունն այն մասին, որ նրա ժամանակ իվերցիները ապրում էին Սև ծովի հարավարևելյան կողմում: Այս ցուցումից կարելի է եղարկացնել, որ Քարթլի (Իվերիայի) թագավորությունը մ.թ.ա. III դարի սկիզբում անցնում էր Սև ծովով և, այնուամենայնիվ, նորույն լեռնաշղթամբ:

թան ենթադրվում էր նրա սահմաններում: Որ դա այդպես է եղել, հավաստում է նույն այդ Ստրաբոնի վերոբերյալ ցուցումը, որ մինչև մ.թ.ա. II դարը իշխանությունը էղանական է ոչ միայն Գոգարենը, այլ նաև «Պարխարի լեռնափեշերն ու Խորզենը»: Պարխարյան լեռնաշղթան նույն այժմյան Պոնտոսի լեռնաշղթան է, որը Լազիստանը բաժանում է նորոխի կիրծից: Նեռս հայ պատմաբան Ն. Աղոնցը նշում էր, որ այդ տեղեկությամբ նկատի են առնվում միջին դարերի Տայքի և Սպերի երկրները, որոնք նորոխի ավագանի վերին (հարավային) մասն էին կազմում:

Դետևաբար՝ մ.թ.ա. 190 թ. հայերը վերոհիշյալ այս երկրները, ինչպես Գոգարենը (Ներքին Քարթլին), Քարթլի (Իվերիայի) թագավորությունից են սեփականել: Բայց սա, ինչ ասել կուզի, բոլորովին չի նշանակում, որ այնուին, վեց հարյուրամյակի ընթացքում, նրանք Դայկական թագավորության անբաժանելի մասն են կազմել: Ապոլոդորեսի (մ.թ.ա. 140) ցուցումով Իվերիայի և Դայաստանի միջև եղած սահմանն անցնում է Արաք գետով, որ բացահայտ վկայությունն է այն բանի, որ մ.թ.ա. II դարի կեսերին Քարթլի (Իվերիայի) թագավորությունը ոչ միայն իրեն է վերադարձել հայերի կողմից գրավված իր հիմնական գավառները, այլև իր սահմաններն ավելի է ընդարձակել դեպի հարավ՝ մինչև Արաք գետը (հավանաբար նկատի է առնվում նրա վերին հոսանքը):

Ստրաբոնի ժամանակների համար էլ նորից մ.թ.ա. II դարի սկզբի դրությունն է, բայց շատ շուտով իրավիճակը կրկին փոխվում է:

Մեր թվարկության I-II դարերը Քարթլի (Իվերիայի) թագավորության հզորացման շարժանն է: Հորոմեացի պատմիչների՝ Դիոն Կասիոսի և Տակիտուսի ցուցումներով՝ սկսած մ.թ.ա. 35 թվականից մինչև 50-ական թվականները Դայկական թագավորությունը Իվերիայի թագաժառնագներն էին կառավարում: Տակիտուսն ուղղակի նշում է, որ հօռմեացիների օժանդակությամբ Իվերիայի արքա Փարսմանը Դայաստանից «պարթևներին վտարելուց հետո ինքը տվեց այն (Դայաստանը) Սիհրդատին»՝ իր հարազատ եղբօրը:

Մ.թ. 60 թ. հոռմեացիները Դայաստանում վերականգնեցին թագավորությունը և գահ բարձրացրին հայ թագաժառանգ Տիգրանին: Ինչպես պատմում է նույն Տակիտուսը, «որպեսզի Տիգրանի համար հեշտ լիներ գահը պահպանել, Դայաստանի որոշ կողմերին, անկախ այն բանից՝ ում հողերին էին հարևան դրանք, հրամայեցին հնագանդվել Փարսմանին» և Դայաստանին հարևան ուրիշ հարստություններին:

Բոլոր վերոասացյալները կասկած չեն թողնում, որ այդ ժամանակ, այսինքն՝ մեր թվարկության I դարի 30–60-ական թվականներին Քարթլի (Իվերիայի) թագավորությունը, եթե ոչ ավելին, ապա զոնե իր նախական (մ.թ.ա. IV–III դդ.) սահմաններում պետք է ենթադրենք:

Պլինիոսի (I դ. 70–ական թթ.) տեղեկությունների համաձայն՝ Իվերիան, որի մեջ մտնում էր Տրիարի–Թրիալերի և Տասիի–Տաշիրի կամ նույն Ներքին Քարթլիի գավառը մեզ արդեն քաջահայտ սահմաններում, տարածությամբ ընդարձակվում է մինչև Պարիհեղորի կամ նույն ստրաբոնյան Պարխարյան լեռնաշղթան: Սա վկայում է, որ նորոխի ամբողջ ավագանը վերստին Քարթլի (Իվերիայի) թագավորության սահմաններում է: Պլինիոսն ավելի է ծցգրտում իր ցուցմունքը, եթե այդ տարածքը «մեսխերի հողեր» է անվանում:

II դարի առաջին կեսին Իվերիայի քաղաքական աշխարհագրությունը, փաստորեն, մնում է անփոփոխ: Ըստ Պլուտարքոսի (120 թ.)՝ Կուրի վերին հոսանքը գտնվում է Իվերիայում, ուստի պետք է ենթարել, որ Դայաստանի հետ պետական սահմանն անցնում էր Կուրի և Արաքսի ավագանների ջրաբաժանով: Նույն պատմիչի տեղեկությամբ՝ «Իվերների երկիրը տարածվում է մինչև Մոսխինյան լեռները և Եվրոպյան Պոնտոս»: Այսպիսով՝ պարզ է, որ Պլուտարքոսի ժամանակ Քարթլի (Իվերիայի) թագավորությունը հասնում էր մինչև Սև ծով, որը հաստատում է անս Արքիանոսը (131 թ.): Դա սահմանային գոտին է, որն ընդունակությունը է Ազարիան և նրան հարող բուրքական Լազիստանի մի նասը: Իսկ Մոսխինյան լեռները՝ նորոխի և Կուրի ջրաբաժան լեռնաշղթաների համակարգը վերին հոսանքներում՝ մի կողմից, Եփրատը և Արաքսը՝ մյուս կողմից, Սեսխեթը, այսինքն՝ Քարթլի (Իվերիայի) թագավորության հարավը, բաժանում էին Դայաստանը:

Այսպիսով՝ Պլուտարքոսի վերոհիշյալ տվյալները կասկած չեն թողնում, որ II դարի առաջին կեսին Քարթլի (Իվերիայի) թագավորությունը մնում էր տարածությամբ պատմականորեն ծնավորված սահմաններում:

Նույն է մատնանշում նաև Դիոն Կասիոսը, որ 141–144 թթ., «Երբ Փարսման Իվերցին կնոց հետ միասին Յոռն Եկավ, իմպերատորը ընդարձակեց նրա տիրույթները»: Եթե հաշվի առնենք այն, որ Փարսման դարձակեց նրա տիրույթները՝ եթե հաշվի առնենք այն, որ Փարսման 2-րդի օրոք Քարթլի (Իվերիայի) թագավորությունը այնքան հզոր պետք էր, որ նույնիսկ Յոռնին չէր ենթարկվում, ապա կարելի է պնդել,

որ Քարթի (Իվերիայի) արքան այդ ժամանակ էլ ոչ միայն իր հիմնական վրացական հողերին էր տիրում, այլև իշխանությունը տարածում էր նաև ավելի՝ ընդարձակ տարածությունների վրա:

Եթե Ենթադրենք, որ Կլավդիոս Պոտումեոսի բոլոր տեղեկություններն իր ժամանակի են (որը կասկածելի է), ուրեմն՝ պետք է հավատանք, որ II դարի վերջին երրորդում Քարթի (Իվերիայի) թագավորությունն իր նշանակալից մասը նորից կորցրել է. մասնավորապես՝ Տայքը և Սպեռ կրկին պատկանել են Հայաստանին, բայց Կղարջը մնացել է Իվերիայի սահմաններում, քանզի հույն աշխարհագետը «Արտանիսա քաղաքը» կամ Արտանուշը՝ Կղարջի կենտրոնը, Քարթի (Իվերիայի) թագավորության քաղաքների շարքում է անվանում: Հայաստանին պատկանել է Ներքին Քարթին (Գոգարենը):

III դարի համար մենք համարյա ոչ մի տեղեկություն չունենք, եթե չհաշվենք Ասինիոս Կվադրատի ցուցմունքը, որը բացահայտորեն կրկնում է Պոտումեոսի համապատասխան տեղեկությունն այն մասին, որ Գոգարենը (Ներքին Քարթին) Հայաստանի մասն է և, նմանապես, Սոլինի մատնանշումը, որ «Կուր գետը Արմենիայի և Իբերիայի սահմանն է կազմում»: Եթե այս տեղեկությունն ստույգ է (որը ինչպես կարծում են՝ կասկածելի է), այստեղ, ինչ ասել կուզի, Կուրի հնչ՝ որ մի փոքրիկ մասը պետք է Ենթադրվի, մասնավորապես՝ Ռուսավի–Ղարայի դաշտի ներքև, քանի որ Դիոն Կասիոսի (III դարի առաջին երրորդ) ցուցումով նրա ժամանակ «Իբերները բնակվում էին Կիրնոսի (այսինքն՝ Կուրի) երկու ափերին էլ»:

IV դարի առաջին կեսին, հայկական «Աշխարհացոյցի» համաձայն, ինչպես արդեն գիտենք, ամբողջ հարավային Վրաստանը (գավառները՝ Սպերը, Տայքը, Կղարջը, Արտահանը, Զավախը, Ներքին Քարթին) հայկական թագավորության սահմաններում է, բայց նույն այդ դարի կետին Վերոհիշյալ բոլոր մարզերը, Սպերից ու Տայքից բացի, Վերստին միացան Քարթիի թագավորությանը և Հայաստանի հետ պետական սահմանը, «Քարթիս ցխովերայի» համաձայն, կրկին անցնում է Կուր–Արաքսի ջրաբաժան լեռնաշղթայով: Դին վրացական աղբյուրի այս տեղեկությունը հաստատում են V դարի հայ պատմիչներ Փավստոս Բուգանոյ և Մովսես Խորենացին:

Փավստոս Բուգանոյ պատմում է, որ IV դարի կեսերին Գուգարքի բոեշիս (Ներքին Քարթիի կառավարիչը) ապստամբեց Հայոց ար-

քայի դեմ և, ինչպես ասում է՝ միացավ Քարթիի (Իվերիայի) թագավորությանը: Խսկապես՝ Մովսես Խորենացին Վրաց առաջին քրիստոնյա թագավորին՝ Սիրիանին, որը թագավորել է IV դարի 30–60–ական թվականներին, «իվերցիների առաջնորդ և գուգարցիների բոեշիս» է կոչում. սա մատնանշում է, որ Ներքին Քարթին այն ժամանակ իվերայի մասն է եղել:

Փավստոս Բուգանոյի երկրորդ տեղեկության՝ IV դարի 70–ական թվականներին Հայոց գորավար «Սուշեղը հարձակվում է իվերցիների թագավորի վրա... պարտության է մատնում նրան, հնագանդեցնում Իվերիայի ամբողջ Երկիրը... Գուգարքի բոեշիսին, որը առաջ Հայոց արքային էր Ենթարկվում, գերում է և զլխատում... Գրավում է Հայաստանի և Քարթիի միջև ընկած տարածքը մինչև իին սահմանը կամ մինչև Կուր մեծ գետը»: Եթե ակնհայտորեն չափազանցված այս տեղեկությունն ինչ՝ որ չափով համապատասխանում է իրականությանը, ուրեմն՝ Գուգարքի կամ Ներքին Քարթիի գրավումը հայերի կողմից ժամանակավոր է եղել և 387 թ., ինչպես հայտնի է, այս գավառը վերստին և Վերջնականապես միանում է Քարթիի (Իվերիայի) թագավորությանը:

Հատկանշական է և այն, որ հիմնվելով Ազարանգեղոսի վրա, որը IV դարի առաջին կեսի իրադարձություններն և հաղորդում, Մովսես Խորենացին պատմում է, որ Քարթիի լուսավորիչ Նինոն քրիստոնյա է դարձել Իվերիայի մարզերը՝ «սկսած Կղարջից» մինչև Կովկասյան լեռնաշղթան...

Այսպիսով՝ արդեն IV դարում Կղարջը կրկին Քարթիի (Իվերիայի) թագավորության սահմաններում է, որը հաստատում է նաև «Քարթիս ցխովերան», երբ հաղորդում է, որ Միհրդատ թագավորը Կղարջը մթուխարիսի բերդամրոցում, Եկեղեցի է կառուցում, նշանակում քահանաներ և Կղարջի ազգբնակչությունը իբրև համայնք նվիրում է նրանց:

Այսպիսով՝ գոյություն ունեցող աղբյուրների հիման վրա մենք համառոտակի քննարկեցինք պատմական Վրաստանի հարավային գավառների (Ներքին Քարթիից մինչև ճորիսի Կիրճը) քաղաքական բախտ–ճակատագիրը յոթ հարյուրամյակի տևողությամբ: Կարծում ենք՝ պետք է համոզված լինենք, որ այս տարածքը, որ Մտրաբոնի վկայությամբ հենց են զլխից վրացիներին (իվերցիներին) է պատկանել, ինչպես քաղաքականորեն, այնպես էլ Երմիկորեն, ժամանակի այդ երկարատև հատվածում մի անգամ չէ, որ դարձել է հարևան Հայաստանի թագավորության այդ ժամանակականության մասը:

րության էքսպանսիայի օրյեկտը, որ միանգամայն բնական է այն ժամանակվա քաղաքական հարաբերությունների համար: Բայց նույն այդ աղբյուրները հիմք չեն տալիս՝ գործն այնպես ներկայացնելու, ասես ամբողջ վեց դարի ընթացքում վրացական այս տարածքները Հայաստանի անքաշանելի մասն են եղել: Այսքանով էլ անբույլատրելի է նման քարտեզի հրատարակումը, որին ծանոթանալու դեպքում գործին անտեղյակ մարդն անպայման այսպիսի տպավորություն կարող է ստանալ. գիտական առումով նպատակահարմար չէ: Նման քարտեզները ծիշտ պատկերացում չեն տալիս պատմական, քաղաքական թե էթնիկան-մշակութային երևույթների զարգացման դինամիկ պրոցեսների մասին, այսինքն՝ դրանք հակապատճական են:

Առավել ցավալի է, որ այս քարտեզները երիտասարդության համար իբրև դասագիրք են նախատեսված, քանի որ դրանք միայն սխալ տեղեկություններ կարող են մատակարարել սեփական ժողովրդի պատմության զարգացման մասին:

Հատկանշական է, որ նման տեսնենց միայն վերոքննյալ քարտեզներում չի նկատվում: 1986 թ. «Խորհրդային գրող» հրատարակչությունը լույս ընծայեց X դարի հայ պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմության» ռուսերեն թարգմանությունը, որին կցված է պատմական երեք քարտեզ: Քարտեզում արտացոլված է «Հայաստանը և հարակից երկրները» 591–653, 701–862 և 862–953 թվականներին: Այստեղ մենք այլևս նամրամասն չենք անդրադառնում այդ քարտեզների ըննությանը, բայց նշում ենք որոշ անծառություններ: Այսպես օրինակ՝ առաջին քարտեզում Տաշիրը կրկին Հայաստանում է, թեև համապատասխան հիմք գոյություն չունի: Եթե ուրիշ ոչինչ չլինի էլ, իսկական «Աշխարհացոյցը», որ ծիշտ VII դարի առաջին կեսի հուչարձան է, Տաշիրը Իվերիայի գավառ է համարում: Առավել հետաքրքիրն այն է, որ ճաները (այժմյան Լազիստանը) Հայաստանի սահմաններ է մտցված, ինչը կատարյալ թյուրիմացություն է:

Երկրորդ քարտեզում, արդեն ամբողջ Անդրկովկասը, Արևմտյան Վրաստանից բացի, ներառված է Հայաստանի մեջ: ճիշտ է, այստեղ արաբների կողմից Անդրկովկասը գրավելու հետևանքով ստեղծված արաբական պրովինցիան «Արմինիայի» սահմաններ են ներկայացված, որի մեջ, արաբների խալիֆայության վարչական բաժանման համաձայն, իբրև միջյանցից անկախ միավոր նտնում էին Արևելյան

Վրաստանը, Աղվանքը և հատկապես Հայաստանը, բայց այս քարտեզին նայողը անպայման այնպիսի տպագրություն կստանա, ասես Արևելյան Վրաստանը և Աղվանքը այդ ժամանակ Հայաստանի սահմանների մեջ էին մտնում:

Երրորդ քարտեզում «Վրացի Բագրատիոնների» թագավորությունն այնպես է բաժանված «Տայքի Բագրատիոնների» թագավորությունից, ասես դրանք տարբեր հարստությունների ներկայացուցիչներ են և այլն, և այլն:

Չենք կարծում, թե այսպիսի ծշմարտությունները կնպաստեն երկրի պատմության անաշար ինձացությանը:

Պատմական-քաղաքական աշխարհագրությունը պատմագիտության ամենաղելիկատ բնագավառներից է, որը, ճիշտ է, կարող է հարյուրավոր և հազարավոր տարիների վաղեմության քաղաքական կացություն արտացոլել, բայց չնայած դրան, յուրաքանչյուր համապատասխան փաստ գետեղելու և քարտեզում ֆիքսելու ճանանակ շատ գգույշ վերաբերմունք և հնարավորին չափ ծզգրիտ փաստարկ է պահանջում: Այս կամ այն երկրի որևէ կրնկրեստ ժամանակի քաղաքական կացության քարտեզում պատկերելու ժամանակ սկզբնաղբյուրների անբավարարության պատճառով, հաճախ պրոբլեմի այս կամ այն կողմը հնարավոր է վիճելի լինի, բայց նման դեպքում պետք է նկատի առնվի հարցի ամբողջ նախորդ և հաջորդ պատմությունը: Մի խորքով՝ պատմական-քաղաքական աշխարհագրությունը շատ բարդ գիտություն է՝ հիմնված դաշտավայրերով, ուստի կոնպլեքս փաստարկների վրա: Նրա ճանաչողական արժեքը, ըստ Էլւրունու, անցնում է գիտության սահմաններից, քանի որ նա, հասկանալի թյան, անցնում է գիտության սահմաններից, քանի որ նա, հասկանալի պատճառներով, ունի հասարակական պարտավորություն, ուստի, այդ քանով, այդ փաստարկումը պետք է լինի ոչ միայն գերազանցապես անաշար, այլ նաև՝ հատկապես՝ մաքուր մշակված:

Ահա թե ինչու պարզ է, որ հատուկ փաստարկումից դուրս վերոհիշյալ և նման քարտեզների տպագրությունը չի կարող արդարացված լինել:

Վրաց պատմագրությունը, սկսած Իվ. Զավախիշվիլուց, ունի լավ ավանդույթ, որը հիմնվում է այն տեսակետի վրա, որ պատմական քարտեզներում հնարավորին չափ նույնական պետք է արտացոլվի քաղաքական երևույթների դինամիկ պրոցեսը: ճիշտ այս տեսակետով է ստեղծված պատմության, հնագիտության և ազգագրության ինստիտու-

տի աշխարհագրության բաժնում Վրաստանի պատմական ատլասի մակետը, որը ներառում է վարսունից ավելի քարտեզներ: Չնայած որոշ բյուրոկրատական ընդդիմությունների՝ հույս պետք է ունենանք, որ նրա տպագրությունը շուտով կիհաջողվի:

Այս հոդվածը կարելի է պարտել աստվածաշնչյան մի խրատով, որի հիշեցումն ավելորդ չի լինի, քանի որ, ինչքան էլ փորձեն ուղղել պատմությունը, այնուամենայնիվ՝ «...արդարությունը հավերժ անմեր է»:

Դավիթ ՍՈՒՍԻՆԵԼԻԾՎԻԼԻ, Բոնդր ԱՐՎԵԼԱԶԵ
«Լիտերատուրովի Սաքարբելո»
13 մայիսի, 1988 թ.

ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ*

Վրաց ժողովուրդը դարերի ընթացքում չափազանց բարդ ճանապարհ է անցել: Վրաց եթոսի ծևավորման, զարգացման և իրեն ազգ կազմավորման պրոցեսը... սերտորեն կապված է եղել երկրի պատմության ներքին և արտաքին զործոնների հետ:

Պատմության ամբողջ ընթացքում վրաց էրնոսի կազմ են թափանցել այլ էրնիկական միավորների ներկայացուցիչներ: Վրացիները, իրենց հերթին, մտել են ուրիշ էրնոսի կազմի մեջ: Այս երևույթը բնորոշ էր բոլոր ազգերին: Նման գործնթաց այսօր էլ շարունակվում է աշխարհի տարրեր ժողովուրդների մեջ, և գրեթե անհնար է այժմյան վրացիների մեջ որոշել՝ ով է հայի, լեզու, չերքեզի, հույնի կամ այլոց սերունդ: Սա՝ պատմության խորքերում: Սակայն ուշ շոջանի պատմությունից (ուշ միջնադար) մնացած այս կարգի նյութերը շոշափելի են:

Հայտնի է, որ էրնիկական գործընթացներում մեծ դեր են խաղացել կրոնները: Կրոնն ի վիճակի էր բոլորովին տարբեր էրնուսների ներկայացուցիչներից կազմել մեկ էրնոս և, հակառակը, պատմական երկար ժամանակի ընթացքում կազմավորված մեկ ժողովրդին ցուել ու բաժանել:

Բազում արհավիրքներ տարած վրաց ժողովրդի հետ նման շատ դեպքեր են կատարվել...

Որքա՞ն մահմեղականացած վրացիներ են պարսիկների ու արաբների կազմի մեջ մտել, բայց դրանից հետո էլ պահպանել են իրենց եր-

նիկական դեմքը, իրենց վրացիությունը, միայն թե նոր հավատը թույլ չէր տալիս նրանց վրացի համարել: Լեզուն և սովորությունները, բարք-ավանդությունները պապենական էին, գիտեին իրենց վրացական ազգանունները: Ովքե՞ր էին դրանք. վրացի մահմեդականները, որոնք հայտնի են մեզ բոլորին՝ Աշարիայի, Սամցիս-Զավախսի, Սահնգիլիոյի բնիկ վրացիները:

Վրաստանում ուրիշ կրոններ էլ տարածվեցին: Ասվածը հատկապես վերաբերում է քրիստոնեական կրոնի՝ միջանց հանդեպ թշնամաբար տրամադրված ճյուղավորումներին: Ուղղափառները, կաթոլիկները, գրիգորյանները (միաբնակները) իր խստիվ կերպով անջրպետվել էին իրարից: Եղել է ժամանակ, երբ վրացիների մի մասը եվլոպացիների հետ մերձեցման և իրենց վրկության միջոցներից մեկն էլ համարել է կաթոլիկությունը, և վրացիների մեջ ի հայտ եկան այդ դավանանքի հետևորդներ: Սա տեղի ունեցավ նույն Հարավային Վրաստանում, որտեղ այլազգիների ճնշումն ավելի զգալի էր: Սամցիս-Զավախսի ոչ քիչ թվով գյուղերի քնակիչներ կոլեկտիվ կերպով դարձան կաթոլիկներ: Կաթոլիկ վրացիներ երևան եկան վրացական որոշ քաղաքներում (Գորի, Քութայիս...): Վրաստանում այսպես կազմավորվեցին կաթոլիկ վրացիների դավանական խմբեր: Այլևայլ կրոններ (նաև՝ քրիստոնեության ճյուղ՝ կրոնները) խստորեն արգելում էին ամուսնանալ այլաղավան մարդկանց հետ: Ուստի կտրվում էին իրարից վրացի ուղղափառները (թեն այս ճյուղը հիշյալ առումով ամենալոյալն էր), վրացի կաթոլիկները, վրացի մահմեդականները... Ի տարրերություն բոլոր վրացիների, վրացի կաթոլիկներն իրենց «ֆրանկներ» էին կոչում. այստեղից էլ երևում է, որ այս հավատը առաջինը Ֆրանսիայի ճանապարհով է մեր մեջ մտել: Հետագայում պատահեց այնպես, որ վրացի «ֆրանկների» մի մասին հայ համարեցին՝ նորից ու նորից խորամուխ չլինելով պատմության ու ազգի անցյալի մեջ: Վրացի կաթոլիկները հայ համարվեցին այն պատճառով, որ Հռոմի պապը նրանց հայ կաթոլիկ եկեղեցուց կախման մեջ դրեց: Իսկ հայ կաթոլիկ եկեղեցին իր առանձնահատկություններով տարրերվում էր բոլոր մասցյալներից: Այստեղ, ի տարրերություն Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու, գործավարությունը և պատարագ-աղոթքները տարվում էին ոչ թե լատիներեն, այլ հայոց լեզվով: Այսպես և այսպիսով վրացի կաթոլիկների մեջ աստիճանաբար երևան եկան հայկական անուններ: Արա հետևորթամբ ի հայտ եկան նաև հայկական արմատնե-

րով նոր ազգանուններ (թեն մեծամասնությունը լավ հիշում էր իր հին վրացական ազգանունը): Ոմանք սկսեցին կասկածել վրացի կաթոլիկների վրացի լինելուն: Բարեբախտաբար, որոշ վրացի մահմեդականների նման նրանք «այնկողն» չդարձան:

Վրաստանում, պատմականորեն, հատկապես քաղաքներում, համարյա միշտ ապրել են մեր եղբայրական և բազմաչարչար հայերը: Նրանց թիվը Վրաստանում, պատմական դեպքերի բեռումով, փոփոխվել է: Մեր երկիրը հայերի համար միշտ էլ ապաստարան է եղել: Իսկ հայերը, հայտնի է, որ ազգային դավանանքի՝ գրիգորյան-քրիստոնեական կրոնի հետևորդներ էին: Մեզանում բնակություն հաստատած այլևայլ կրոնների հետևորդներին ոչ չի խանգարել սեփական օջախ ստեղծելու գործում: Վրացի բազավորները միշտ էլ հովանավորել են հայրենիքից գաղրած բարեկամ ժողովրդի թե՛ տարրեր խմբերին, թե՛ նրանց եկեղեցիներին:

Վրաստանաբնակ հայերը հավատարիմ են մնացել իրենց ազգային կրոնին: Իսկ կրոնը հայերի համար, պետականության գոյության պայմաններում, ազգությունը պահպանելու միակ միջոցն էր: Այլ կրոնների հայրապետների նման հայ եկեղեցու պարագուիլմերը նույնպես ամենուր փորձում էին բազմացնել իրենց հոտը: Այսպես էր նաև Վրաստանում, առավել նս, որ օգտվում էին վրացի արքաների բարյացականությունից: Գրիգորյան եկեղեցին վրացի ուղղափառների որոշ մասին հավատափոխ արեց, ժողովրդի խոսքով՝ «հայացրեց»: Այս ասելու հիմք են տալիս XIX դարում բազմից անցկացված մարդուամարի նյութերը, ինչպես նաև՝ XVIII դ. դեմոգրաֆիական հուշարձանները: Օրինակներ բերելը մեզ հեռուն կտանի: Բազմաթիվ ազգանուններ, որոնց կրոններն անցյալում ուղղափառ վրացիներ են եղել, ուշ շրջանում իրենց գրիգորյան հավատի հետևորդներ և հայեր են ներկայացնում: Վրացի գրիգորյան հավատի հետևորդներ և հայեր են ներկայացնում: Վրացի գրիգորյան սկզբնական շրջանում բնակվել են Ներքին Քարթիում, որ պարզորոշ երևում է XVIII դարի մարդուամարի նյութերից և որին անպայմանորեն նպաստում էր հայերի հետ սահմանակից լինելը, հարևանությունը: Հետագայում XIX դարի սկզբից, գրիգորյան բազմաթիվ վրացիներ հայտնվում են Սիցին Քարթիում և Կախեթում: Վրացիների գրիգորյանացման-հայացման ուղիներից մեկն էլ վրացի արքաների կողմանից էջմիածնի և Հաղպատի վանքերին գյուղացիներ նվիրելն էր, նաև մից էջմիածնի և Հաղպատի վանքերին գյուղացիներ նվիրելն էր, նաև այս հանգանանքը, որ մի շարք գրիգորյան իշխան ազնվականներ (Թու-

մանիշվիլի, Պորդանաշվիլի, Բերուբաշվիլի...) իրենց հպատակ գյուղացիներին բերում էին իրենց հավատին և տալիս իրենց ազգանունները: XIX դարում վրացի ուղղափառների հայ գրիգորյան դառնալու գործն արագածավ կապիտալիստական հարաբերությունների ծագման, առևտուրի ու արիեստների մեջ ներգրավվելու և գրիգորյան քահանաների քարոզական գործունեության հետևանքով:

Վրացի գրիգորյանների մեծամասնության ազգանունը վրացական արմատ ունի, մի մասինն է՝ հայկական: Դայկական նոր ազգանունների ստեղծումը հայ Եկեղեցու ծրագրի մեջ էր մտնում: XIX դարի երկրորդ կեսից արդեն վրացի գրիգորյանների ազգանուններն աստիճանաբար սկսեցին հայկական վերջածանցներով (երբեմն էլ ոռւսական՝ -ով) ձևակերպվել:

Վրացիների գրիգորյանականացում–հայացումը միայն XIX դարի երեսույթ չէ. այդ պրոցեսը տեղի էր ունենում նաև ավելի վաղ: Սա լավ երեսում է 1800 թվականի մի փաստաթղթից: (Տե՛ս «Վրաց օրենսդրության հուշարձաններ», հ. 8, Թբ., 1985, էջ 630–631):

Վրացիների հայացման մի օրինակ ևս:

Իլիա Ալխագիշվիլին Զավախիք Սանդածեների մասին նյութը գրի առել 1896 թ.: «Ալեքսի Սանդածեն՝ մեր տանտերը, այնքան հետաքրքիր մարդ էր, որ չեմ կարող ընթերցողին չժանոթացնել: Ես Ալեքսանդրը հայ է, իսկ նրա եղբայրը՝ Մոսեն, վրացի:

Մեր պապը վրացի էր,— բացատրեց Ալեքսին,— շատ էլ հարգված մարդ է եղել օսմանցիների՝ այստեղ տիրապետության ժամանակ: Պարզվում է, որ օսմանական դեկապարության կողմից շատ անգամ էլ ուղարկվել է Վրաստանի թագավորների մոտ: Դետագայում, երբ մեր պապը այրիացել է, Ախալցխայում սիրահարվել է մի հայ աղջկա: Աղջկը թեև հավանել է փեսացուին, բայց չի դավաճանել իր հավատին: Նա այսպիսի պայման է դրել. «Թե մեր զավակներին հայ ես կնքելու, կամուսնամամ, չէ՞ չեմ ամուսնանա»: Ողորմածը համաձայնել է: Մեր հորը իբրև հայ են կնքել: Երիտասարդական տարիներին թույլ տված սիսալը մեծ վերը է մնացել մեր պապի սրտում, և խոր ծերության ժամանակ իր որդուն՝ իմ հորը, խնդրել է. «Որդի՛, չեմ ուզում՝ իմ հիշատակը կտրվի և իմ ծրագը հանգչի, քո առաջնեկին ինձ նվիրի, իբրև վրացի կնքեմ ու մեծացնեմ»: Դայրս էլ տղաներից մեկին՝ իմ եղբայր Մոսեին, զիջել է ողոր-

մածիկին: Յիմի մենք հայ ենք, իսկ Մոսեն՝ վրացի»: (Ի. Ալխագիշվիլի, Զավախիքի լեզենդներ, Թբ., 1978, էջ 43):

Այս ձևով հայացման մասին մատնանշում էր նաև ակադ. Ն. Բերձենիշվիլին:

Սանդածեների գրիգորյանական դառնալ–հայանալը լավ է արտացոլվում XIX դարի մարդահանարի նյութերում:

Ուղարկած վրացիների որոշ մասի հայ–գրիգորյանական դառնալու և, համապատասխանաբար, ազգային պատկանելիությունը փոխելու փաստերն արձանագրված են նաև ժամանակակից խորհրդային ազգագրական գրականության մեջ: Նշանավոր կովկասագետ ազգագրագետ Նատալյա Վոլկովան Ներքին Քարթլիի Վարդիսութանի գյուղի մասին գրում է. «При распросах выяснилось, что все живущие здесь армянские фамилии по происхождению грузины, переселившиеся около 100 лет тому назад из разных районов Грузии. Так, предками Микаэлянца и Минасиянца были грузины Тетрадзе из Диоми, откуда они ушли три поколения тому назад. Предки Маркаровых считаются по происхождению из Гори. Их грузинская фамилия Менабдишвили».

Այդ նույն գյուղերում ապրող Սիմոնյանցների սկզբնական ազգանունը ըստ պրոֆ. Գ. Զալարածեի պեղած նյութերի՝ եղել է Սիմոնիշվիլի (տե՛ս «Սիմին Քարթլի», Թբ., 1987, էջ 17):

Վրացիների հայ գրիգորյան հավատին անցնելու թագմարիվ օրինակներ են բերված Գ. Մայսուրածեի «Դայ և վրաց ժողովուրդների փոխհարաբերությունները XII–XVIII դարերում» գրքում:

XIX դարում Քարթլիի և Կախեթի յուրաքանչյուր երկրորդ գյուղում իր Եկեղեցին բացեց հայ–գրիգորյան հոգևորականությունը: Այսպես աստիճանաբար ստեղծվեցին ու կազմավորվեցին վրացի գրիգորյան խնդրերը, որոնք հավատի պատճառով վերագրվեցին հայ էքնոսին: Առանց երկնտելու կարելի է ասել, որ վրացի գրիգորյանների վրաց էքնոսից առանձնանալու միակ պատճառը եղել է կրոնը: Լեզվով, մշակույթով, կենցաղով, սովորություն, սերնդով ու նկարագրով վրացի գրիգորյանները վրացի են մնացել: Վրացի գրիգորյաններին ազգային սյունակում «հայ» են գրանցել, որը և ժառանգաբար անցել է նրանց սերունդներին նաև խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո: Իսկ այսօր, ինչպես հայտնի է, կրոնն իր դիրքերը զիջել է, առավել ևս, ժողովրդի գիտակցությունը և ազգային առանձնահատկությունը որոշելու հարցերում:

Ինչ-որ ժամանակ գրիգորյանացած-հայացած վրացիները լավ գիտեին իրենց ազգանունների պատությունը, և անցյալից սկսած առ այսօր նրանք վրաց ազգային ինքնագիտակցության կրողներն են: Իսկ ինքնագիտակցությունը ազգությունը որոշելու հարցում կարևորից էլ կարևոր է: Այսօր վրաց ազգաբնակչության որոշ մասը իր ծագումով, արյանք, լեզվով, մշակույթով, կենցաղով, և, որ ավելի կարևոր է՝ հոգեկան կերտվածքով, հայ է գրանցված: Մեր հանրապետությունում ազգությունը փոխելու հարցի վրա էլ համապատասխան մարմինները տարբու են դրել: Մինչդեռ միութենական մյուս հանրապետություններում, որքան մեզ հայտնի է, այս հարցին այլ կերպ են նայում: Օրինակ՝ մարդահամարից մարդահամար Ռուսաստանում պակասում է մորդվինների և կարելների թիվը: Պատճառն այն է, որ երկու երնոսի ներկայացուցիչների գգալի մասը իրեն ուսւ է համարում:

«Սովորիս ցիտովերա» («Գյուղական կյանք») թերթում (18.11.87 թ.) տպագրվեց մի հոդված՝ «Ազգանունը փոխելը եթե անհրաժեշտ է» վերնագրով (հեղինակներ՝ Տ. Խոներիկի և Ն. Թմվալբվածե): Նրանում կարդում ենք. «Արդյոք կարելի» է ազգությունը փոխել: Ազգությունը չի փոխվում: Ունաճ կարծում են, թե ազգանունն ու ազգությունը փոխելու մոտիվ կարող են ծառայել բարքերը, սովորույթները կամ խոսակցական լեզուն: Այդպես չեն: Մարդ որտեղ էլ ուզում է բնակվելիս լինի կամ ինչ ադար-ծեսի էլ ուզում է հետևելիս լինի, այնուամենայնիվ, անփոփոխ ազգություն է ունենում»:

Մենք հնարավորություն ունեցանք զրուցելու վերոհիշյալ հոդվածի հեղինակներից մեկի՝ հնարապետական գազսի բյուրոյի արխիվի վարիչ Տոնմերիկի հետ: Պարզվե՞ց, որ ազգությունը փոխել չէ, բայց վերականգնել կարելի է՝ հիմնվելով պատմական փաստաթղթերի վրա: Բայց որքան մեզ հայտնի է, շատ վրացիներ, որոնց պաշտոնական փաստաթղթերում ազգությունը հայ է գրված, որքան էլ ջանացել են փոխել (կամ վերականգնել) ազգությունը, մեծ դիմադրության են հանդիպել համապատասխան մարմինների կողմից: Մրանք վախեցել են նացիոնալիզմի մեջ մեղադրվելուց:

Արդարությունը վերականգնելուն հետամուտ մարդկանց մեջ մասը չփառի՝ գիտականորեն հիմնավորված տեղեկություններ որտեղից կարելի է վերցնել: Կարծում ենք՝ այդ բանին հետամուտ մարդկանց համար արդարադատության նախարարությունն ինքը պաշտոնապես պետք է

Դիմի այն գիտական կազմակերպություններին, որոնք իրավասու են այս հարցի պատասխանը տալու:

Նշված հարցն ունի նաև երկրորդ կողմ: Ցավոք, բոլոր գրիգորյան դարձած-հայացածների մասին չէ, որ պահպանվել են համապատասխան վավերագրեր, մյուս կողմից՝ նման փաստաթղթեր փնտրելը շատ ժամանակ և էներգիա կպահանջի: Կարծում ենք՝ այս պարագայում համապատասխան մարմինները պետք է հաշվի առնեն ազգագրական և լեզվաբանական (ստուգաբանական) գիտությունների տվյալները:

Այս մասին զրուցեցինք նի քանի նշանափոր իրավաբանների հետ: Պարզվեց, որ ազգությունը փոխելն արգելող օրենք կամ որևէ նորմա-տիվ ակտ գոյություն չունի: Գոյություն ունի միայն միութենական դեկա-Վարության 1974 թ. հրահանգը, որով արգելվում է ազգությունը փոխել: Բայց ահա թե ինչ է զրված 1987 թ. լույս տեսած «Всесоюзная перепись населения 1989 года» բրոյալում. «Согласно принципам советской этнографической науки принадлежность человека к той или иной нации или народности основывается на его самосознании. Именно поэтому в советских переписях учитывается национальность и тот родной язык, которые указывает сам опрашиваемый».

Այսինքն՝ մեր երկիր երկու տարրեր ինստանցիաներ՝ արդարության ախտարարությունը և վիճակագրության պետական կոմիտեն, մի հարցի վերաբերյալ երկու իրարամերժ կանոնադրություն ունեն: Կարծում ենք, մեր երկրում այսօր տեղի ունեցող իրապարականության, դեմքրատացման և վերափոխության գործընթացը պետք է անդրադառնա նաև հոդվածում առաջադրված հարցերին, իսկ քաղաքացիների անձը հաստատող փաստաթղթերում (ծննդյան վկայական, անձնագիր) պետք է դեկավարվեն համամիտեթենական մարդահամարի վերոբերյալ կողմնությունը կանոնադրությամբ: Յաշվի պետք է առնեն վրաց ժողովողի անբաժանելի մասի (մի ժամանակ հայ-զրիգորյան դավանական խմբի) ցանկությունը՝ փոխեն (կամ վերականգնեն) ազգությունը, որպեսզի վերադարձնեն հայրական-պատենական ազգությանը լոկ իրավաբանական տեսակետից, որովհետև և՛ պատմականորեն, և՛ այսօր նրանք վրաց ազգային օրգանիզմի անբաժանելի մասն են:

Վերջապես, չենք կարող չանդրադառնալ սահ վերջին «մժիլյամ» թերթում (21.12.87) տպագրված Ակ. Բաբրածեի հոդվածին, որը խոսվում էր մեր մայրաքաղաքի ազգային կազմի մասին: Միանգամայն իրավա-

ցիորեն թվարկված էին Թբիլիսիում վրացի բնակիչների համեմատաբար քիչ լինելու պատճառները (Վրաց այլևայլ դավանական խմբերին ոչ վրացին և վրացիների էթնոգրաֆիկական խմբերի այլևայլ ազգության համարելը): Դաշվի առնելով նշվածը՝ վրացիների թիվը մեր մայրաքաղաքում, հավանաբար, մասնակիորեն, կավելանա, բայց խնդրի վերջնական լուծմանը չի օգնի: Մինչ վրաց դավանական մի քանի տարբեր խմբերի՝ Թբիլիսի փոխադրվելուն անդրադառնալը ասենք, որ Թբիլիսիի ազգաբնակչության էթնիկական կազմն ուսումնասիրելիս նկատի պետք է առնել Վրաստանի պատճական անցյալը, որի վրա էլ արդարացիորեն ուշադրություն է դրածքել Լ. Տուխաչվիլին («Թբիլիսի», 29.01.88 թ.): Վրաստանի պատճական անցյալը և նրա շուրջը գոյություն ունեցած միջազգային իրադրությունն այնքան ծանր է եղել, որ վրաց ազգը XIX դար եկավ ուժերը բացառապես ջլատված: Քաղաքային բնակչության թիվն ամենուրեք ավելանում է (Եթե արտաքին գործոնների պատճառով քաղաքներում բնակչության բնական աճ տեղի չի ունենում) զյուղացիների հաշվին, մինչդեռ Վրաստանի զյուղն աճբողջ ուշ միջնադարի ընթացքում «ավելորդ» բնակչություն չուներ: Ինքն արտադրողի կարիք էր զգում և, բնական է, որ հողատեր վրացի ֆեռդալը թույլ չէր տա՝ իր ճորտը սոցիալական մի կատեգորիայից մյուսին անցներ: Վրացի մարդու էլ իր եռթյամբ հողագործ էր, ուստի նա հողից կտրվելու ցանկություն չէր ցուցաբերում: Իսկ ահա նույն այդ ժամանակ մահմեղական նվաճողներից անհանգստացած հայերը զանգվածաբար թողնում էին իրենց նախնիների օջախները և հեռանում տարբեր երկրներ. նրանց մեծ մասը հիմնավորվել է մեր քաղաքներում (այդ թվում և Թբիլիսիում):

Միաժամանակ պետք է շեշտել, որ տեղական էթնոսի չնչին լինելը Թբիլիսիում միայն մեր «հիվանդությունը» չէր: Վիճակը նույնն էր նաև Կովկասի մյուս քաղաքներում՝ Բաքվում, Երևանում, իսկ բելոռուսների թիվը Մինսկում 1897 թ. 9 տոկոսից չէր անցնում (այնտեղ բնակչության մեծ մասը իրեա էր): 1886 թ. Երևանում հայերը կազմում էին 48 տոկոս, Երևանի գավառում՝ 36.8 տոկոս: Նույն ժամանակաշրջանում Բաքվում կար 17.9 տոկոս ադրբեջանցի (նրանք այն ժամանակ թաքար էին գրվում): Ինչ վերաբերում է Թբիլիսիին, 1886 թ. տվյալներով վրացիները 23 տոկոսից փոքր-ինչ ավելի էին: Եթե սրան հավելենք նաև վրաց ազգի տարբեր էթնոգրաֆիկական խմբերին (իմերներ, փշավ-խևսուրներ...), որոնք ցարական Ռուսաստանի կողմից առանձին ժողովուրդներ էին ըն-

դրւնվում, կստանանք 27 տոկոս: Թիվը շատ էլ չփոխվեց: Վրացիների թիվը Թբիլիսիում, ինչ խոսք, ավելին էր, բայց պաշտոնական փաստաթղթերում նրանց որոշ մասը հայ էթնոսին էր վերագրված՝ կրկին ու կրկին դավանական տարբերության պատճառով: Լուրջ և համակողմանի հետազոտությամբ հնարավոր է հաշվել Թբիլիսիի վրաց գրիգորյանների թվային նոտավոր (և ոչ բացարձակապես ճշգրիտ) կազմը: Գիտնականը պարտավոր է մեծ զգուշավորություն ցուցաբերել նաև այն բանի համար, որ Թբիլիսիում բնակվում են նաև որոշ թվով վրացիացած (լեզվով, ավանդությով, մշակույթով) հայեր: Ամենայն հավանականությամբ XIX դարի վերջում վրացիների թիվը Թբիլիսիում նոտավորապես 50 տոկոս է եղել (մեր մայրաքաղաքում XIX դարում ապրել են նաև հայեր, ուսւներ — 1886 թ. 16 տոկոսից ավելի, գերմանացիներ, իրեաներ, լեհեր...): Բերենք մեկ-երկու օրինակ. Թբիլիսաբնակ Կոշկելովները և Փարսադանովները նշված ժամանակաշրջանում գրիգորյան հավատի պատճառով հայ էթնոսին են վերագրվել: XIX դարի արիշտվային նյութերի հիման վրա, ավելի ճիշտ՝ 1823 և 1860 թթ. տվյալներով, Փարսադանովները (երբեմն Փարսադանաշվիլի են գրանցված) Թբիլիսիի մերձակա գյուղերի՝ Մարտողվիի և Տաբախմելայի բնակիչներ են, ուղղափառ դավանանքի հետևորդ, ազգությամբ՝ վրացի: Համապատասխանաբար՝ այս ազգանունները կրողների անունները նույնպես վրացական-քրիստոնեական են: 1801 թ. Փարսադանաշվիլիները բնակվելիս են եղել նաև Թիանեթում և Ախմետայում: Նշենք նաև, որ տղամարդու Փարսադան պարսկական անունը շատ էր տարածված Վրաստանի տարբեր անկյուններում:

Կոշկելովները Նավթլուղ գյուղի (XVIII դարում այն նաև Ճերակը թագավորի ամրոց են կոչել) բնակիչներից էին: Ինչիշայլոց, Նավթլուղը, Կուկիայի և Չուղուրեթի հետ միասին 1824 թ. լուծարվել է իրեն գյուղ և միացվել Թբիլիսիին: 1823 թ. մարդահամարի համաձայն Կոշկելովների նախնիները Կոշկելիշվիլի ազգանունն են կրել, թեև այդ ժամանակ նրանք արդեն ընդունել էին հայ-գրիգորյան դավանանք: Այդ ազգանունը առաջանաւ հետևյալն է՝ Վրաստանում (Միջին Քարթլիում վան ստուգաբանությունը հետևյալն է՝ Վրաստանում (Միջին Քարթլիում և Կախեթում) Կոշկ անունով երկու գյուղ է եղել: Դրանցից մեկից գալով նավթլուղ՝ նա տեղանունն իր համար ազգանվան հիմք է դարձել: Ինչպես սովորաբար լինում է՝ Կոշկ տեղանվանը ավելացրել է՝ շվիլի ֆորդի մանտը և ստեղծել Կոշկելիշվիլի տեղանվանական ազգանունը: Արդեն

XIX դարի երկրորդ կեսին վրացական ազգանունների մասմիկը կազմող –շվիլի վերջածանցը փոխարինվել է ռուսական –ով վերջածանցով (Կոշկելով–Կոշկելաշվիլի–Կոշկելի), որ սովորական երևույթ էր ռուսական կայսրության գաղութային ծայրագավառներում:

Ընդհանուր գժերով ահա այսպիսին են վրաց ազգի եթոպատմության որոշ հարցերը:

Ողանդ ԹՈՓՉԻԾՎԻԼԻ
«Հիտերատուրովի Սաքարբել»
22 հուլիսի, 1988 թ.

ԻՎԱՆԵ ԶԱՎԱԽԻՇՎԻԼՈՒ ԱՐԽԻՎԻՑ

Վրաց մեծ գիտնական Իվ. Զավախիշվիլին 1930–ական թվականներին Վրաց. ԽՍՀ դեկավարության ուղարկել է նամակ, որտեղ իրեն հատուկ գիտական իիմնավորվածությամբ ներկայացրել է տարբեր ազգության ժողովուրդներին վրացական հողում բնակեցնելու պատմությունը: Այդ պատմությունն ընդգրկում է XIX դարը, և նրանում պարզորոշույց է տրված նույն այդ ժամանակաշրջանի Վրաստանում բնիկ ազգաբնակչության եթիկական կազմը արհեստականորեն խայտարդետ դարձնելու պատկերը:

Այս նյութն անձանոթ է լայն հասարակայնությանը և այսօր տպագրվում է առաջին անգամ:

Բոնդո Արվելածն

9. 4717, նո. 1 գործ. նո. 6, (էջ 82–111)

Ի. Զավախիշվիլու գեկուցումը՝ գրի առնված իր իսկ ձեռքով:

Ուսաստանի կառավարության կողմից Վրաստանին անկախությունից զույգուն պես ռուսական պետության ներկայացուցիչները, մի կողմից՝ հայ չինովնիկներին առաջ մղելով, նյութ կողմից՝ ռուս նախկին վիճակուրներին բնակեցնելով, վրաց ազգաբնակչության շահերը անարգինվորներին բնակեցնելով, վրաց ազգաբնակչության շահերը անարգելով և երկիրն ազգագրականորեն խայտարդետ դարձնելով, փորձում էին կանխել վրացիների կողմից սպասվող քաղաքական շարժումը: Դայերին նրանք և՝ ապոլիտիկ ժողովուրդ էին համարում, և իրենց հավատարիմը: Ակսած 1828 թվականից, երբ Ուսաստանը թուրքիայից էլլեց վրացի մահմեդականներով բնակեցված Սամցխեն, Զավախքը, է-

րուշերը, Պալակացիոն, բնակիչներին հոգեկան այնպիսի կացության մեջ դրեց, որ վրացի մահմեղականները գերազատեցին թողնել իրենց նախնիների բնակավայրերը և տեղափոխվել Թուրքիա: Գրաֆ Պասկվիչը վրացիներին Լիխտիմերեթից այնտեղ փոխադրվելու իրավունք չտվեց, բայց նրանց փոխարեն բնակեցրեց Թուրքիայից տեղափոխված հայերից 3000-ին: Արեւստական այս միջոցով Մեսխեթում, որտեղ մինչև 1828 թվականը վրաց ազգաբնակչությունը 90 տոկոսից ավելի էր, ուստի չինովնիկների օգնությամբ 1832-ին արդեն հայերն էին մեծամասնություն կազմում:

Սկսած XIX դարի 60-ական թվականներից Ռուսաստանի քաղաքական շրջանները արդեն դիմում էին ամեն միջոցի, որպեսզի Անդրկովկասն ազգարնակչությամբ ռուսանա: 1864 թ. Մ. Կատկովը այլևս չէր բարարպատճեան անհաջի ռուս գինվորների վերաբնակեցումով և երազում էր նաև ռուսական կառավարության կողմից Անդրկովկասում այնպիսի պայմանների ստեղծման նախն, որ ոչ միայն քաղաքները, այլ նաև գյուղերն աստիճանաբար լցվեն ռուսներով: Դապահ ռուսական ազդեցությունն այնտեղ ինչպես կավելանար: «Как бы усилилось (русское) влияние в стране, если бы допущены были это условия необходимые для того, чтобы и села могли постепенно наполняться «русскими людьми», тѣи «Московские Ведомости», 1864 г. № 168, Կամ Собрание передовых статей «Московских Ведомостей» (1864 г., с. 467).

Դրան օժանդակող միջոցներից մեկը նա համարում էր ռուս ազգականության բնակեցումը Կովկասում և, մասնավորապես, Սև ծովի ափամերձ շրջաններում (նույն տեղոր):

Բայց այդ ժամանակ Ռուսաստանի կառավարությունը ռուսների բնակեցումով ջանում էր Լեհաստանը ռուսացնել, ահա թե ինչու ռուս քաղաքագետները համոզվեցին, որ այդքան ժողովուրդ չունեն՝ ամենուր ցրելու: Նույն այդ ժամանակներում հայ գործիչ Կանանց Սև ծովի ափերը գաղութացնելու նպատակով Թուրքիայից Զեյրունի հայերի տեղափոխության նախագիծն է Աերկայացնում: Եվ քանի որ ռուս գաղութարանները քիչ էին, Կատկովը դրան հավանություն տվեց և քաղաքական ու տնտեսական առումով գտավ նպատակահարմար: «Դայերը մեր հավատարիմ դաշնակիցները կլինեն և իրք վաճառականներ իրենց հետ փող էլ կրերեն մեզ» (նույն տեղը, էջ 500–502):

Անդրկովկասում հայերին բնակեցնելու ռուս ազդեցիկ սևհարյուրակային Կատկովի թույլտվությունից հետո կառավարության տեղական բարձրագույն Ներկայացուցչությունն էլ հավանություն տվեց ու սկսեց բնակեցումը: Հայերի հետ միաժամանակ նրանք ծեռնամուխ եղան նաև գերմանացիների և էստոնացիների տեղափոխության գործին: Ռուսներ քիչ էին երևում: Ազատ հողատարածությունների բնակեցումը գուցե դեռ գաղութատիրություն չէր նշանակում, բայց դրանով վրացիները գրկում էին ընդարձակվելու հնարավորությունից: հաճամանք, որ ռուս բաղարագետներին դույզն-ինչ չէր անհանգստացնում:

Նոյն Մ. Կատկովը 1867 թ. արդեն գոռում էր, թե Աս ծովի ափերում բոլորին բնակեցնում են՝ Փոքր Ասիայից, Ավստրիայից, Գերմանիայից, Մինչեւ ռուսներ չեն երևում... Կատկովը զաղութակալական գործը համարում էր ազգային-քաղաքական գործ և պահանջում էր ռուս զաղաքականների ուժեղացում (տե՛ս «Московские Ведомости», 1867 թ. թիվ 264 և 282, Собр. перед. стат. «Моск. Вед.», 1867, с. 687—688).

Վրաստանում հայերին բնակեցնելու քաղաքականության ոգեշնչողը և բոցաշունչ ու ճարպիկ իրականացնողը Ալ. և Գ. Խատիսովների հայրն էր՝ Յովի. Ստեփանի խատիսովը. նա 1865-ից մինչև 1875 թ. Անդրկովկասում պետական գույքի և գյուղատնտեսության վարչության ազդեցիկ պաշտոնական անձ էր համարվում, 1875–1883 թթ. Կովկասի փոխարքայի նույն արտակարգ լիազօրությունների պաշտոնյա էր, իսկ 1885–1893 թթ. զբաղեցնում էր պետական գույքի վարչության պետի պաշտոնը: Նրա ժամանակ և նրա աջակցությամբ շատ հայեր բնակություն հաստատեցին Վրաստանում՝ Բորչալուում, Զավախքում և Սև ծովի ափին: Նկատի ունենալով Ան ծովի ափի քաղաքական կարևորությունը և, որպեսզի այդ վայրն էլ հայերին տրվի, նա առաջ է քաջում երկու նկատառում. նախ՝ քանի որ այս երկիրը պետք է դառնա գյուղատնտեսական բարձրագույն կուլտուրամերի օջախ, ապա այստեղ բնակվելու իրավունք պիտի տրվի այդպիսի կուլտուրամերի գիտակին, երկրորդ՝ ռուսները բոլորովին այլ կիմայի և միայն հացահատիկային կուլտուրամերի են սովոր, ուստի անտեղի տեսնից կկոտորվեն, մինչդեռ հայերն ու հոնքները տեղային վայրերին սովոր են, այս անկյունը կչորացնեն, կծաղկեցնեն, հետո միայն նաև ուրիշների, այսինքն՝ ռուսներին էլ կարելի է բնակեցնել: Նման փաստարկով և իր բարձր պաշտոնի օգնությամբ նա արեց այն ամենը, ինչ կարելի էր անել հայենակիցներին

Կրաստանում բնակեցնելու համար: Ռուսական կառավարությունը վրացիներին համարում էր քաղաքականապես անվստահելի ժողովուրդ, նրանց բնակության ասպարեզի ընդլայնում՝ վտանգավոր, բայց որ Անդրկովկասի շրջանակներում հայերը կարող էին քաղաքական անկախության ծգտել, նրա նտքով չեր անցնում: Ահա թե ինչու հայ գաղրականների բնակեցումը կրաստանում վտանգավոր չեր հանարում, քանի վրաց ազգաբնակչության տոկոսը նվազում էր, միաժամանակ կրաստանում Ռուսաստանի ամբողջականության, ինչպես նրանք էին կարծում, ամենահավատարիմ հպատակների քանակն ավելանում էր: Բայց, վերջիվերջո, հայերին տեղափոխելու կարծիքին հավանություն տված է: Կատկովն էլ տեսավ, որ դա սովորական աճպարարություն է և 1887 թ. արդեն գրում էր, որ եթե Սև ծովի ափին ռուսները կոչնչանան, մի՞նչ նոյնը չի պատահի գերմանացի, հայ և հույն գաղթականների հետ: Պարզ է՝ Ռուսաստանի քաղաքական կարծիքն այստեղ հաշվի չի առնվազավ, որ ուրիշների համար ազատ բնակավայր այստեղ գոյություն չունի: Այդ ժամանակ ոչ ոք չեր հիշում վրաց ժողովուրդին: Իր նախնիների երկրում ապրելու ամենաառաջին իրավունքը թեն նրանն էր, բայց այդ մասին լսել ու հասկանալ չին ուզում ոչ ուսական կառավարությունը, ոչ էլ նրա հայ չինովելիները. ուտնահարվում էին վրաց գյուղացիությունը, որ կենսականորեն անհրաժեշտ տնտեսական շահերը. իր հայրենիքում՝ նոյնիսկ Վրաստանում, բնակվելու ուղիները նրա առաջ փակված էին այն ժամանակ, երբ օտար երկրներից բերածներին և հող էին հատկացնում, և ամեն կարգի օգնություն ցույց տալիս:

Երբ խոսք բացեցին Անդրկովկաս ժողովուրդ տեղափոխելու մասին և սկսեցին նախնական բնարկումները, բոլորին պարզ դարձավ, որ Թուրքիայի կողմից ճշշված հայերին Վրաստանում բնակեցնելով՝ միայն իրենց հայրենակիցների ֆիզիկական գոյությունն ապահովելու խնդրով չեր, որ հետաքրքրվում էին հայ քաղաքագետները. նրանք ազրածք ստեղծելու նպատակով գաղթավայրեր ընտրել ցրված հայերի համար: Հայերը պահանջում էին բաժանել Թիֆլիսի նահանգի Բորչալիի և Ախալքալաքի գավառները, որպեսզի դրանք միացնեն Գյումրիին խարքան հայերի հովանավոր գրաֆ Վորոնցով-Դաշկովն էր և նրա կի-

նը. Նրանց հավատարմատար «խորհրդատուն» էր ժողովորդի ամենանվազական զգացումների ջերմ ու քաղցրախոս արտահայտիչ յովի. Խատիսովի որդի Ալ. Խատիսովը, իսկ հայերի կյանքի սանձը դաշնակների ծեռքին էր: Վորոնցով-Դաշկովը իրանան արձակեց, որպեսզի քննարկման դրվի անջատվել-միավորվելու նախագիծն իրականացնելու հարցը: 1913 թ. նոյեմբերի 6-ին և դեկտեմբերի 18-ին իրավիրված արտադրության 2, Թիֆլիսի նահանգից Բորչալուի գավառի անջատումը աշխարհագորական և տնտեսական առումով ճանաչեց անկարելի: Թիֆլիսի նահանգական հատուկ խորհուրդը 1914 թ. հունվարի 24-ին հաստատեց այդ որոշումը: Նույն այդ տարիներին և նույն այդ հանձնաժողովն ու օրգանները Ախալքալաքի գավառի անջատումը և Գյումրիին միացումը նույն աշխարհագրական-տնտեսական անխախտ տեսակետների պատճառով միաձայն մերժեցին և ճանաչեցին անկարելի:

Այդ ժամանակ սկսվեց հանաշխարհային պատերազմը. Թուրքական ճակատում ռազմական գործողությունները հեշտացնելու համար Ռուսաստանի կառավարությունը դաշնակցականներին խորհուրդ տվեց Ռուսաստանի ապստամբության հանել՝ խոստանալով Թուրքահարույաստանի ազատագրում և Ռուսաստանի սահմաններում ինքնավարույան կամ անկախություն՝ Ռուսաստանի հովանավորության տակ: Դայ թյուն կամ անկախություն՝ Ռուսաստանի հովանավորության տակ: Դայ թյուն կամ այլուր, փրկվեց, բայց մեծաքանակ հայություն գոհ գնաց կաստան կամ այլուր, փրկվեց, բայց մեծաքանակ հայություն գոհ գնաց փախստականների խելացնոր քաղաքականությանն ու թուրքերի վայդաշնակցականների հայություն այժմ բազությանը: Հայերին հիմնարացնոր ռուսական կառավարությունն այժմ նաև անդրկովկան էր և նոյն անդրկովկան կառավարությունը, իսկ հետեւ չեր ուզում հայ փախստականներին թողնել Անդրկովկասում, իսկ հետեւ իր ստեղծելու նպատակով գաղթավայրեր ընտրել ցրված հայերի համար: Հայերը պահանջում էին բաժանել Թիֆլիսի նահանգի Բորչալիի և Ախալքալաքի գավառները, որպեսզի դրանք միացնեն Գյումրիին աշխարհագորական հայերները, այլև ծեռնամուխ եղան Թուրքահայաստանում՝ Ալաշկերտի հայությունը, ուստի գինվորներ բնակեցնելու պլանի մշակմանը: և Բասենի դաշտում, ուստի գինվորներ բնակեցնելու պլանի մշակմանը:

Ոուսաստանի հեղինակությունն ու ռուսական զորքերի նահանջը Թուրքիային հնարավորություն ընձեռնեցին խլված բոլոր շրջանները հետ վերցնել. Դարսի շրջանն էլ ծեղոք զցեց և մոտեցավ Գյումրի քաղաքին: Բայց Գերմանիայի պարտությունից հետո անօգ վիճակի մեջ ընկած Թուրքիան դարձավ ֆրանս-անգլիացիների հպատակը: Երբ անգլիացիների և նրանց դաշնակիցների օկուպացիոն զորքերը հայտնվեցին Ստամբուլում և ապա անդրկովկասյան հանրապետություններում, դաշնակցական Հայաստանի կառավարությունն ու քաղաքական շրջանները վերստին Մեծ Հայքը վերականգնելու հույսեր ունեցան: Հատկանշական է, որ ծիշտ այդ ժամանակ՝ 1918 թ., Ստամբուլում տպագրվեց Հայաստանի (իբրև թե պատմական) ֆանտաստիկ մի քարտեզ, որտեղ Համայն Հայաստանի սահմանները զգվում են Սև ծովից մինչև Կասպից ծով և... Միջերկրական ծովերը... Ըստ այդ քարտեզի՝ Հայաստանի կազմում են նաև Բարումը, Ախալցխան, Սցխերը, Առաջնիսկ Թիֆլիսը, մինչդեռ Վրաստանին հատկացված է մի փորդիկ, նեղ շերտ:

Նույն այդ ժամանակ, նույն այդ Ստամբուլում վերոհիշյալ ֆանտաստիկ քարտեզի հետևողությամբ տպագրվեց համահայկական պետության մի նոր քարտեզ, որտեղ Հայաստանը ներկայացված է իբրև վիթխարի պետություն և գրեթե նույն սահմաններն է ընդգրկում: Թուրքիայի մեծ մասը ներառված է նրանում՝ Տրապիզոնը, Օրոուն, ք. Կեսարիան, Աղանան, Եղեսչան, նաև Պարսկաստանի հյուսիսային մասը՝ Թավրիզ քաղաքով և Արդերիլով: Ֆանտաստիկ քարտեզի համեմատ այստեղ Վրաստանին շատ քիչ բան է զիջված: Սև ծովով սահմանը Բարեւումի հարավից սկսում է Մախրիալի հյուսիսով, իմերեքը Հայաստանից է, Ախալցխան՝ Վրաստանինը: Ախալքալաքը Հայաստանի տարածքում է, որտեղից սահմանային գիծը զգվում է դեպի հյուսիս և Վրացական ու հայկական պետությունների միջև իբրև սահման է նշված: Այնուհետև Հայաստանի սահմանն ընթանում է Կուրի երկարությամբ, և ք. Գյանջան էլ Հայաստանի սեփականությունն է: Պարզ է, որ նոր Հայաստանի պետության համար այսօրինակ սահմաններ որոշելիս ազգագործական սկզբունքով չեն սահմանափակվել. այս ծրագիրը ոչ էլ ռազմական տեսանկյունից է իմբնավորված, որովհետև այսպիսի Հայաստանի պետության համար այսօրինակ սահմաններ որոշելիս ազգագործական սկզբունքով չեն սահմանափակվել. այս ծրագիրը ոչ էլ ռազմական տեսանկյունից է իմբնավորված, որովհետև այսպիսի Հայաստան, որ XI դարից հետո քաղաքականորեն գոյություն չուներ, երբեք չի եղել: Կարելի է ասել՝ այն կազմողները թեկուզ ամենաաննշան ողջախոհություն չեն ցուցաբերել:

Հայաստանի կառավարության պատվիրակությունը, այս ամենով համդերձ, նշանօրինակ մի քարտեզ ներկայացրեց միջազգային կոնֆերանս, որպեսզի հայկական պետությունը հաստատվի այս սահմաններում: Ֆանտաստիկ այդ քարտեզի դեմ պայքարելու համար թուրքական պատվիրակությանը մեծ ջանքեր գործադրելու հարկ չեղավ, քանզի նա վիճակագրական տեղեկություններով ապացուցեց, որ նույնիսկ մինչ պատերազմյան թվաքանակի առումով այս հակայածավալ պետությունում յուրաքանչյուր քառակուսի վերստի վրա 2-3 հոգուց ավելի հայ չի եղել: Բոլորի համար պարզ դարձավ, որ հայերի պատվիրակության ներկայացրած քարտեզն ու վիճակագրական տվյալները կեղծ են, և ֆրանսիայի, Անգլիայի ու Ամերիկայի ներկայացուցիչների աչքերում հայկական պատվիրակության ֆանտաստիկ պլանները կորցրին ամեն տեսակ վստահություն: Հայ դաշնակցական կառավարության և դեկ. կուսակցությունների ամբողջ այս տարօրինակ և անհավատալի կարճատեսության պատճառով վիթխարի Հայաստանի պլանը ծախողվեց և օճառափորկության պես ցնդեց:

Բայց մինչ գործը կիհասներ հանայն Յայտանի այդ քնահած պլանի քննարկմանը, դաշնակ-հայերի կառավարությունը ծեռնամուխ եղավ իր քարտեզում արտացոլված պլանը գործնականորեն իրականացնելու պատրաստությանը:

Հայկական հանրապետությունը Թուրքահայաստանից բացի, որ կորցրեց ծեռքից, Երևանի նահանգից բացի տիրություն էր անում նաև Ղարսի ամբողջ զավարին՝ Արդահան-Արդվինով հանդերձ: Բայց ոչ էլ դրանով բավարարվեց: Ռազմական գաղտնի նախապատրաստությունից հետո, համաձայնելով Անգլիայի օկուպացիոն բանակի ավագ գեներալ Ուոֆեի հետ, 1918 թ. դեկտեմբերի սկզբին հայ դաշնակցական կառավարությունն իր գործերը նշորեց Վրաստան և միաժամանակ արտաքին գործերի նախարարի անունից Վրաստանից վերջնագրի կարգով պահանջեց՝ հետ գնալ մինչև Քարթլիի սահմանը, քանի որ հայերը Քարթլի են համարում Գորիի գավառը. պարզ է, որ այս վերջնագրով նկատի էր առնվում նաև Թիֆլիսի դատարկումը, և այդպիսով այդ պահանջը վերոհիշյալ երկու քարտեզներից շատ ավելի ֆանտաստիկ էր. իբրև թե պատմական քարտեզի սահմանները վերականգնել էին փորձում: Թուրքիայում պարտություն կրելուց հետո Վրաստանը զավթելու և սեփականելու հայ քաղաքագետների ախորժակը ոչ միայն չկո-

րավ, այլ, ընդհակառակը, ավելի բացվեց. այժմ էլ նրանք ուզում էին հիմ Հայաստանի իրու թե պատմական սահմանների վերականգնումը իրականացնել Վրաստանի և Վրաց ժողովրդի հաշվին: Հարևանների միջև այս անմիտ պատերազմն ու արյունահեղությունը Հայաստանին հաղթանակ չքերին, և դաշնակցական կառավարությունը կրկին բավարպվեց առաջվանով: Այսպիսով՝ ռազմական ուժերով իրու թե Հայաստանի պատմական սահմանները վերականգնելու հնարավորության իւսուն ի դերս եւամ:

Այլևայլ միջոցներով ու ուղիներով իրենց պլաններն իրականացնելու դաշնակցականների փորձը հետագայում է չի ընդհատվել. չնայած Վրաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո Բորչալու գավառի բնակչության մեջ կատարված հարցումով կրկին հաստատվեցին Վրացական հանրապետության շրջանակներում նրանց ճնաւու ցանկությունն ու աշխարհագրական-տնտեսական փաստարկ-շահերով թելադրված որոշումը, բայց հայ կառավարողները կարողացան իրականացնել Լոռու շրջանը Դայաստանին միացնելու իրենց ծրագիրը, որ վեաս էր Վրաց ժողովորի անանապահական գործի շահերին...

1922 թ. հայկական նույն կառավարող շրջանների կողմից ներկայացվեց մի նոր նախագիծ, համաձայն որի Զավախսիք կամ Ախալքալաքի գավառի մեծագույն մասը պետք է միացվեր Բորչալուի գավառին և ստեղծվեր հայկական ընդհանուր Վարչական միավոր, որպեսզի հայերի ազգային շահերը լեզվի, դպրոցի և տեղական վարչության կողմից պահպանված լիներ, թեև Բորչալուի գավառի և Զավախսիք միջև ընդհանուր ոչինչ չկա՝ ոչ աշխարհագրական, ոչ էլ տնտեսական առումով. նրանց միջև գոյություն ունեցող բարձր և անանցանելի սարերի պատճառով անհնար է նաև ֆիզիկական կապը: Պարզ է՝ այդ ծրագիրն էլ հիշյալ երկու գավառները Վրաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության սահմաններից անջատելու և Դայաստանին միացնելու վարպետորեն մտածված առաջին քայլի նախագիծն էր, որին անպայմանորեն պետք է հետևեր նաև երկրորդը: Բավական է աչքի անցկացնել դաշնակցականների կազմած քարտեզները և պարզ կդառնա, որ այստեղ էլ, թեև ուրիշ ճանապարհով, պայքարն ընթանում է նրանց առաջվան նպատակներն իրականացնելու համար: ԽՍՀՄ ներքին գործերի կոմիսարիատը Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառների բնակչիների

կարծիքների և ազգագրական-տնտեսական գործունեթի պատճառով այդ ծրագրի իրականացումը համարեց անհնարին, ինչը նա 1/26 փետրվարի 1923 թ. ծանոթացրեց կամունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին՝ թիվ 291/1367: Կենտրոնական կոմիտեի կողմից հաստատվեց այդ որոշումը: Դրանից հետո հայերի նույն շրջանների թելադրանքով առաջ քաշվեց Վրաստանի Պարայա-Շիրաքի դաշտավայրը հայերով բնակեցնելու նախագիծը: Այս վայրում որոգիչ ջրանցք պիտի անցկացվեր, և հայերն աստեղ բանքակարգործությանը պետք է զբաղվեին, որը, նրանց խոսքերով, շատ նշանակալից և կարևոր է նույսաստանի մանվածքային արտադրության համար: Դատկանշական է, որ այս պարագայում էլ Հովի Խատիսյանական փաստարկներ են առաջ քաշել, երբ նույն այդ դաշտերի որոգումը կիհավասարվեր վրաց գյուղատնտեսական կուլտուրաների անայացնան: Իսկ քաղաքագետներն այս մասին չեն մտածում:

Հայերի այս նախագիծն իրականացնելու կատարյալ անհնարիսության հաստատումը ոչ մի դժվարություն չէր ներկայացնում Վրաստանի հողագործության կողմանարիատի համար և, այսպիսով, այս նախագիծն էլ մերժվեց: Բնորոշ է, որ Ֆր. Նանսենը ևս, Թիֆլիս ժամանելուն պես, իսկույնեք այս հարցի մասին սկսեց խոսել և ուզում էր իմանալ, թե ինարավո՞ր է հայ գաղթականներին բնակեցնել Վրաստանի այս մարզուն: Պարզ է, որ Ֆր. Նանսենն ու տեղացի հայ քաղաքագետները սուրբ Յոնգու ներշնչանքով չին հանգել միևնույն մտքին. այստեղ մենք գործ ունենք Հայաստանի համար արհեստականորեն քաղաքական տարածք ստեղծելու դաշնակցականների՝ վերոհիշյալ հին քարտեզներում պատկերված պյանը կրկին իրականացնելու փորձի հետ:

Վերջում մի քանի խոսք Զավախքին հնքնապարություն շնորհույթ սրաժանելու անհրաժեշտության իրքն թե նոր նախագծի մասին: Անբողջ վերոշարադրյալից պարզ է, թե ինչի համար և որտեղից է բխում նաև այս նախագիծը: Ո՞չ աշխարհագրական, ո՞չ էլ տնտեսական պայմանները չեն փոխվել: Դայերի ազգային շահերն այժմ հո միանգամայն ապահով-ված են: Դապա ինչո՞վ է պայմանավորված այս իրքն թե նոր պլանը, ե-թե ոչ այն նույն քաղաքական-տարածքային նպատակին հասնելու գործունությունը: Այս ծրագրի իրականացումով միևնույն ժամանակ վրաց աշխատավոր ժողովորդի այն մասը, որն զբաղվում է անասնապահությամբ, իր գոյության վերջին պատառ հացից պետք է գրկվի, անասնապահու-

«Հիտերատուրովի Սաքարբակելո»
23 սեպտեմբերի, 1988 թ.

ՅՈՒՆԱՐՁԱՆ ՍՊԱՍՈՒՄ Է ԻՄԿԱԿԱՆ ՏԻՐՈԶԾ

Ներքին Քարթլիի տարածքում՝ այժմյան Մասնեուլիի շրջանի հարավարևնտյան կողմում, գտնվում է XII–XIII դդ. սահմանագծում կառուցված ճարտարապետական մի փառահեղ կորող՝ Շուշաբը (նոյն՝ Խուջաբը): Այն՝ Ներքին Քարթլիի տարածքում, քանզի հուչարձանը իր գոյության ընթացքում երեք չի գտնվել Վրաստանի սահմաներից դուրս: Շուշաբի վանքը պաշտոնական տվյալներով այսօր էլ Վրաստանի տարածքում է, որ մի անգամ ևս հաստատվեց տեղում վերջերս գործուղված հատուկ հանձնաժողովի կողմից. բոլոր ժամանակների և, ինչ խոսք, ժամանակակից քարտեզագրական տվյալներով հաստատվում է, որ Շուշաբի վանքահամալիրը Վրաստանի տարածքում է: Բայց, պետք է նշել և այն, որ «Վույունտարիզմի» և «Լճացման» անցողիկ ժամանակաշրջանում, երբ մեր իսկ անտարերության և անուշադրության պատճառով վրաց ճարտարապետական փառահեղ համալիրը չկարողացանք խնամել, «անտեր եկեղեցուն սատանաները տեր դարձան»: Մենք կփորձենք համառոտակի ներկայացնել հիշյալ վանքահամալիրը և նրան առնչվող ցավալի պատմությունը:

Նրան առնչվող ցավալի պատճությունը:
Ի՞նչ զարմանալի, ի՞նչ հրաշալի տաճար է վեր խոյացել Բոլնիս գետի (Փոլադաուրի) մի փոքրիկ վտակի ափին, ծովի մակերևույթից 1100 մ բարձրությանը, Ալսկերայ գյուղից 1.5 կմ հեռավորության վրա:

1721 թ., Ներքին Քարելիի մարդահասարի նաև առաջապահ, Սպառակ է ու դիմ Յուջաբում եղել է 23 ծուխ, բնակվելիս են եղել Ելիարաշվիլիները:

Φοιλωθωνταρική κηρδή ρευματολογίας της Ελλάς στην περιόδο από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης μέχρι την έναρξη της Ελληνικής Δημοκρατίας.

Ծուլրուղաշենի և Թևողրծմինդայի արձանագրությունները: Սրանց
հետ միասին է կառուցվել նաև Դուչարի տաճարը: Բայց XVIII դարում
այս կիրճի բախտը թարսվում է: 1717 և 1730 թթ. ասպատակում են
լեզգիները, 1734-ին՝ օսմանցիները, այնուհետև՝ 1742, 1744, 1745 և
1747 թթ. ամբողջ կիրճը կրկին ավերում են լեզգիները: Սատենագրի
ասելով՝ այնպես են ավերում այդ կիրճը, որ «Բոլնիսից և Սամձերիսից
բացի ուրիշ շեն չկար»: Նույն դարում այս կիրճը մեծապես վնասվել է
նաև երկրաշարժից:

Վերին Հուշարձի մոտ՝ Սաբա գյուղատեղում, XVIII դարի վերջին (Հեռակ արքայի գլխավորությամբ) Ծնողից տեղափոխվում են հայեր, որոնք հին եկեղեցուց, կամրջից և անտարից բացի ուրիշ ոչնչի այստեղ չեն հանդիպում: Դավիթ Մուսխելիշվիլին 1956–1958 թթ. գիտարշավի ժամանակ ծայնագրել է Ախկերացի Ավետիք Կարապետի Աքարեզյանցին, որի խոսքերով նրա պապը, որը XVIII դարի վերջին Ծնողից տեղափոխվել է այստեղ, ամենառաջին բնակիչներից մեկն է եղել: Ավելի ուշ հայեր են բնակվել նաև Ախկերացի հարևան գյուղերում: Այ, ծիշտ այս բնակիչներն են, որ հանդիպել են Հուշարձի վանքահամալիրին: Նոր բնակեցված վայրը անվանել են Ախկերաց, որ բուրքերեն նշանակում է Սպիտակ կամուրջ:

Հուջաբում պահպանվել են՝ գմբեթավոր տաճար, վաղմիջնադարյան Եկեղեցի, միջնադարյան սեղանատուն, միջնադարական օսմակայլ կառույցներ:

Կանքի շենքերը կառուցված են արհեստական տեռասների վրա, որով բնական է դարնում շրջապատի հետ գուգորդությունը: Դրանց թվում, կենտրոնական տեռասի վրա, կառուցված է խաչ-զմբեթավոր տիպի շինություն, որը վրաց ճարտարապետության պատմության մեջ XII-XIII դարերի սահմանագծում կազմավորված տաճարի տիպի լավագույն նմուշներից է: Արհասարակ, XII դարի վերջին քառորդին և XIII դարի առաջին կեսին է պատկանում Արևելյան Վրաստանի զմբեթավոր տաճարների մի մեծ խումբ, որն աչքի է ընկնում գեղարվեստական կատարյալ արժանիքներով: Այս խճին են պատկանում նաև Բերանիայի, Քվարախևի, Փիտարեթի, Ծուղրուղաշենի և այլ տաճարներ:

Հարունակության մեջ հեղինակն անդրադառնում է հուշարձանախմբի նկարագրությանը, արտաքին և ներքին երեսապատճանը, շինանյութերի տեսականուն, ավերվածության չափերին և այլն: Այնուհետև գրում է, թե հարավային

դոան զլիսից դիտավորյալ կերպով հանվել է ծփածն քարե թաղը. այն համար-վում է կորած: Դավանաբար նրա վրա եղել են վիճագիր արծանագրություններ: Տաճարը ներսից նկարազարդված է եղել, որից մնացած փոքրիկ որմնանկար-ների վրա ինքը 1979 թ. վրացերեն արծանագրության մի քանի տար է կարդա-ցել: Դուշարձանի ուսումնասիրությամբ գրաղվել են դեռևս անցյալ դարում. այն նկարագրել է Դիմիտրի Բաքրածեն (1875 թ.), իսկ ահա մեր դարի 10-ական թթ. Դուշարի նասին տպագրվել է մի քանի հոդված, դրանց թվում 4. Պիգարի (1913 թ.) աշխատությունը: Նույն այդ շրջանում Դուշարի հուշարձանախմբի տարածքը պատկանելիս է եղել թափառ Մելիքիշվիլուն: Մինչեւ այդտեղ կանգ-նած եկեղեցին տեղի բնակիչները վերածել են անասմոցի: Տարիներ շարունակ Դուշարի վանքը լքված է եղել, բայց ահա գալիս է մի անչափ հավատացյալ կին, որը ոչ հնագետ էր, ոչ պատմաբան, այլ պարզապես մի հասարակ ուս միանձ-նութի՝ ծանր հիվանդ, և առողջանալու նպատակով հանգրվանում է այդ վայրե-րում: Նա մեծ պատվի է արժանանում նույնիսկ անհավատների կողմից, և տե-ղաբնիկները կամաց-կամաց վանքի ավերակներից հանում են իրենց անասուն-ները: Այդ կինը որոշում է վերականգնել վանքը. 1910 թ. նա վերանորոգում է տաճարը, որ կարող էր պետք գալ կրոնական նպատակով: Լուրը հասնում է նույնիսկ սինողին: Այդուհանդերձ, — գրում է հոդվածի հեղինակը, — նա չի կա-ռողանում սկզբնական տեսքի բերել տաճարը: Անցել է 80 տարի, և հուշարձա-քի վիճակը շատ մտահոգիչ է: Ինչի՞ն վերագրել նման վերաբերմունքը:

«Վերստին անդրադարնանք հուշարձակի գումարու վայրը՝ մեջն: XVIII դարի երկորորդ կեսին, այնպես, ինչպես Ներքին Քարթլիի մեծագույն մասը, Բոլնիսի կիրճը ևս դատարկվեց տեղաբնիկներից. Ի հայտ եկան բնակատեղիներ, գյուղատեղիներ (այս կիրճի մեջ մասն այսօր էլ դատարկ է և, հավանաբար, լավ կլինի՝ այստեղ վրացի ազգաբնակչություն բնակեցնենք): XIX դարում և, ընդհույպ մինչև XX դարի 20-ական թվականները, Ախմետպատ և նրա շրջակայքը, մինչև Լալվար սարը, Բորչալուի գավառի կազմում է: Մեր հարյուրամյակի 20-30-ական թվականների բոլոր քարտեզներում էլ ճնանապես Մառնեուլի շրջանի կազմում է: Այս շրջանում արդեն վճռված էր սահմանները որոշելու հարցը, բայց, այ քեզ զարնանք, 40-ական թվականների քարտեզներում, դարձյալ անարդարացի կերպով, սահմանը բավականաշափ քաշվուն է Վրաստանի տարածքը: Դատկանշական է, որ սահմաններ գծելու սկզբունքը վերոհիշյալ հատվածում խախտված է: Չնայած դրան՝

Հուշարձական պահանջման մեջ այստեղից մինչև պաշտոնական սահմանը ընդամենը մի հարյուր մետր է:

Այս ամենի պատճառով, մինչև 60-ական թվականները, ոչ ոք չի կասկածել հուշարձանի վրացական կարգավիճակի և գտնվելու վայրի վրա: Հուջարի վաճքը գետեղված է նաև 1959 թ. լույս տեսած «Պետության կողմից պահպանվող Վրացական ԽՍՀ մշակույթի հուշարձաններ» գրքում: Նմանապես գետեղված է Վրացական հանրագիտարանի 2-րդ, 6-րդ և 11-րդ հատորներում, նմանապես՝ նույն հանրագիտարանի «Վրացական ԽՍՀ» հատուկ հատորում: Հուջարի վաճքի մասին հետաքրքիր ուսումնասիրություններ և տեղեկություններ ունեն Լևան Մուսիսեիշվիլին (1938), Ցիալա Գաբրաչվիլին (1955) և ուրիշներ: Վերջերս Գերմանիայում լույս տեսավ Վախտանգ Ցինցաձեի և Ռուսուդան Մեփիսաշվիլու «Վրաստաճ՝ աշխարհիկ կառուցմեր և եկեղեցի-տաճարներ» (1987) գիրքը, որտեղ ներկայացված է նաև Հուջարի վաճքը:

Ինչպես նշեցինք վերը, Յուջարի վաճքը այժմ էլ Վրաստանի տարածութ է: Բան այն է, որ Ախկերպ գյուղը հարավ-արևմուտքից շրջապատված է մրգատու այգիներով, որոնք շատ վաղուց են հիմնադրվել: Դեռ այս այգիներում է գտնվում վանքահամալիրը, որից հետո սկսվում է բավականին խիտ անտառը: Մրգատու այգիները վերջանալուց հետո սկսվում է Հայկական ԽՍՀ սահմանը, որտեղ, իմիջիայլոց, նաև շլաքրառում է տեղադրված: Այժմ էլ վեր կացել և մրգատու այգիների համար հնքնական «կտրել» են հարյուր մետր հրապարակ, ցցել են փայտ բրեր և գոռում են, թե սահմանն այստեղով է անցնում: Բայց այս մրգատու այգին կտրելը (") ուրիշ ձեռքի գործ է: Պարզվում է, որ Վրաստանում ապրող հայ ազգաբնակչությունը Հայաստանի «բարեկամական» ձեռք է մեկնել և ինքնակամ, ոչ պաշտոնական ձևով, գիշել է այն: Դա լավ է, բայց ուրիշի հաշվին չպիտի լինի: Ինչո՞վ կարող են արդարանալ հուշարձանների պահպանության Հայաստանի կազմակերպության պարագլուխները: Մեր կարծիքով՝ տոսկ նրանով, որ ժամանակակից խոշորանաշտար քարտեզներում Յուջարի վաճքը նշված չէ: Դժմա դժվար է ասել՝ դա ինչի հետևանք է, բայց եթե նկատի առնենք, որ տեղագրական քարտեզներում նշված են նաև աննշան ավերակները, ապա՝ իսկապես զարմանալի է. թեկուզ նրա համար, որ վանքից մոտ 400 մետր հեռավորության վրա, արդեն Հայաստանի տարածութ, նշված են 20–30-ական թվականներին գոյություն ունեցած խոզերի ֆերմաների ավերակները, որոնք գրեթե 40 տարի այլևս չկան: Մի անգամ հաշվառված ավերակների հետքը անհիմն կերպով քարտեզից քարտեզ է անցնում: Ուրեմն՝ խոզերի ֆերմայի ավերակները պետք է սաղացնեն իբրև XII դարի հուշարձան: Իսկ, ընդհանրապես, բարեկամ Հայաստանում հանդիպող (Լոռի, Տաշիրք) հին վրացական հուշարձանները մեզ համար առմիշտ կորուված են, բայց, Յուջարի վանքահամալիրից բացի, մեր տարածութ ուրիշ հուշարձանների վիճակը նույնպես պետք է պարզաբանվի...»

Վերջապես, հարց ենք տալիս՝ մինչև Ե՞րբ են շարութափվածը մը բայրական Դայաստանի որոշ ներկայացուցիչների նույն հարձակումները։ Մեծ գրող և հասարակական գործիչ Իլիա ճավճակածեն նույն երեսույթների պատճառով ժամանակին գրեց «Քարերի աղաղակը»։ Այսօր, ավելի գիտակցության և լուսավորության պայմաններում, պրոֆ. Պարույր Մուրադյանի և նրա որոշ համախոհների հարձակումները դեռևս շարութափվում են։ Մի-ով վերջացող Վրաստանի աշխարհագրա-

Կան անունները հայտարարեցին հայկական, վրաց ճարտարապետական բազում նաև ներ կերագրեցին հայկական ճարտարապետությանը, պահպանված վրաց գրականության առաջին նմուշը «Շուշանիկի վկայաբանությունը» յուրացրին, Վրաստանի տարածքի գրեթե կեսը տեղադրեցին Հայաստանի պատմական քարտեզում, Զավախսը հայտարարեցին հայկական շրջան և այլն... Իսկ մենք տեղական մանուլում արտահայտում ենք մեր վիշտը, բայց արժանի պատասխան չենք կարողանում տալ, ինչ է, թե ազգերի միջև բարեկամական հարաբերությունները չխարվեն, և սա բարեկամություն է:

Հուշարձակությունը կազմակերպվել է օրինական տիրոջը:

Կորա ԽԱՐԱՉԵ
«Ախալգաղթա կոմունիստի»
15 հոկտեմբերի, 1988 թ.

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԱՏԱՆԻ ՔԱՂՔՔԱԿԱՆ
ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԸՆ ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՅԻ «ԴԱՏԱՏԱՆԱԳՐԻ»

Հոդվածն սկսվում է Գոշի կյանքի ու գործունեության մասին դատողություններով: Այնուհետև. «Միսիթար Գոշի Դատաստանագիրը կազմված է ընդարձակ՝ տասնմեկ գլխից բաղկացած նախադրությունից և երկու հիմնական մասից: Առաջին մասը ներկայացնում է Ասորա-հռոմեական եկեղեցական կանոնների հայերեն վերսիան 124 հոդվածի ծավալով, երկրորդը՝ անծանոթ Գոշի կողմից կազմված աշխարհական օրենքների գիրը 130 հոդվածի ծավալով»:

«Քանի որ գոյություն չուներ սեփական՝ հայկական գրավոր աշխարհիկ օրենսգիրք, այդ պատճառով Գոշը իր աշխարհական օրենքների գիրքը կազմելիս հիմնվում է քրիստոնյա ժողովուրդների օրենսգրքերի վրա: Նա գրում է. «...առնումք յանենայն ազգաց քրիստոնեից իբրև ի հարազատ Եղբարց. զոր լուար և տեսաք ի նոսա բարտօք դատաստանն՝ հաւաքենք ի գիրս»: Կամ «...Հույները այնպես, ինչպես Վրացիները... միայն երեք դատավոր սահմանեցին, մենք էլ ընտրեցինք երեք թիվո, քանզի շատ դատավոր փնտրելը (ամենուր) դժվար է»:

«Վկայված տեղեկություններից շատ լավ երևում է, որ Կոշը որս նականում օգտվել է վրաց աշխարհիկ օրենսգրքերից (Բագրատ 3-րդի”), որ նա հունարեն և վրացերեն գրել-կարդալ է իմացել և, որ դատավորների թիվը՝ երեք, վրաց և հունական օրենսգրքերի նմանողությամբ է սահմանել»:

Հողվածագիրն անդրադառնում է XII դարի Հայաստանի կացությանը և, Դատաստանագրքի տվյալներից ելնելով, փորձում համոզել ընթերցողին, թե իր Գոշի գործունեության ժամանակ պատմական Հայաստանում որևէ տիրակալ գոյություն չի ունեցել, այլապես ինչո՞ւ պիտի հեռավոր Կիլիկիայի Ոուբեն իշխանին հիշատակեր, Խաչենի մեկ-Երկու կախալ իշխաններին հիշատակեր, Մյուսներին՝ ոչ: Ավելին, իրը Երկայանաբազուկ եղայրները Զաքարյան դինաստիայի հիմնադիրներ չեն, ոչ էլ անկախ իշխաններ, այլապես Գոշը, որ նրանց հոգաւոր հայրն էր, չեր գրի: «Այս մենք ո՞չ թագավոր ունենու ո՞ւ եւ ետքան»:

«Ինքնին պարզ է, որ եթե Մխիթար Գոշը Երկայնաբազուկներին այսպէս կոչված «Զախարիդների» թե «Զախարյանների» դիմաստիայի հիմնադիր համարեր, չեր գրի, թե ընթերցողները իմ Դատաստանագրքի հոդվածները ծաղրի առարկա կդարձնեն, քանզի Երկար ժամանակ է այլևս հայկական թագավորություն չունենք. Առաջ վերականգնանք մենք այլևս չենք հասնի և այլու»:

«Այսպիսով, Գոշի Դատաստանագրքի հիմածայն՝ Հայաստանը վրացական պետության բաղկացուցիչ մասն է Ենթկայացնում և նա՝ Հայաստանը, Վրաստանի թագավորության կազմում ոչ մի քաղաքական ավտոնոմիայի նման բան չի ունեցել»:

«XII դարից դարնալով Վրացական թագավորության բաղկացուցիչ մասը՝ Հայաստանում սոցիալական կառուցվածքը զարգացման բոլորով վիճ այլ ընթացք է ստանում, իսկ այն մասը, որ գտնվում էր սելջուկների տիրապետության տակ սոցիալական այլ կառուցվածք ուներ: Եթե Հայաստանի այն մասում, որը գտնվում էր սելջուկների ազդեցության տակ, հետադիմական հասարակական կառուցվածք էր ծնավորվում, ապա Վրաստանի ազդեցության տակ գտնվող մասում՝ առաջադիմական հասարակական կառուցվածք: Սրա ամենախոսուն հաստատումը հենց Մ. Գոշի Դատաստանագրքում ենք տեսնում: Նրանում վկայված (և ոչ ընդհանուր գծերով) սոցիալական տերմինները՝ իշխան, ազատ, գինվոր, շինական, ստուգորեն և ծշտիվ համընկնում են ժամանակի Վրացական սոցիալական տերմիններին, ինչպիսիք են՝ դիդեքուլի, ազնաուր, մսախուրի, ղմազլեխի: Այս ամենը արժանահավատ ապացույցն են այն բանի, որ մեկ դարի ընթացքում, երբ Հայաստանը (Ծրա մեծ մասը) գտնվում էր Վրաստանի թագավորության կազմում (Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրը կազմելու ժամանակ), այս երկիրը ոչ միայն քաղաքակա-

նորեն, այլև սոցիալապես Վրաստանի օրգանական մասն է դարձել կամ Հայաստանում... ֆեոդալիզմի վրացական տիպն է հաստատվել»:
«...Միանգամայն բնական է, որ Գոշը դասերի վճիռները սահմանելիս կախված է եղել վրացական հիմնական այն օրենսգրքից, որտեղ Ծտորեն սահմանված են եղել բոլոր դասերի վճիռները: Ո՞րն է եղել այդ հիմնական վրացական օրենսգիրքը (Բագրատ Երրորդի՞նը) հաստատորեն դժվար է ասել, որովհետև վրացական բոլոր օրենսգրքերը չեն, որ մեզ են հասել, բայց որ միայն և միայն հիմնական վրացական օրենսգրքին է հենվել Գոշը Դատաստանագիրքը կազմելիս՝ անկասկած է հետևյալ պարագաների պատճառներով: 1. Հայաստանում երբեք չի եղել հիմնական գրավոր աշխարհիկ օրենսգիրք, որտեղ սահմանված լինեին դասերի կատարյալ վճիռները. 2. եթե նույնիսկ գոյություն ունենար նման օրենսգիրք, Գոշը, այդուհանդերձ, չէր կարող հիմնվել նրա վրա այն պատճառով, որ Գոշի ժամանակաշրջանի Հայաստանի սոցիալական դասերը Վրաստանի պետության սոցիալական դասերն էին և ոչ թե Հայաստանի պետական սոցիալական դասերը. 3. եթե Գոշի Դատաստանագիրքը դասերի հիմնական վճիռները սահմանելիս չիհմնվեր հիմնական վրաց օրենսգրքերի վրա, ապա միանգամայն անհնարին կրառնար նրա կիրառելը և, պարզ է, այդ պատճառով էլ այն չէր կարող տարածվել Վրաստանի պետությունում և առաջին հերթին հենց այդ պետության հայկական մասում:

Այսպիսով, մեր աղբյուրի հանածայն՝ Վրաստանի և Հայաստանի քաղաքական և սոցիալական փոխհարաբերությունը այսպիսին է. 1. Հայաստանը (նրա մեջ մասը) քաղաքականորեն Վրաստանի պետության օրգանական մասն է, որ նշանակում է այն, որ Հայաստանում սեփական հայ քաղաքական տիրակալ՝ ի դեմք թագավորի, իշխանություն՝ ի դեմք իշխանի, գոյություն չի ունեցել: Հայաստանի մեն-միակ լիիշխան տերը եղել է Վրաստանի թագավորը, որը Հայաստանում ունեցել է բացարձակապես այնպիսի քաղաքական իրավունքներ, ինչպիսին բուն Վրաստանում: 2. Հայաստանը սոցիալապես Վրաստանի սոցիալական կառուցվածքի օրգանական մասն է, որ նշանակում է այն, որ Հայաստանում գոյություն ունեցող, առանց բացառության, բոլոր սոցիալական կատեգորիաները՝ շինական, գիննոր, ազատ, իշխան, նմանապես՝ վաճառական և հոգևոր կոչումները Վրաստանի պետության այնպիսի սոցիալական կատեգորիաներ են, ինչպես բուն վրացական բոլոր սոցիա-

լական կատեգորիաները, այն առումով, որ բոլոր այս դարերի իրավունք-պարտականությունները Հայաստանում այնպես, ինչպես Վրաստանում, սահմանված են նեկ տիրակալի՝ Վրաստանի թագավորի կողմից և ծնակերպված են Վրաստանի իիմնական աշխարհիկ օրենսգրքում, որը պարտադիր է համայն Վրաստանի բոլոր՝ ազատ ազգերի հպատակության համար: 3. Վրաստանից Հայաստանի այսպիսի ամբողջական քաղաքական և սոցիալական կախվածությունը գոյություն է ունեցել XII դարում և XIII դարի քառորդում, ինչպես նաև XIV դարում: Չնայած այն բանին, որ XIII դարի առաջին կեսից մինչև XIV դարի սկիզբը Վրաստանի քաղաքական հզորությունը երերաց, բայց Վրաստանից Հայաստանի կախումը չթուլացավ, որը այն բանի համոզիչ ապացույցն է, որ Գոշի Դատաստանագրքի համաձայն հաստատված Հայաստանի՝ Վրաստանից ամբողջական քաղաքական և սոցիալական կախվածությունը չափազանց հիմնավորված և անուր է եղել:

Զուրաբ ՌԱՏԻԿԱՆԻ
«Մնաքորի», 1989 թ., թիվ 2. էջ 156-165

ՎՐԱՅԻ ԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Ազգի գեղեցկությունը ես հաստատում եմ
ազգային այրութենով:

Անատոլ ՖՐԱՆՍ

Վրաց այբուբենի հնագույն տեսակը՝ ասոմթավրուլին (զիշագիր) կամ նրգլովանին (բոլորագիր) հեթանոսական դարաշրջանի հուշարձան է: Այդ մասին խոսում է նրա հեթանոսական սիմվոլիկան, նրանում արտահայտված հեթանոսական աշխարհայեցությունը: Նշված եղակացությունը, որ վերջին տարիների հետազոտությունների (Ո. Պատառիձե) արդյունք է, հաճապատասխանում է Վրաց հին պատմիչ Լեռնտի Մրովելու (XI դար) այն տեղեկությանը, հանաձայն որի՝ արդեն մ.թ.ա. III դարում Վրաց ազգային պետության հիմնադրի՝ Փառնավազ արքայի տիրապետության ժամանակ սկիզբ է դրվել Վրաց գրականությանը, ստեղծվել է «Վրաց դպրությունը»:

ստեղծվել է «Վրաց դպուրյունը»:
Վերոհիշյալը քաջ հայտնի է ընթերցողներին: Վրաց այրութենի
պատմության հետազոտումը հո վրաց հասարակության մեջ աշխույժ
հետաքրքրություն է առաջացրել: Միաժամանակ հայտնի է և այն, որ հայ
ին պատմագրության մեջ վրաց այրութենի ծագման մասին տարբեր-
վող վերսիա է պահպանվել: Ըստ այդ վերսիայի՝ Վրաց այրութենը մ.թ. Վ
դարի սկզբում, այսինքն՝ քրիստոնեության ժամանակ՝ Քարթլիում Բա-
կուրի թագավորության տարիներին, ստեղծվել է հայ նշանավոր դպիր և
քրիստոնեական միսիոներ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից:

Վրաց այբուբենի ծագման մասին հայկական գալորա թու-

Թյամբ: Մինչդեռ քրիստոնեական եկեղեցու գործի ստեղծածը նման բան, պարզ է, չի կարող բովանդակել: Միաժամանակ, ինչպես սա բազմիցս նշվել է մասնագիտական գրականության մեջ (Ա. Փերիխանյան, թ. Գամղոթիծե), այբուբենի ստեղծումը չի հիմնվում տառերի գրաֆիկական պատկերի վրա: Այբուբենի ստեղծումը, ինչպես լեզվի գոյության արտահայտության փորձ, ենթադրում է լեզվաբանական հիմնավոր վերլուծություն, ինչի համար, բնական է, անհրաժեշտ է լեզվի խոր իմացություն: Մեսրոպ Մաշտոցը, համաձայն պատմական աղբյուրների, Վրացերեն չի իմացել, ահա թե ինչու վրաց ասոնքավրուլիս (վրաց լեզվի այս կատարելապես ռացիոնալ համակարգը) նա իսկապես չէր կարող ստեղծել:

Ի վերջո, վրաց այբուբենի ծագման պատմության մասին հայ հին պատմագրության մեջ տարածված վերոհիշյալ վերսիային չի կարելի լուրջ նշանակություն տալ հենց նրա համար, որ մեր ձեռքում են մինչ-մաշտոցյան վրաց գրականության ճամուշները: Այդպիսին է թեկուզն մ.թ. IV դարի Կեսերին վերը վկայած Բակուր արքայի մեծ մոր՝ Սալոմե Ուժարմելի թագուհու կողմից կազմված վրացիների մեջ քրիստոնեություն տարածող Նինոյին նվիրված ժամանակակիցների հուշերի ժողովա-ծուն, այսպես կոչված, ընդարձակ «Նինոյի վարքը» (Սալոմեի և «Նինոյի Վարքի» այդ հնագույն խմբագրության մասին մանրամասն տե՛ս մեր մենագործությունը. «Վրաց վարքագրության աղբյուրագիտական ուսում-նասիրության պրոբլեմները», Թբիլիսի, 1987, ննանապես՝ «Նինոյի վար-քի» ընդարձակ խմբագրության բոլոր հատկանիշները» հոդվածում, «Նաբրորի», 1987, թիվ 5):

Այսպիսով՝ չնայած անվիճելի է Վրաց այբուբենի ծագման մասին այսկական վերսիայի սխալականությունը, այդուհանդեռ, հաճուն լիաց այբուբենի պատմության նաև գիտական կոնցեպցիայի ավարտունության, անհրաժեշտ է պարզաբանել աղբյուրներում նման տեղեւության ի հայտ գալու պատճառները:

Այս հարցում վրացի ճանագետներն ընդունում են իվ. Զավախիշ-
իլու կարծիքը, համաձայն որի՝ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի»-ում (Վ դա-
փառքին կեսի պատմիչ Կորյունն առաջինն է հայ գրականության մեջ,
որի երկում առկա է խնդրո առարկա տեղեկությունը) վրաց այբուբենի
ասին պատմածը ուշ շրջանի տենդենցիով հավելում է:

Իվ. Զավախիշվիլին գտնում էր, որ Կորյունի երկի Վրա ընդհանրապես առկա է Վերասարքնան հետքը: Որոշակիորեն՝ Վրացական այբուբենի մասին նախնական խմբագրության մեջ տեղեկության չգոյությունը գիտնականին խորհել է տալիս V դարի երկրորդ կեսի հայ պատմիչ Ղազար Փարպեցու երկը, որտեղ, հենվելով Կորյունի Վրա, հանգամանալից անդրադառնում է Մաշտոցի գործունեությանը՝ նրա կողմից հայկական այբուբենի ստեղծման մասին: Յենց այս փաստը Իվ. Զավախիշվիլուն հիմք էր տալիս Եթաղբելու, որ «Վարք Մաշտոցի» արխիտիպում՝ հնագույն տարրերակում, Վրաց այբուբենի մասին չպետք է խոր եղած լիներ:

Բայց Ղազար Փարպեցու երկը մատնանշելն այս դեպքում լրաց փաստարկ չէ: Բանն այն է, որ Փարպեցին ծանոր էր վրաց հրականությանը (միառժամանակ նա ապրել է Քարթլիում): Ահա թե ինչու, Մեսրոպ Մաշտոցի՝ վրաց այբուբեն ստեղծելու մասին նրա լուրերունը պետք է բացատրել ոչ թե բնագրում հաճապատասխան տվյալների բացակայությամբ, այլ նրանով, որ Փարպեցին, ինձնալով մինչընաշտոցյան վրաց այբուբենի գոյության փաստը, համամիտ չէ Կորյունի տեղեկությանը:

Դրանից բացի, Մեսրոպ Մաշտողի կողմից վրաց այբուբենը ստուգ ծելու մասին պատմածը օրգանական «Վարք Մաշտողին» համար: Դա կրկնում է նաև V դարի հայ պատմիչ Մովսես Խորենացին: Այնպես որ, Կորյունի աշխատության մեջ վրաց այբուբենի մասին ստույգ տեղեկության ի հայտ գալու պատճառների ջավախիշվիլիական մեկնաբանությունը ճիշտ չէ. դա կասկածի ստվեր է զցում ինքնին արժանահավատ փաստարկների վրա հիմնված վրաց այբուբենի՝ հերթանոսական շրջանում ստեղծված լինելու կոնցեպցիայի վրա: Պատճառներից մեկն էլ անշուշտ դա է, որ ոչ վրաց մասնագիտական թե հանրամատչելի գրականության մեջ այդ կոնցեպցիան հաշվի չեն առնում և ասում են, թե վրաց այբուբենը Մաշտողն է ստեղծել:

Վրաց այրութենն ստեղծելու հայկական վերսիայի մասաւ գալիք պատճառները բացահայտելու վրաց պատճառը ուժան լուրջ թերությունը իրեն ելակետ հայ իին գրականությանը տենդենցիոնություն վերագրելն է: Դա անխուսափելի պարտության տանող քայլ է վրաց հետազոտողների համար, քանզի կասկածի տակ է առնում նրանց օբյեկտիվությունը և ի սկզբանե անվստահության է տրամադրում ոչ վրացի ընթերցողին: Միաժամանակ՝ սկզբունքը դիշու չէ: Անձն դիրքորոշումը:

Պատմական հետազոտության պրակտիկան ցույց է տալիս, որ իին պատմիչները պատմական պրոցեսի շուրջ խորհրդածելիս շատ թե քիչ տուրք էին տալիս սուբյեկտիվությանը: Բայց մեծ մասամբ դա տեղի էր ունենում ականա, իբրև հետևանք այն բանի, որ պատմական մտքի գարգացման համեմատարար ցածր մակարդակի պատճառով մատենագիրները դժվարանում էին իրականությունն ամբողջության մեջ տեսնել:

Կորյունը Մաշտոցի կենսագիրն է: Կասկած լինել չի կարող. դա պարզորոշ երևում է աշխատությունից: Իր երկի գլխավոր պերսոնաժին մեծարելու համար նա ջանք չի խնայում: Բայց չպետք է մոռանալ, որ Կորյունը Մաշտոցի ժամանակակիցն է: Եվ, պարզ է, որ նրա սուբյեկտիվ ծգոտումները չեն կարող անսահմանափակ լինել: Ահա թե ինչու, գոնե այս կոնկրետ դեպքում պետք է խոսենք հայ իին պատմիչի ականա սխալի և ոչ թե տեղենցիկ լինելու մասին: Եվ սա բոլորովին էլ աննշան նրերանգ չէ. առաջադրված պրոբլեմը այլ կերպ է Ենթկայանում հետազոտողին, երբ նա Կորյունի՝ գիտակցված կանխակալության պատճառներն է փնտրում և, այլ կերպ, երբ ականա սխալ է փնտրում:

Անհրաժեշտ է ընդգծել ևս մեկ իրողություն. Կորյունը չի ասում, թե մինչև Մաշտոցը վրացիներն այրութեն չեն ունեցել: Նա սուկ տեղեկացնում է, որ Մաշտոցը վրացիների համար այրութեն է ստեղծել, իսկ թե ինչպիսին է եղել իրադրությունը դրանից առաջ, նա բաց է թողնում:

Կորյունի վկայությամբ Սեսրոպ Մաշտոցը հայկական այրութենն ստեղծել է, չնայած մինչ այդ էլ հայերն ուրիշ այրութեն են ունեցել: Այդ իին այրութենը Մաշտոցը խոտանել է, որովհետև ամբողջ երկու տարի գործադրության մեջ դնելու փորձերից հետո պարզվել է, որ այն չի հանապատասխանում հայոց լեզվի հնչյունական համակարգին: Կարելի է լուրը ևս պիտի ընկալել այնպես, թե Կորյունը չի ժխտում մինչմաշտոցյան վրաց այրութենի գոյությունը: Նախ՝ անհավատալի է, որ Մաշտոցը՝ իբրև այրութենների գոյությանը մասնագիտորեն հետաքրքրվող անձ, վրաց ասոնթավորի մասին ոչինչ չգիտենար և, երկրորդ, հայ իին պատճիչ Կորյունը, որքան էլ հակված լիներ կանխակալության, դժվար թե ժխտեր Վ դարի սկզբում յոր հարյուր տարվա ավանդությ ունեցող վրաց գրականության գոյությունը:

Ելնելով այս ամենից՝ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից վրաց այբուբենն ստեղծելու Կորյունի տեղեկությունը պետք է հասկանալ ոչ թե որպես հեթանոսական շրջանում վրաց այրութենի գոյությանը հակադիր ապացուց, այլ իբրև մատնացուց այն բանի, որ որոշակի նպատակներ հետամտելու պատճառով հայ միսիոներին չի բավարարել գոյություն ունեցող վրաց այրութենը, և այն փոխելու փորձ է արել:

Ինչպես արդեն ասել ենք, Մաշտոցը վրացերեն չգիտեր, ուրեմն՝ վրաց լեզվին չհամապատասխանելու պատրվակով վրաց ասոնթավորութին նա չէր կարող խոտանել: Մեզ մնում է Ենթադրել, որ գաղափարախոսական նկատառումներով քրիստոնեական եկեղեցու գործին ծեռնոտու չէր վրաց այրութենը. չէ՞ որ վրաց ասոնթավորութին հեթանոսական մշակույթի կենդանի մասն էր:

Նման տեսակետի ծշմարտացիությունը հաստատվում է Մեսրոպ Մաշտոցի գործելակերպով:

V դարի սկզբին, երբ Մեսրոպ Մաշտոցը գործունեության ասպարեզ էր դուրս գալիս, անդրկովկասյան երկրներում առկա էր երկու երևույթ. ա) ծայրահեղորդեն լարված քաղաքական կացություն՝ պայմանավորված գրադաշտական Պարսկաստանի եքսպանսիայի մշտական վտանգով, բ) քրիստոնեացման գործընթացը խորացնելու հետ կապված գաղափարական պայքար:

Այս երկու երևույթները փոխկապակցված էին. մեկ դար առաջ անդրկովկասյան երկրների կողմից պաշտոնական կրոն հռչակված քրիստոնեության իրական արմատավորումը ռեզիստում հակապարսկական, հակազրադաշտական կոալիցիա ստեղծելու անհրաժեշտ պայման էր:

Մեսրոպ Մաշտոցի հյուրընկալը՝ Քարթիի բազավոր Բակուրը, վրաց իին պատմական երկի՝ «Քարթիի դարձի» հանաձայն՝ ինքնապաշտպանական արտակարգ միջոցառումներ էր անցկացնում «պարսիկների վտանգի» դեմ:

Այդ «պարսիկների վտանգը» եղել է այն ժամանակվա հայ գործիչների՝ մասնավորաբես Մեսրոպ Մաշտոցի և նրա գաղափարակից հայոց կարողիկոս Սահակի՝ ակտիվ կրոնական գործունեության դրդապատճառներից մեկը: Նրանց նպատակն էր քրիստոնեությունը խորապես արմատավորել ամբողջ Անդրկովկասում և վերջնականապես արմատախիլ անել հեթանոսության մնացորդները: Դայերի կողմից այդպիսի միսիան, նրանց բացառիկ անձնությունը հասկանալի է, եթե

նկատի ունենանք, որ Հայաստանն ավելի հաճախ էր անպաշտպան հայտնվում Պարսկաստանին դեմառղեմ, քան, ասենք, Քարթլին: Ահա թե ինչու, հայ գործիչների համար կենսական նշանակություն ուներ, որպեսզի սեփական երկրում սկիզբ դրած կրոնական շարժմանը տային ռեգիստրացիան մասշտաբներ:

Բնական է, որ հեթանոս բազմադարյա ավանդույթ ունեցող վրաց այրութենք փոխելը մտնում էր Անդրկովկասում հեթանոսության մնացորդներն իսպառ ոչնչացելու ծրագրի մեջ՝ իբրև կարևորագույն կետերից մեկը, որի իրականացմանն էր ծեռնամուխ եղել Մեսրոպ Մաշտոցը: Նրա հենց այդ քայլն է արտացոլված Կորյունի՝ քննարկման ենթակա տեղեկության մեջ: Բայց քանի որ պատմիչը Մաշտոցի ժամանակակիցն է, նա չէր կարող հեռանկարում ընկալել նկարագրվող փաստը: Պատճառն այն է, որ Կորյունը չգիտեր, որ հեթանոսական շրջանի վրաց այրութենք նորով փոխարինելու հայ դպիրի փորձը հաջողություն չի ունեցել, որ Մեսրոպ Մաշտոցի ստեղծածը չի արնատավորվել (հենց այդ պատճառով էլ մեզ չի հասել):

Այսպիսով՝ Կորյունի՝ վրաց այրութենք Մաշտոցի կողմից ստեղծելու մասին լուրը կիսածնարիտ է, որը, սակայն, առաջին հայացքից ծշմարտանան է: Նրանում մի շարք անկարևոր փաստեր ճիշտ են վկայված, մինչդեռ եական պահերն անստույգ են: Ահա թե ինչու, այդքան դժվար էր խորանուխ լինել այդ տեղեկության իրական, պատճական կոնտեքստի մեջ, ահա թե ինչու հետազոտողները, սիսալվում են և այն դեպքում, եթե համակարծիք են դրան և՛ այն դեպքում եթե ժխտուն կերպով:

Ինչպես ասացինք, Կորյունը չգիտեր, թե ինչ բախտ է վիճակվել Մաշտոցի ստեղծածին Վրաստանում: Բայց այն, ինչ չի կարողացել տեսնել Վ դարի առաջին կեսի պատմիչը, հստակ ու որոշակի է Ղազար Փարպեցու համար, որը համամիտ չէ Մաշտոցի կողմից վրաց այրութենք ստեղծվելու մասին Կորյունի տեղեկությանը: Վ դարի Երկրորդ կեսից, այսինքն՝ ժամանակի որոշ հեռավորությունից՝ նա հնարավորություն ուներ նշելու, որ Մաշտոցի կողմից վրացիների համար ստեղծած տառերը վրաց գրականության մեջ չեն իրականացվել, վրաց մշակույթի համար դրանք գործառնական չեն եղել:

Ուշադրության արժանի է նաև Լեռնտի Մրովելու տեսակետը. նա լավ գիտեր հայ գրականությունը: Նրա՝ իբրև քրիստոնյա գրողի համար

ընդունելի պետք է լիներ վրաց այրութենք ստեղծելու մասին հայկական վերսիան: Եվ եթե Լեռնտի Մրովելին, այդուհանդերձ, համամիտ չէ այդ վերսիային և նշում է, որ վրաց գրականությունը գործություն է ունեցել դեռևս հեթանոսական շրջանում՝ Փառնավազ թագավորի օրոք, Վկայում է, որ նա նույնպես լուրջ փաստարկներ է ունեցել Մաշտոցի կողմից վրաց այրութենք ստեղծվելու մասին տեղեկության ստույգությանը կասկածելու: Եվ այս դեպքում բացառվում է վրաց պատմիչի տեղենցիոգությունը Մաշտոցի եթնիկական պատկանելության պատճառով: Խորանուխ լինելով Լեռնտի Մրովելու ստեղծագործական լաբորատորիայի մեջ՝ հանգվում ենք, որ նա ոչ միայն զարմանալիորեն անաչառ պատմիչ է, այլև առանձնահատուկ համակրանք է տածել հայերի նկատմամբ: Մրովելին հակված չէ նսենացնելու հայ գործիչների դերը պատճառության մեջ, ավելին՝ մասնագիտորեն մեծարում է նրանց:

Այսպիսով՝ քննարկման ենթակա լուրը՝ որպես անստույգ, վաղուց ի վեր մերժվել է գործի մեջ խորանուխ եղած հին պատմիչների կողմից:

Ցավոք, ժամանակակից կովկասագիտության մեջ այս հանգամանքը պատշաճ ուշադրության չի արժանանում:

Ասացինք որ միանգամայն հասկանալի պատճառներով վրաց այրութենք Մեսրոպ Մաշտոցին չեր բավարարում, և նա ձգտում էր փոխել այն: Բայց արդյո՞ք հայ միսիոների նման դիրքորոշումը համապատասխանում էր Քարթլիի այն ժամանակվա դեկավարների դիրքորոշմանը:

Այն, որ Քարթլիում Մաշտոցին դիմավորել են պատվով և ունենուիր եղել նրան, բոլորովին բավարար չէ այս հարցին դրական պատասխանելու համար: Մաշտոցի հյուրընկալը՝ Քարթլիի թագավոր Բակուրը՝ բյուզանդական աղյուրների «հույժ վստահելի այրը», խելացի ու հեռատես տիրակալ էր և հավասարապես «փայլում էր թե՛ մարմնով, թե՛ հոգով». որը, չնայած աշխարհիկ գործունեությանը, միշտ եղել է օրինակելի քրիստոնյա և մշակույթի երկրագոր (Բակուրի մասին մանրանասն տե՛ս մեր «Չույժ վստահելի Բակուրը» հոդվածում, «Մնաբորբի», 1986, թիվ 5): Այնպես որ, հայ եկեղեցական նշանավոր գործիչ և դպիրի՝ Բակուրի կողմից պատվով ընդունվելու փաստը միանգամայն բնական է վրաց հեթանոսական շրջանի այրութենի հետագա ճակատագրի մասին նրանց ունեցած թեկուզն տարբեր կարծիքների պարագայում:

Դենց դա էլ մեզ խորհել է տալիս, որպեսզի Կորյունի հակաստումն այն մասին, թե Քարթլիի արքան «խոնարհաբար լսում էր» Մաշտոցին,

չնդունենք անվերապահ ապացույց, թե իայ միսիոների հանձնարարությամբ Բակուրը պատրաստակամորեն փոխել է հ'նչ-ող ըան:

Վ որի սկզբուն վրաց ասոմթավրուլին ուներ առնվազն յոթ հարյուր տարվա պատմություն: Ահա թե ինչու, բնական է, որ Մաշտոցի հապճեպ ստեղծածը նրա հետ հակադրվելու ժամանակ պարտվել է և չի արնառավորվել:

Բայց վրաց հեթանոսական այրութենի գոյատևումը պայմանավորված է ոչ միայն նրա բազմադարյա ավանդույթով և կատարելությամբ: Այս օբյեկտիվ պայմանների կողքին անպայման կա նաև սուբյեկտիվ գործոն, դա Բակուր արքայի անձն է: Օրինակելի քրիստոնյա, իր աստվածահավատությամբ աշքի ընկած Բակուրը բյուզանդացի նշանավոր հեթանոս փիլիսոփա Լիքանիոսի բարեկամն էր, որի հետ նա ծանոթացել էր իրու արքայազն Բյուզանդիայում եղած տարիներին: Չնայած դավանաճների տարբերությանը՝ նրանց միավորում էր հոգեկան մեծ մտերմությունը: Այս փաստը վկայում է Բակուրի շրջահայեցության մասին և մեզ բույլ է տալիս Ենթադրելու, որ նա այնպիսի գործիչ էր, որն ի վիճակի էր ճիշտ ընտրություն կատարելու վրաց հեթանոսական այրութենի և գաղափարապես ընդունելի, բայց մաշտոցյան անկատար տառերի միջև: Ահա թե ինչու կարծում ենք, որ կրոնական անզիջում հակամարտության պայմաններում, եթե Վրաց ժողովրդի պատմության հեթանոսական և քրիստոնեական դարաշրջաններն իրար կապող կամուրջը չքանդվեց, Վրաց ասոմբավլուկին ծառայեց իրու վրաց ամբողջական մշակույթի ողնաշար, ապա դրանում զգալի է Բակուրի վաստակը:

Իբրև այս հոդվածի ամփոփում կարելի է ասել հետևյալը. ինչպես համոզվում ենք Վերջարադրյալ դատողություններից, Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից վրաց այբուբենի ստեղծվելու մասին լուրը չպետք է տեղ գտնի վրաց այբուբենի ծագման կոնցեպցիայում, որովհետև դա այս պատմության վերաբերյալ մի հետաքրքիր մանրամասն է պարունակում. իշխեցնում է, որ մ.թ. V դարի սկզբին գաղափարախոսական նկատառումներով դեռևս հեթանոսական շրջանում ստեղծված վրաց այբուբենը փոփոխության ենթարկելու փորձ է արվել, բայց այդ փորձը ծախողվել է. վրաց ասոմթավրուկին տես ևսողուածն իմանէ:

79. Վերջերս «Լիտերատուրովի Սաքարբելո» թերթում (1989, 17 մարտի) տպագրվեց Թ. Չիսնեկելու հոդվածը՝ «Սոտիվացիա և վարիացիաներ», որտեղ հեղինակը փորձում է օճնարարարար վեռավեճ ան-

Մենք, ինչ խոսք, չենք կարող Զ. Գրեպինին՝ իրեմ գիտնականի, անաշառ համարել, բայց, միևնույն ժամանակ, չենք հասկանում, թե Թ. Չիտենկելին ինչո՞ւ է կասկածում ամերիկացու բարեխղճության վրա, երբ նա վրաց այրութենի ծագումը կապում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հետ, չէ՞ որ դա հիմնավորվում է նրանով, որ նշանակած մշակութային ֆենոմենը քրիստոնեական շրջանում ծագելու մասին տեսակետ է ստեղծում, որն այնպէս զանազարաքար մասսայականացնում են նաև «քրիստու գիտնականներ», և որին համամիտ է նաև ինքը՝ Թ. Չիտենկելին:

Չիսենկելին նախ անհասկանալի է համարում, թե ինչո՞ւ Զ. Կրեպին «լուրջ չի համարում» նախաքրիստոնեական դարաշրջանում վրաց այբուբենի մասին վերսիան, մյուս կողմից՝ ղժգոհում է, որ ամերիկացի պրոֆեսորը այս խնդիրին անդրադառնալիս անտեսում է վրաց ազգային տրադիցիան: Բայց մի՞թե Չիսենկելին էլ նույն կերպ չի վարկում այդ տրադիցիայի հանդեպ, երբ վրաց այբուբենը քրիստոնեական շրջանի արգասիր է համարում:

ճիշտ է՝ Զ. Գրեափինը սխալվում է, եթե Վրաց այբուբենի ստեղծումը կապում է Մաշտոցի անվան հետ, քայլ նրա առավելությունն այն է, որ հետևողական է իր տեսակետում։ Վրաց այբուբենի ստեղծումը Սեսրով Մաշտոցի անունից հեռացնելը (ուղիղ նայենք ծշնարության աչքերին) անլուծելի խնդիր է այն հետազոտողների համար, ովքեր ենթադրում են, թե Վրաց այբուբենն ստեղծվել է քրիստոնեական շրջանում՝ ժամանակի ճիշտ այն հատվածում, երբ գործում էր Սեսրով Մաշտոցը։

Կորյունի կեղծ տեղեկության պատճառը նրանք չեն վարող բացատրել, եթե շարունակեն հայ իհն պատժագրությանը մեղադրել տեսդեմոցիության մեջ։ Ահա թե ինչու վրաց այբուբենը քրիստոնեական շուծանում ստեղծված լինելու տեսակետն ընդունող վրացի գիտնականնե-

որ իրենց արտասահմանցի կոլեգաների մեծ մասի աչքում նարդիկ են, որոնք կամակորում են հանուն ազգային արժանապատվության:

Մեսրոպ Մաշտոցի անունը վրաց մշակույթից կիեռացվի միայն վրաց այրութեն հեթանոսական շրջանում ծագած լինելու կոնցեպցիայով: Եվ դա ոչ միայն նրա համար, որ նշված կոնցեպցիան ժամանակագրական անհամապատասխանության պատճառով ինքնըստինքյան բացառում է Մաշտոցի կողմից վրաց այրութենի ստեղծումը, այլ նաև այն բանի համար, որ այս կոնցեպցիայի շրջանակներում, ինչպես դա վերը ցույց տվեցինք, կիաջողվի բացատրել Կորյունի՝ կեղծ տեղեկության ի հայտ գալու պատճառը:

Մարինա Չխարտիշվիլի
«Մաթորի», 1989 թ., թիվ 6, էջ 169–173

ՆԵՐՁԻՆ ՔԱՐԹԼԻԻ ԷԹԱՆՈՍ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿՅՈՒՆԻՑ*

Ներձին Քարթլիի պատմությունը վարդ–մանուշակներով ծածկված չի եղել. այստեղ բնակվող վրացին մշտապես պաշտպանվել է օտար բռնավորներից: Այստեղ եկած թշնամի թե բարեկամ փորձել են արմատախիլ անել ուղղափառ քրիստոնեության կողմից ու հնուց ի վեր հաստատված աշխարհագրական անունները և յուրովի անվանակոչել շրջապատը: Վրաց ժողովորի մեջ մահմեղականությունն ուժով էր արմատավորվում, իսկ քրիստոնեության երկու ճյուղերը՝ կաթոլիկ և արմատավորվում, իսկ քրիստոնեության երկու ճյուղերը՝ կաթոլիկությունը և գրիգորյանությունը, տարածվում էր առանց ուժի, խաղաղ ճանապարհով:

Յրապարակայնությունն ու վերակառուցումը վերջերս շոշափեց նաև երկրի երնոսին և տեղանուններին: Դրվեց գյուղերի, շրջանների և քաղաքների պատմական անունները վերականգնելու հարցը: Մի մասը նույնիսկ իրականացվեց (Սենակի, Օգուրգերի, Խոնի, Խարագոռվի և այլն)...

Առհասարակ, վրացական բնակավայրերի թե աշխարհագրական կետերի անունները փոխվում էին՝ նայած թե այնտեղ ինչ տոհմի ժողովուրդ էր տնավորվում:

Նման բան տեղի էր ունենալու ոչ միայն տեղանունների, այլ նաև երնոսի հետ: Իբրև օրինաչափություն, բնիկը պետք է ազդեցություն թողնի վերաբնակչի վրա, օտարին դարձնի իր կրոնին ու դավանաբին. տեղի վերաբնակչի վրա, օտարին դարձնի իր կրոնին ու դավանաբին.

* Թարգմանվում է մասնակի կրօնականներով:

Է ունեցել հակառակը. շատ վրացիներ դարձել են մահմեղական, ֆրանկ, հույն, հայ... Ավելի ճիշտ կլինի ասենք՝ փոխել են նրանց հավատը: Դիմենք փաստերին:

Սկսած 1740-ական թվականներից պատերների մուտքը սաստիկ կրծատվեց և նշված կողմների վրաց կարոլիկների խնաճակալությունը փոխանցվեց Թուրքիայում մի ժամանակ վերաբնակված հայ կարոլիկների պատրիարքին:

Թուրքերի և պարսիկների աջակցությունից քաջալերված՝ հայ կաթողիկոնները Վրաստան գալուն պես իրենց տիրիկոնը մտցրին Եկեղեցի և պատարագ-ժամերգությունն սկսեցին «հայերեն» անել: Վրացական համայնքն, ասես, հարճարվեց հայ կաթողիկ քահանաներին: Լեզվին չփրիապետելու պատճառով, որպեսզի հայերեն տարվող ժամերգություն սովորելուն չդժվարանան, վրացերեն տառերով գրի էին առնում, ապա սերտում տեքստը: Դայ կաթողիկները, համայնքում վստահություն ծեռք բերելուն պես, վճռեցին բազմակողմանիորեն տեր ու տնօրեն դառնալ այստեղ և սկսեցին հայերեն գրագիտություն տարածել:

Հայ կարողիկ քահանաների (տերտերների) հավատարիմ դաշնակիցները ռուսներն էին. «Ակսած 1828 թվականից, երբ Ռուսաստանը Թուրքիայից խլեց Վրացի մահմեդականներով բնակեցված Սամցիսեն, Զավախըք, Էրուշերը, Պալակացիոն, բնակիչներին այնպիսի հոգեկան կացության մեջ դրեց, որ վրացի մահմեդականները գերադասեցին թողնել իրենց նախնիների բնակավայրերը և տեղափոխվել Թուրքիա: Գրաֆ Պասկիչը վրացիներին Լիխտիմերերից այնտեղ փոխադրվելու հրավունք չտվեց, բայց նրանց փոխարեն բնակեցրեց Թուրքիայից տեղափոխված հայերից 3000-ին: Արեւստական այս միջոցով Սեսիսերում, որտեղ մինչև 1828 թվականը Վրաց ազգաբնակչությունը 90 տոկոսից ավելի էր, ոուս չինովնիկների օգնությամբ, 1832-ին արդեն, հայերն էին մեծամասնություն կազմում» (Ա. Կիկվածե, Վրաստանի պատմություն, Թթիլիսի, 1952, էջ 209):

Հովհանների և հայերի (նմանապես՝ օսերի և լեռականների) վերաբեր նակեցումը թվագրվում է 1850-ական թվականներով. դա վկայվում է Վրաստանի կենտրոնական պատմական արխիվում պահպանված մարդաբանական նյութերով, ընտանեկան ցուցակներով և փոխարքա Մ. Ա. Վորոնցովի ցուցումով 1854 թ. այժմյան Թերթիծղարոյի շրջանի կազմի մեջ մտնող գյուղերի հաշվեգրումով (նյութերը մտցված են «Կովկասի օ-

րացուցյ»—ի մեջ, 1855 թ.): «Մնաբորի» ամսագրի (1988 թ. թիվ 6) էջերում ընթերցողին ծանուցեցինք, որ Գյումուշխանից և Անատոլիայից տեղափոխված հոլյումերի կողքին ապրող ոչ քիչ թվով վրացիների հույն դարձրին և ազգանունները փոխեցին: Այստեղ միայն նշենք, որ Ծինծղարոյում տարածված բանբասանքները, թե իբր հույների հետ այստեղ են եկել նաև տասը հայի ընտանիքներ, թե գյուղի երկրորդ եկեղեցին էլ նրանց է պատկանում և հայկական է, իրականությանը չի համապատասխանում: Դայ անվանակոչված Արուելով վրացի Արդիշվիլին է, իսկ վրացական փոքրիկ եկեղեցին Կվիրացխովել գյուղին էր պատկանում: Դաշվեզրման ցուցակում (1854 թ. տվյալներով) Ծինծղարո, Դուռնուկ, Սամշվիլի... գյուղերի ուղղությանք «բնակչիները ո՞ր տոհմին են պատկանում» հարցին ի պատասխան գրված է «Վրացիներ», «ո՞ր դավանանքի հետևորդներ են՝ ուղղափառ, «ճայրենի, խոսակցական լեզուն» վրացերենը: Այժմյան հայկական Սամղեթք (պետք է լինի՝ Սամղեթք) գյուղում 1873 թ. ճարդահամարով 15 ծուխ էր ապրում, որից՝ 11-ը հայկական, 5-ը՝ վրացական: Դայերից հիշատակվում են՝ Գասպարովներ, Բորոսասուներ, Սուրումովներ և Քանանովներ:

1855 թ. Բոլիս-Խաչենից հայեր են տեղափոխվում Դադեր և Սօս Դադերը անվանակոչում Դադեր-Խաչեն: Այդ հայերի ազգանուններն են՝ Ասանջյան (հետագայում՝ Ասանջանով), Գապրիելյան (Գապրիելով), Տեր-Անդրիասով, Սարուխանյան, Ցականով, Իգիթրով, Զագինով, Քոս- մանով, Ալեքսահիդերով, Գրիգորյան և այլն:

Մարդահանարի ցուցակներում վրացակաս ըստամիքսպիլը հայկական ընտանիքներ գրանցելու և ազգանունները փոխելու օրինակները թիւ չեն: Մինչև «հյուրերի» գալը այս վայրերը վրացիներով էին բնակված եղել: Մամաջանաշվիլին (հնատ, Մամիսուլաշվիլի, Ամիսուլաշվիլի) Մամաջանով և հայ են գրանցել, Թեյմուրազաշվիլին Թեյմուրազով դարձավ, Խառատաշվիլին՝ Խառատով, Աղամաշվիլին՝ Աղամով, Սարգիսաշվիլին՝ Սարգիսով (Թոնեթի գյուղից Դուռնուկ են տեղափոխվել 1864 թ.), Մախարաշվիլին՝ Մախարով (Ծուց, Զիրաշվիլի), որ այսօր էլ հայ գրպում (Վրաստանի Կտոր, ֆ. 254, նո. 144, ց. 109, թ. 179-199):

Ուսացման քաղաքականության ենթակազմի սահմանադրության մեջ նշանակալի տեղ է գտնվում այս գործությունը:

Ուսացած թագավորական իշխանությունը վրացիներին համարում էր քաղաքականապես անհուսալի ժողովուրդ, վրաց ազգաբնակչության գործունեության ընդարձակումը՝ Վտանգավիրոյ: «Որ Անդրկովկասի շրջանակներում հայերը կարող էին քաղաքական անկախության ձգտել, նրա նշտրով չեր անցնում: Ահա թե ինչու հայ գաղթականների բնակեցումը Վրաստանում Վտանգավիր չեր համարում, քանզի վրաց ազգաբնակչության տոկոսը նվազում էր, միաժամանակ Վրաստանում Ուլսաստանի աճը ոչ շականության, ինչպես նրանք էին կարծում, ամենահավատարիմ հայատակների քանակն ավելանում էր» (Իվ. Զավախիշվիլի, «Լիտ. Սարարթվելո» շաբաթաթերթ, 1988 թ., 23 սեպտեմբերի):

Յարիզմի լօյ տակ հեծող վրացիությունը սեփական երկրում, օտար տարրերի համեմատ, հալածյալ և անարգված վիճակում էր: Գյուղացիների կենսական, տնտեսական հետաքրքրությունները ոտնահարվում էին, նույնիսկ իր հայրենիքում՝ Վրաստանում, փակ էր նրա տեղափոխության ճանապարհը, մինչդեռ օտար դրսեկներին թե՛ հողեր էին տալիս և թե՛ ամեն կարգի օգնություն: Դայ գիտնականները լուրեր էին տարածում, թե գոյություն է ունեցել Սեծ և Փոքր Դայը: Այս աներես նտե՛ի պսակը 1918 թ. Ստամբուլում տպագրված քարտեզն է, որտեղ Վրաստանի մեծ մասը Դայաստանի կազմի մեջ է մտցված: Տերտերները հարմար պահը ծեռքներից բաց չեին թողնում, որ վրացիներին (Կաթոլիկներին) հայ գրիգորյանական դավանանքի դարձնեին, իսկ հետագայում, մարդահամարի գրքում, գաղտնի իրեն հայ «մկրտեին»: Այստեղ էլ նրանց ամենահավատարիմ դաշնակիցները և աջակիցները երմուս կատկութերն էին:

Ընթերցողը եթե խորամուխ լինի, հավանաբար կնկատի, որ հայաց-
ման հաճախ ենթարկվել են օտար արմատներով և -ով-ով վերջացող
ազգանունները: Վրաստանում «գործող» տերտերների ուշադրությունը
ծիչտ այս երևույթի վրա է ըստոված եղել: Ալեքսանդր Ֆրոնելը այս պրո-
ցեսը հետևյալ կերպ է նկարագրում. «Շատ վրացի կաթոլիկ համայնքնե-
րի առաջնորդները հայեր էին, որոնք վրացական համայնքում աղավաղ-
ված վրացերենով էին խոսում: Պատարագ-ժամերգություն և այլ արա-

Պողություններ նայենի լեզվով էին կատարում: Պաշտոնապես հայ կաթոլիկներ էին գրվում, որը համապատասխանում էր «Վրացի կաթոլիկն»: Դժբախտաբար, կրոնական տերմինը վերածվեց ազգությունը նշող տերմինի: «Դասարակ վրացի կաթոլիկն եքեւ հարցնես՝ ո՞վ ես, կպատասխանի՞ հայ կաթոլիկ: Եթե օպարացած կամ բարկացած ասես՝ ի՞նչ ես դեսուդեն ընկնում, ապուպապով վրացի ես եղել, ետ ո՞նց հայ դարձար, ամորիսած հարսնացուի ննան գլուխը կկախի և ակնածանքով կպատասխանի. «Այո՛, ասում են, որ առաջներում մեր ապուպապերը վրացի են եղել»: Դայ կաթոլիկ քահանաներին կոչում էին «տեր». Արանց անունները հնչում էին այսպես՝ տեր Պողոս, տեր Պետրոս, տեր Առաքել և այլն»: (Ալ. Ֆրոնելի, Փառաշուր Մեսիսերը, ք. Գորի, 1914, էջ 33):

XIX դարի մատենագիր Զաքարիա Նիծինածեն վկայում է, որ Սամցիս-Սաարաբագոյում քրիստոնյա ուղղափառներ այլևս չեն գտնի. «Այստեղ-այնտեղ հատուկենտ թե ձկոտում են, որոնք գիշերները զաղտնի սուրբ հաղորդություն են առնում աշխարհիկ հագուստով քահանայից, կամ էլ Ծննդյան տոնները նշում էին խոզի միս ստանալով, որ նույն ազգի քահանաները խուրջիններով գյուղեզյուղ ման էին տալիս համայնքի համար: Ով կմտածեր, որ վրացին ընդամենը 130 տարի առաջ այսպես կկեղեքվեր. շատերին հեքիաք կրվա 2 միլիոն վրացիների մահմեղականացումն ու 400 հազ. հայացումը, բայց կատարյալ ծշմարտություն է և իրականություն» (Զ. Նիծինածե, Վրաց գրիգորյանականները, 1900 թ., էջ 27-28):

XVIII դարի սկզբին վրաց կաթոլիկները պատարագ-ժամերգությունը լատիներեն էին կատարում: Յետագյում, հասկանալի պատճառներով, վրացի կաթոլիկ քահանան ստիպված եղավ պատարագ-ժամերգությունը հայոց լեզվով կատարել: Այս գործի համար տերտեր էր հրավիրվում և արթուն թշնամուն ասում՝ ի՞նչ ես ուզում, հանգստացի՞ր, ի՞ն տեսնում ես՝ ո՞չ կաթոլիկ են, ո՞չ վրացի: Այս հնարանքը մասնակիորեն օգնեց, որ քրիստոնյա մնան, մինչդեռ ազգությունը ցայծն մնաց իրք անուղղելի խարան: Մի առլեցի (գյուղ Աղիգենի շրջանում) վրացի կաթոլիկ՝ Մալվեն Թաթևոսովը (Նախկինում՝ Թոմաչվիլի), պատճական այս փաստը անթերի վրացերենով այսպես նկարագրեց. «Թուրքը հային չի նեղում, դրա համար էլ ապուպապերս հայ կաթոլիկական դավանանք են ընդունել» (անդ, էջ 28):

Բորբալոնի (Թերիծարոյի շրջան) մանկավարժ Ռևազ Ասլանիշվիլին պատմում էր. «Մի օր նստեցի 90-ամյա պապիս մոտ և հարցրի. «Պա՛պ, ազգությամբ ո՞վ ենք, և ի՞նչ գիտես մեր նախնիների մասին»։ Դարձավ ինձ ու ասաց. «Ի՞նչ է, շան որդի, կասկածո՞ւմ ես, որ վրացի ես, ուրիշ ի՞նչ պիտի լինեիր»։ «Նա՛, եթե այդպես ե, բացի մեկից, մյուս հինգ տղաներին ինչի՞ ես հայի անուններ որել»։ «Ինը զավակ ունեի, — բացատրեց նա, — վեց տղա, երեք աղջիկ։ Ավագը քո հորաքույր Մարիամն էր։ Շատ փոքր (14 տարեկան) էր, որ թիֆլիսցի մի հայ վաճառականի տղայի հետ անունացավ։ Փեսան էլ նոյն գործին էր։ Ընտանիքս տնտեսապետարիքի մեջ էր. փեսան էր օգնում, երեխաներին նույնպես նա էր խնամում և հայկական եկեղեցում մկրտում, անուններն էլ ինքն էր դուռ։ Մեր նախնիները, ասում են, իշխաններ են եղել։ Բարաթաշվիլիների սերնդից ենք եղել» (Բորբալո, Ռ. Ասլանիշվիլի, 64 տարեկան, գրի առնվել 1986 թ. օգոստոսին):

XIX դարի երկրորդ կեսին՝ ճորտատիրության վերացումից հետո, բազմաթիվ վրացի պատատերերի կալվածքներ հաճախ ընկնում էին հայ վաճառականների ծեռքը։ «Երբեմն այս կալվածքներում գյուղացիները նոր տիրոջ հավատն էին դավանում» (Գ. Զիրլածե, Սիջին Բարբլի, Թիֆլիս, 1987, էջ 16):

Ուսպեր են եղել, երբ վրացի վաճառականներից և արհեստավորներից բացի, արքաները, կառավարողները, նոյնիսկ իշխանորդները և հաղորդություն առնելու համար հայկական եկեղեցի են հաճախել, պասկադրվել են և երեխաներին մկրտել։ Օրինակ՝ Ալեքսանդր Բատոնիշվիլին՝ Յերակլ Երկրորդի որդին, պասկադրվել է էջմիածնում և հենց այնտեղ, եկեղեցու բակում է թաղված։

Պատմության մեջ պահպանված տեղեկությունների համաձայն՝ խանի կողմից Պարսկաստան տարվող գերիների մի մասին Յարակլ Երկրորդը ազատել է փողով, իսկ մյուս մասին գնել է էջմիածնի եկեղեցին՝ գերիներից համաձայնություն վերցնելով, որ գրիգորյանական հավատ կը նդունեն։

Վրացու համար այլազգիների եկեղեցի հաճախելը, այսպես թե այնպես, տանելի էր, բայց կարևոր այն է, որ գրիգորյանական քահանայությունը նրանց ազգանունը փոխում էր, իսկ անվանը՝ այլ հնչերանգ տալիս։

1795 թ. դեպքերից հետո հայ են կնքվել որոշ Լոլածեներ, Գորգածներ, Գոգիծներ, Սիխարուլիծներ, Շիոշվիլիներ, Գաբաշվիլիներ, Մենարդեներ, Մեծաղիշվիլիներ, Չերքեզիշվիլիներ, Էպիտաշվիլիներ, Մայիսաշվիլիներ, Զուբրաշվիլիներ, Ալիխանաշվիլիներ, Լազարեշվիլիներ, Մոսեշվիլիներ, Գոգիաշվիլիներ, Մամուլաշվիլիներ, Մոհկնիշվիլիներ, Գալեզաշվիլիներ, Բաքրածեներ և այլն։

Այս ճանապարհով են Քարթլ-Կախեթում բազմացել «վրացի» հայերը։

Թիֆլիսում, Տարախմելայում և Մարտոնվիլում բնակվող Փարսադանաշվիլիները (հետագայում՝ Փարսադանովներ) 1795 թ. հայ-գրիգորյանական հավատ ընդունեցին, իսկ մի քանի ընտանիք որպես հայ գրանցվեցին։

Այս փաստի առիթով Ռ. Թոփչիշվիլին գրում է. «1886 թ. մարդահանար անցկացնելիս Թիֆլիսում բնակվող... Փարսադանովները գրիգորյան հավատի պատճառով հայ երնոսին են վերագրվել։ XIX դարի արխիվային նյութերի հիման վրա, ավելի ճիշտ՝ 1823 և 1860 թթ. տվյալների հայ պատճառով հայ երնոսին են գրանցված» Թիֆլիսի րով, Փարսադանովները (Փարսադանաշվիլի են գրանցված) Թիֆլիսի մերձակա գյուղերի՝ Մարտոնվիլի և Տարախմելայի բնակիչներ են, ուղարձակա դավանանքի հետևորդ, ազգությամբ վրացի։ Դամապատասխանաբար՝ այս ազգանունները կրողների անունները նույնպես վրացական-քրիստոնեական են։ 1801 թ. Փարսադանաշվիլիները բնակվելիս են եղել նաև Թիանեթում և Ախմետայում։ Նշենք նաև, որ տղամարդու Փարսադան պարսկական անունը շատ եր տարածված կրաստանի Փարսադան պարսկական անկյուններում» («Լիտերատուրուլի Սաքարբելո», 22 հուլիսի, 1988):

Փարսադանաշվիլիները հիշատակվում էին նաև Թիֆլիս քաղաքում։

.....

XVII դարում կաթոլիկական դավանության անցնելը զանգվածային բնույթ կրեց։ Վրացիների այս շարժմանը միացան ինքը՝ արքան, հոգևոր անձինք, նոյնիսկ եպիսկոպոսներ։ Միայնու ներին նամակները վկայում են, որ պատրի Զուստինոն կաթոլիկական դավանանքի է բերել Գեորգի են, որ պատրի Զուստինոն կաթոլիկական դավանանքի է բերել Գեորգի կողաս էքվիմեին՝ մի քանի քահանաներով հանդերձ։

...Քայանդուրաշվիլիների մի մասը XIX դարի Երկրորդ կեսից հայ երնոսին է վերագրված և մարդահանար գրում էլ, սյունակի ուղղու-

թյամբ՝ տոհմը, հետնորդը, իայ է արծանագրված: Նման ճակատագիր է վիճակվել նաև հետևյալ ազգանուններին՝ Մղերիշվիլի (Մղերով — ներկարար), Մերաղիշվիլի (Մերաղով — այգեպան, պարտիզպան), Սաակած (Սահակով), Օլքիաշվիլի (Օլքիս), Ափրիամաշվիլի (Ապրիամով), Պավլիաշվիլի (Պայսանց), Զավալիշվիլի (Կալվածատերեր՝ Զավալով, Զայսանց), Քորուլաշվիլի (հմնտ. հին-հին իշխաններ Քորուլիսծեր), Եղել են և՛ կալվածատերեր, և՛ ռամիկներ (Քորուլով), Մաղալաշվիլի (Մաղալով), Մանուլաշվիլի (Մամուլով), Լաշքարաշվիլի (Լաշքարով), Ղեղալամագիշվիլի (Ղեղալամագոնվ), Ասլամագիշվիլի (Ասլամագով), Ալխագիշվիլի (Ալխագով, նույն՝ Լամազաշվիլի), Քոչորաշվիլի (Քոչորով) և շատ շատերի:

Վերոհիշյալ ազգանունները մեկնաբանության կարիք չեն զգում: Եվ ոչ մի ազգանուն արձատով ընդիանուր ոչինչ չունի հայերենի հետ: Առաջին երկու ազգանունները արիեստ են ցույց տալիս: Դիշենք... թե այս կարգի ազգանուններից ինչ պատիվ էր բաժին ընկնում նալբանդին, դալլարին, դուրգարին, խառատին, խարազին, ատաղծագործին, փականագործին, մանածագործին, նախրապանին, բաղիքագործին, լուղարկողին, ոչխարաբույժին, հացագործին, հայելագործին, զինագործին, ճոնին, թամբագործին, զուռնաչուն, գութանավորին, ձկնորսին, դիօլզուն, բրուտին, խոհարարին և այլն: Այս ճանապարհով են երևան եկել Մծեղիւշվիլինները, Մծեղիւծները, Մծեղուրինները, Խուրոշվիլինները, Դալլարաշվիլինները, Շուրգիւշվիլինները, Խառատաշվիլինները, Խարագիշվիլինները, Զեհնկալիշվիլինները, Մեխրիշվիլինները, Մեխրածները, Մենարդները, Մենաբրուշվիլինները, Մետիշվիլինները, Մեցիսվարիշվիլինները, Փեհրոհշվիլինները, Խարազաշվիլինները, Մեսարկիշվիլինները, Մեսարլիշվիլինները, Սկերպալիշվիլինները, ճոնիաշվիլինները, Մեունարգիհանները, Մեստվիրիշվիլինները, Մեգուրենիշվիլինները, Մենաղարիշվիլինները, Մեփարիշվիլինները, Մեքանարիշվիլինները (հմտ. Արութինաշվիլի), Մեքեպրիշվիլինները, Մեղանծիշվիլինները, Մեշվիլիշվիլինները, Մշվիլյածները (հին ծնով՝ Մեմշուլիտիշվիլի), Մեխաշչուլինները և այլն:

Մերաբիշվիլիներից մի քանի մարտ 1795 թ. հայ-գրիգորյանական դավանանք են ընդունել և «դարձել» Մերաբով (Մերաբյանց): Մերաբ անունը պարսկական է և նշանակում է «արևի ննան փայլող», բարացի՝ «արևի ջուր» կամ «արևի պայծառություն», կամ «օրի

տեր»: Մերաք էին ասում ջուր բաժանող պաշտոնյախին: Մերաք է «Շահ-նամեի» պերսոնաժներից մեկը՝ Ռուսովնի պապը, որը թագավորում էր Զարուհիստանում» (Զ. ճումբուրիծե, Մայրենի լեզու վրացերենը, Թբիլիսի, 1987, էջ 367):

Սաակածեների մի մասը հնում կաթոլիկություն է ընդունել, երկու կաթոլիկ Սաակածեներ գրիգորյանական դպանանք են ընդունել և Սաակով գրվել (Մանգլիսի), նույն այդ ժամանակաշրջանում Եղիլաշվիլիները (Եղիլանց), Դարչիաշվիլիները (Դարչիյանց), Սոսիաշվիլիները (Սոսիյանց), Էլբարիձեները (Էլբարիյանց), Մանուկաշվիլիները (Մանուկիյանց), Տատիշվիլիները (Տատինյանց), Իտրիաշվիլիները (առնչվում է Իտրիա գյուղի հետ, Իտրիյանց), Մարկոզաշվիլիները (Մարկոզով) «հայեր են դարձել»:

Ի հավաստումն վերոիիշյալի՝ վկայենք ականատեսներ Բատոնիշվիլիների, Մելիքառլիի քահանայի, Դավիթ Ամերիջիրիի և ներասան Իոսեբ Ելիազարվիլու (Ելիազով) պատմածները. «1795 թ. կովից հետո Թիֆլիսը դատարկվեց: Թշնամին վառեց երեք կամուրջ և դրանց հետ էլ ամրող քաղաքը, ավերեց և հրդեհեց նույնիսկ այնպիսի եկեղեցիներ, որոնք տաշած քարից էին կառուցված: Այդ ժամանակ քանդեցին քանից ավելի վրացական եկեղեցիներ, փրկվեցին միայն Մետեխի, «Զվրիս մաճա»—ն, Սիոնը, Աշխիսխատին և Քաշվեթը: Դայկական եկեղեցիները մնացին անվճառ: Սիայն ներսում թաքնվածներին սրի քաշեցին: Այսպես շարունակվեց մեկուկես ժամ: Թաքնվածները ասում էին, որ իրենք հայեր են, բայց պարսիկները չէին հանգստանում նրանց հայտարարություններից:

— Եթե հասկո՞ւ եք, ինչո՞ւ եք բաքնվում այստեղ

— Արա Խայտի, քե, Խաչը ։ Եւ ու այս կամաց առաջնահարաբերությունը կազմության մեջ է առաջ գալու համար ։

Սպանվելու ահից շատ վրացիներ ասում էին՝ հայ ենք: Թշնամու գնալուց հետո վրացական եկեղեցիներն անտեր էին: Երեցները ոչ մի տեղ չէին երևում. բոլորը վախից դուրս էին գնացել: Թիֆլիսում մնացածներից մի մասին գերի տարան Պարսկաստան, մյուս մասն էլ կրօպմանիւց: Խոկ վրացիներից ովքեր փրկվեցին՝ սկսեցին հայի եկեղեցի հաճախել:

Դոսիթեսո Փիցխելառու հաղորդմասը Շուղութքուս, Կուկայում, Ծավոտփելուն, Վերայուն և Յավլաբարուն չափազանց շատ Վրացիներ հայկական դավանություն ընդունեցին: Բոլոր Վրացիներն այս

էին ասում. «Միայն թե քրիստոնյաներ մնանք, դավանանքը ո՞րն ուզում է լինի»:

Ինչ վերաբերում է գյուղերին, ապա այնտեղ նույնպես, համարյաբոլոր գյուղերն սկսեցին անցնել. այդ ժամանակ հայ-գրիգորյանական դարձան թելեք գյուղի բնակիչները: Վրացիանալ այլևս չեր լինի, որովհետև նրանք թշնամուն երդվել էին, որ իրենք հայեր են: Նաև, որ թշնամու՝ կրկին հետ դառնալու սարսափին էլ ուժեղ էր: Լուրեր էին տարածվել, թե թշնամին (Աղա Մահմադ խանը) նպատակ է դրել երկրորդ անգամ գալ Թիֆլիս, կոստորել բոլոր վրացիներին. դե էլ ինչո՞ւ մենք պիտի հանձնվենք թշնամուն: Այդ ժամանակ են հայացել Մայստրածեները, Հազարեցվիլիները, Սերաբիշվիլիները, Ռամիլիկուշվիլիները և բազում շատերը»:

Տասնյակ հարյուրամյակներ թոհուրուերով անցած հարեւան, եղբայրական հայերի և վրացիների միջև կանգնեց ցարիզը: Ուուսական բյուրոկրատական կառավարությունը հարծակվում էր կայսրության ծայրամասային ժողովուրդների վրա նա ցանկանում էր ոտնատակ տալ ոչ ուս ժողովուրդների ազգային հետաքրքրությունները, ջլատել նրանց ուժերը, խանգարել ազգային միասնությունը և ժողովրդին հեռու պահել համընդհանուր պայքարից: Այդ վայրագ պայքարում ցարիզը հաճախ վարում էր հարեւան ժողովուրդներին միհյանց դեմ հանելու քաղաքանություն և նրանց աստիճանաբար հեռացնում պայքարի հիմնական ուղղուց. ցարիզի այս քաղաքականությունը, որտեղ էլ որ կիրառվեց, անցանկալի, երբեմն էլ սարսրեցուցիչ հետևանքներ ունեցավ:

«Պայքարի ասպարեզ եւան խուղաբաշովները, Քիշնիշովները, Նահապետյանները, Ելովները, Պատկանովները, Արծրունիները և ուրիշներ, որոնք նպատակ էին դրել, հայ և վրաց ժողովուրդների ազգային պատմական կյանքը կեղծելով և անպատվելով, Վրաստանում ամուր հող ստեղծել հայ բուրժուազիայի համար, նպաստել դասակարգային պայքարը թուլացնելուն և ազգային թշնամանք հրահրելուն:

Իլիա ճավճակածեն այս անձանց «հայերի մի խումբ» է անվանել, որոնք բացահայտորեն դնում էին հայ ժողովրդի դեմ՝ անտեսելով

նրանց իսկական իդձերը...» («Թեմի», 1918 թ., N 8, Ակակի Ծերեթելի, «Իմ դավանանքը»):

Պատմությունն իր օրինաչափությունն ունի, և վաղ թե ուշ արդարությունը կիհաղի: Կյանքը երևան համեց պատմական իրողությունը կեղծողներին և պարարտ հող ստեղծեց ծշմարտությունը վերականգնելու համար:

Իակոբ Ախուհաչվելի
«Մաքրոյի», 1989 թ., թիվ 10, էջ 134–144

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԼԻՆԵԼ-ԶԼԻՆԵԼԸ*

...Ինչո՞վ էր պայմանավորված Մեսինեթ-Զավախիքը վրաց ազգաբնակչությունից հետզիետե դատարկելու և ոչ վրացի, մասնավորապես, հայ ազգաբնակչությամբ լցնելու իրողությունը: Նրանով, որ պատմականորեն ցարիզմի զաղութատիրական քաղաքականությունը նպատակ էր դրել այդ երկրամասը քայլ առ քայլ հանձնել Դայաստանին, դրանով իսկ Վրաստանը բաժան-բաժան անել և ենթարկել ասիմիլյացիայի: Սույն միտումը, ցավոք, այժմ էլ շարունակվում է: Այդ են հավաստում բազմաթիվ փաստեր, որոնցից նենք կրվարկենք մի քանիսը միայն:

1. Ամբողջ Մեսիսեր-Զավախսը տարիներ շարունակ հայտարարված էր սահմանային գոտի. Վրաստանի ազգաբնակչությանն արգելվում էր այնտեղ գնալ առանց անցարդի, որը մեծապես դժվարացնում էր երթարձը, և դա այն ժամանակ, երբ Շայաստանից հնարավոր էր այնտեղ մուտք գործել առանց անցարդի: Ի՞նչ է սա, եթե ոչ հայ ազգաբնակչությանն արտոնություն տալ՝ Մեսիսեր-Զավախսը

2. Զավախքի վրաց ազգաբնակչության համար ստեղծվել են անտանելի պայմաններ. ոչ վրացի ազգաբնակչության շովինիստորեն տրամադրված մասը հալածում է մեծ փոքրանամանություն կազմող վրացի ազգաբնակչությանը և ստիպում նրան հեռանալ հայրենի երկրից. տարածվում էին հակավրացական թոռություններ, փակվում էին վրացական դպրոցները, ավերվում էին վրաց մշակույթի հուշարձանները, վրացական գյուղերի համար նախատեսված փոխադրամիջոցները տրվում էին ոչ վրա-

- Թարգմանվում է մասնակի կրծատումներով:

ցական գյուղերին. այս ամենով հանդերձ, այսօր էլ Ախալքալաքի անասնաբուժական ինստիտուտում վրացական բաժին գոյություն չունի:

3. Ախալքալաքի և Զավախսի մշտական հյուրերն են հայ մշակույթի գործիչները, որոնք իրենց ագիտացիայով նրանց նեց ներարկում են զավրողամոլական զգացումներ. հետևանքը վրացիներին հալածելն է. Վրաց մշակույթի հուշարձանների ավերումը և այլ վայրագություններ: Օրինակ՝ Կումուրդո հուշարձանն առայսօր կանգնած է ի ողորմություն այն բանի, որ հուշարձանների պահպանության մեր մշակները խարում են գյուղին, թե, իբր, դա հայկական ճարտարապետության հուշարձան է. ահա հենց սրա շնորհիկ է մինչև հիմա այն անձեռնմխելի մնացել:

4. Վրացի գրողները և մշակույթի գործիչները չեն հաճախում ոչ միայն Ախալքալաքի շրջան, այլև Ախալցխա, Ասպինձա և Աղդիքեն (հնարավոր է՝ վախի պատճառով): Դարձ է նշել, որ վերջին շրջանում Ախալցխայում նույնպես նկատվում են հակավրացական ելույթներ: Այժմ կրկին հարց տանք, թե այստեղ ինչպես պետք է բազմանա վրաց ազգաբնակչությունը, եթե, առհասարակ, չկան սոցիալական պայմաններ, չկա գաղ, չկա ջուր, մթերքի ճգնաժամ և մթերքի համար ժողովուրդն ստիպված դայաստան է գնում:

Վերոհիշյալ հոդվածի հեղինակը առաջ է քաշել լոգունգ. «Բազմանանալու հարցում ընդօրինակենք եղբայրական Դայաստանին»: Նա նորից մոռանում է, որ պատնականորեն ռուսական շովինիզմը առաջնությունը տալիս է հայերին՝ վրացիներիս համեմատ, և Վրաստանն աստիճանաբար գաղութացնելու նրանց առաքելությունն իր վրա է վերցնում (քանզի իր ազգաբնակչությունը չէր բավարարում այդ նպատակին հասնելու համար):

Դավագու համար առաջ կատարվելու համար՝
Դայերի կողմից Մեսխիթ-Զավախչի գաղութացումն սկսվել է դեռևս
Պասկիչի ժամանակից, որն այսօր հասել է գագաթնակետին: Դայերի
արտոնությունը երևում է նաև այն բանում, որ նրանք, փաստորեն, նվա-
ճեցին մեր Սև ծովի ափերը, հատկապես՝ Արխագիան և Ազարիան (ինչում
նրանց ոչ ոք չի խանգարում), մինչդեռ վրաց ազգությանը պատկանող
քաղաքացու համար Արխագիայում գրանցվելը մեծագույն պրոբլեմ է:

Յայերի համար իրենց հայրենիքում ոչ ոք արհեստականորեն ժողովրդագրական զգնաժամ չի ստեղծում, ոչ ոք չի վտարում իրենց հայ-

բԵնի հողից, ոչ ոք արհեստականորեն պայմաններ չի ստեղծում զանգվածաբար Ռուսաստան գաղթելու համար, ոչ ոք չի խում կրոնն ու եկեղեցին, լեզուն, մշակույթը, ոչ ոք չի կեղծում ու հայիում պատմությունը, ոչ ոք Հայաստանը չի հաճարում Վրաստան, Աղրբեջան կամ որևէ այլ ազգի ժառանգական տարածք: Այս ամենը, շնորհիվ այն բանի, որ Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականությունը իր նպատակների իրականացման ժանապարհին, հանձինս հայերի, երբեք չի տեսել իրք վտանգավոր տարր, ընդհակառակը, նրանց միշտ համարել են հնագանդ և հուսալի հպատակներ՝ աղրբեջանցիներից հետո:

Ասում են, թե վերջերս, Վազգեն Արաջինը էջմիածնում այսպիսի լոգունգով է ավարտել իր քարոզը. «Դայե՛ր, Նվաճեցե՛ք Սև ծովի ափերը» Պարզ է դրանով նա նկատի չունի սուկ Ղրիմի ու Անատոլիայի ափերը ի դեպ՝ Վազգենը ոչ միայն լոգունգոներով է աջակից լինում իր հայրենակիցների բազմանալուն՝ մեր որոշ թերթերի նման, այլ ֆինանսավորում Կրաստանում տնավորվող հայ զաղութաբնակներին (ակնհայտ է, որ եթե պաշտոնականությունը չօգնի Վազգենին, նա այդքան ո՞չ համարձակություն կդրսեղի, ո՞չ էլ հնարավորություն կունենա): Պլանը հետևյալն է. մոտալուտ տարիներին Կրաստանում ազգաբնակչությունը կիհանի նվազագույնի, այնպես որ, Զավախսի փորձով ոգևորված, շովինիստներն այսօր արդեն ամրող Կրաստանն են աչքի տակ առել:

Պարզ է՝ դաշնակների այս հետնորդները չեն ուզում տեսնել, թե նման հարծակումներով ինչպիսի փոս են փորում հայ-վրացական պատմական եղբայրության համար կամ ում ջրաղացին են ջուր լցնում:

Զվիադ ԳԱՄՍՍԻՆՈՒՐԴԻ
«Լիտերատուրովի Սաքարբէլո»
8 հունիսի, 1990 թ.

Թիվ 24 ԲԱՆԱԶԵՎԻ ՄԱՍԻՆ

...Զգիտեմ՝ իմ խոսքը կհասնի՞, թե չէ, բայց ուզում եմ դիմել Հայրիկյանին.

Պարո՞ն Պարույր

Զեր Երկուսի միջև տարբերությունն այն է, պարունակածությունը, որ Զվիադ Գամսահովուրդիան չի ձգտում ինտերնացիոնալ և համամարդկային լրզունակներով դիմակավորվել, երբ գործում է ի բարօրություն Վրաստանի:

Երբ Դուք ասում եք, թե յուրաքանչյուր որոշակի դեպքի՝ արդարի ու անարդարի քննությունը մեզ հեռուն կտանի, Զեր հայրենիքի՝ Դայատանի շահերից եք ելնում: Մինչդեռ Զեզ այնպես եք պահում, ասես համաշխարհական ուժնուրատիայի նախն եք հոգ տանում:

«Մեզ հեռո՞ւն կտանի...»

Գիտեք, որ եթե հեռուս գնայիք, ի վերջ պիտի բախսելը 1829 թ.
նոյեմբերի 18-ին: Յավանարար, իշխում եք՝ դա այն օրն է, երբ Պասկե-
չին հայտնեցին, որ ռուսական կայսրությունը բավարարել է նրա պա-
հանջը, այսինքն՝ նա կարող է սկսել Թուրքիայից 10 հազ. հայ ընտանիք-
ների տեղափոխությունը:

Այսպես առաջընթացում կատարված է առաջարկը՝ առաջարկը՝ առաջարկը՝

Բոգդանովկայի այժմյան հայերը վրացական գթամլուս ուղարկած այս բոգդանովկայի այժմյան հայերը վրացական գթամլուս ուղարկած այս աշխատանքություն ստացան այն հայերից:

Այսպես որ, պարո՞ն Պարույր, Բագդասովկային լքութանշանը չի գտն.

Այս հայերը, ովքեր այժմ ընդդիմանում են վրացական հողում վրացիների բնակվելուն, վրացերեն միայն մեկ անուն ունեն՝ Երախտամոռւթյուն և անխողջություն:

Իսկ Զեր սխալն այն է, պարո՞ն Պարույր, որ «հեռուն չգնանք» ասելով՝ աջակից եք դառնում ակնբախ անարդարությանը:

Սիսչեն դա կործանարար է, քանզի տակտիկապես գուցեն շահեց, բայց ստրատեգիական առումով կապարտվեր:

Աստված բարձր է և, վերջիվերջը, նա բոլորին կտա իր արդար վճիռը՝ ով ինչի՞ արժանի է:

Զվիադ Գամսախուրդիան չի վախեցել «հեռուն գնալուց», որովհետև բոլոր «էթնոքախովմնեորմ» նրան ժառանգութեաւ:

Իսկ նրա մեն-միակ «հանցանք» այն է, որ վրաց պատճական հողերի վրա ծայրեծայր լցված օտարազգիներին հիշեցնում է պատճական ծշմարտությունը:

Ես նոյնպես ուզում եմ թիվ 24 բանաձևն ստորագրած չորս հայեցի և երկու աղքադանցիներին, որ Զվիադ Գամսախուրդիային և նրա կողմնակիցներին մեղադրում եք «ազգային անհաշտությունը» և «ազգամիջյան պորբեմները ուժի գործադրումով որոշելու հակառակության դիմումը կանգնելու» մեջ, հիշեցնել, որ Վրաստանից ոչ ոք ոչ մի այլազգու չի պարտադրել հեռանալ, մինչդեռ այն, ինչ տեղի ունեցավ Ձեր հանրապետություններում, բոլորը գիտեն, թե որքան ցավալի է, վշտակի և ոչ դեմոկրատական:

Ավելացնեմ, որ շատ հետաքրքիր կլիներ, եթե «Վրացական ֆիլմ» թերթը տպագրեր նաև այն բանաձևը, որտեղ խոսվում է Աղրբեջանի և Դայաստանի միջև գոյություն ունեցող «Երնորախման» մասին:

Հավատա՞մ, որ նրանում էլ է գրված՝ հերուն չգնանք, չըննենք՝ ո՞վ է արդար, ո՞վ՝ անարդար։ Հավատա՞մ, որ հայերդ ստորագրել էք այնպիսի փաստաթուղթ, որտեղ նշված է, թե բախման համար մեղավոր է ոմն հայ, իսկ աղքաբեջանցիներն էլ գլուխ են ջարդում, թե՛ չէ ու չէ՝ ամեն ինչում մեղավորը մեր մարդն է։

Չեմ կարող հավատայ:

Ներեցե՞ք անմիջականությանս հաճար, թիվ 24 բանաձևն ստորագրող հայ և ադրբեջանցի բարեկամնե՞ր, բայց պիտի ասեն Զեզ. Դուք ցանկանում եք, հակադեմոնկրատիայի և ազգային շարժումները մարողի պիտակ կպցնելով, վախեցնել նրանց, ում թվում է, թե այսպես

կոչված «էրնորախումները» իրականում ունեցություններ են Վրաստանի կենսական հետաքրքրությունների դեմ, և դրանց արձագանքելն անհրաժեշտ է:

ԵՎ ՎԵՐՈՊԱՄ ԷԼԻ ՄԻ ԾԱՆԻ Բացատրություն

«Երնորախումները» չակերտների մեջ եմ վերցնում և «այսպես կոչված» եմ ասում, որովհետև դրանք ոչ թե երնորախումներ են, այլ ազրեսիա՝ Վրաստանի և Վրացիների դեմ:

Բարիդրացիական հարաբերություններ՝ բոլորպին էլ չի նշանակում այն, թե աչք պիտի փակենք իրական հանգամանքների առաջ և վերացական դատողություններ անենք դեմոկրատիայի և ազգային իրավունքների մասին:

«Քանի որ «Ղեմոկրատիա և անկախություն» կազմակերպության պրեզիդենտը հայ է, ուղղակի խոսենք մեր երկու ժողովուրդների հարաբերությունների մասին:

Այս պահին իմ առջև դրված է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի՝ Վազգեն Առաջինի նամակը՝ տպագրված Երևանում ոռւսաց լեզվով լուս տեսնող «Կոնցլիստ» թերթում։ Դա բաց նամակ է, որ Վազգեն Առաջինը ուղարկել է Յանձնաբ Վրաստանի կաթողիկոս-պատրիարք Իլիա Երկրորդին։

Դենց այն հանգամանքը, թե ինչպես են անվանակոչվում մեր եկեղեցիների հարուստերներ՝ հնորնին շատ բան է ասում:

Իլիս Երկրորդի համայնքը համայն Վրաստան է: Կամ մեկ Երկիր է Երկնքի Ներքո: Մինչեւ Վազգեն Առաջինի համայնքը այս աշխարհում ապրող բոլոր հայերն են. ասել է թե՝ Նրա քարոզները հասնում են Երկրագիտի բոլոր բոլորականութախները:

Պատմական ծանր ճակատագրի բերումով հայ ժողովուրդը սփր-
մեն է այնորոք երկրագնորդ:

Սա ցավովի պատմություն է, պարզ է, խորապես անհանգստաց-
նում է լորին: Առողջություն Կազմեն Արածինին:

Սուս է Սորիս Միթրություն Վազգեա Հայութ, Եղել Են
Նա գրում է. «...Իմ բոլոր քարոզները ուղղված հայերին, Եղել Են
կոչեր համախմբվելու Մայր հայրենիքի տարածքի վրա, չըրվել, չիեռա-
նալ մայր հողից: Ապելին, Երբ լսել եմ, որ որոշ Ընտանիքներ, անձնական
նկատումներով, Դայաստանից տեղափոխվել են Սոչի կամ Սուխումի,
կամ Միջին Ասիա, ես մեղադրել եմ նրանց և, այո՛, կոչեր եմ ուղղել մեր
ժողովորդին, չիետևել նրանց օրինակին և չբաժանվել մայր երկրից: Իսկ
Վրաստանում բնակվող հայերին միշտ, ամեն առիթով հորդորել եմ և իի-

նա էլ նրանց կոչ եմ անում մնալ հավատարիմ քաղաքացիները վրացական հայրենիքի, նվիրված վրաց եղբայր ժողովրդի բարօրության, նրանց արդար սպասումների իրագործման»:

Դայերը բնակվում են Վրաստանում:

Բնակվեն թող, պարոն, բոլորը գիտեն՝ ինչպիսի հյուրընկալներ ենք մենք:

Բայց Վազգեն Առաջինի դատողության մեջ տրամաբանությունը որ խաթարված է, դա պետք է նշել:

Դապա կարդացեք մեկը մյուսին հաջորդող այն խոսքերը, որ ես ընդունել եմ. տեսե՞՞ ինչ տարօրինակ բան է ստացվում: «Իմ բոլոր քարոզները ուղղված հայերին, եղել են կոչեր համախմբվելու Մայր հայրենիքի տարածքի վրա, իսկ Վրաստանում բնակվող հայերին կոչ եմ անում մնալ հավատարիմ քաղաքացիները վրացական հայրենիքի»:

Եթե հայերին կոչ է անում Մայր հայրենիքում հավաքվել՝ բոռումցը վելու, Վրաստանում ապրող հայերին ինչո՞ւ նույնը չի ասում:

Ի՞նչ մտածենք՝ որ այս հայերին իսկական հայեր չի՝ համարում Վազգեն Առաջինը:

Թե՞ որևէ ֆանտաստիկ բան պետք է մտածենք՝ որ «Մայր հայրենիքը» և «Վրացական հայրենիքը» ընդունում է իրը նույն հասկացությունը:

Ինձ համար՝ վրացական մտածողության տեր մարդուս համար, բոլորովին անհասկանալի է Ամենայն Դայոց կաթողիկոսի տրամաբանությունը:

Իրը օրինակ ասեմ, որ երբ ժողովրդական ճակատի կանոնադրությունն էր գրվում, ես նույնպես գտնվում էի խնբագրական կոլեգիայում, և իմ առաջարկությամբ կանոնադրության մեջ մտցվեց մի կետ. Վրաստանի ժողովրդական ճակատը պետք է հոգ տանի Վրաստանից դուրս բռնակվող վրացիների՝ հայրենիք վերադառնալու համար:

Վրաստանում այժմ բազմաթիվ կուսակցություններ և կազմակերպություններ կան: Միակը, որ անհամաձայնության տեղիք չի տալիս, հենց այս խնդիրն է:

Վրացիներին ինքնին հասկանալի է, որ լավ կլինի, եթե բոլոր երկրներից ժամանեն մեր ազգակիցները, և հավաքվենք Վրաստանում:

Բացառություն մենք թույլ չենք տալիս: Չենք ասում՝ բոլորը գան, իսկ այ, օրինակ, Մոլորվայից թող չգան, մնան մոլովկական հայրենիքին հավատարիմ քաղաքացիներ:

Կարող եմ հիշեցնել Նորին Սրբություն Վազգեն Առաջինին, որ նրա բազմակի կոչերը՝ հայե՞ր, մնացե՞ք հավատարիմ քաղաքացիները Վրացական հայրենիքի, որոշ հայեր այնպես հասկացան, կարծես կաթողիկոսն ուզում էր ասել՝ ինչ գնով էլ լին՝ Վրաստանի քաղաքացիները դարձեք:

Կարող եք վերցնել բնակարաններ փոխանակելու բյուլետենը և կտեսնեք, որ Աղրբեջանից որոշակի պատճառների հետևանքով փախչել ցանկացող հայերը ավելի հաճախ դեպի Թբիլիսի են ձգում և ոչ թե դեպի իրենց Մայր հայրենիքը՝ Երևան:

Ահա՝ չօգտագործված մի օրինակ:

Թբիլիսի Կալինինի ժողովրդական դեպուտատների խորհրդի գործկոմի 1990 թ. հունիսի 6-ի թիվ 206 հրամանի հիման վրա տրվել է երկսենյականոց բնակարանի օրդեր: Դասեն՝ Վարկեթիլի 3, 3-ա միկոշոշան, շենք 343, բն. 30:

Պարզվում է, որ այս բնակարանում պետք է տնավորվեն Լենինականից եկած Մանամա Միթայելի Յակոբյանը և իր զավակները՝ Կառլի Ռուզան:

Կրկին Պարույր Դայրիկյանին պիտի դիմեմ.

— Մի՞թե Դուք կարծում եք, պարո՞ն Պարույր, Վրացիներս այնքան լավ ենք ապրում, որ բոլորս արդեն բնակարաններ ունենք և հիմա հարևան հանրապետություններին պետք է բավարարենք:

Այդպես չէ:

Ես ճանաչում եմ երիտասարդ ամուսինների՝ ուսանողների, որոնք բոլորովին վերջերս երեք զույգ ունեցան:

Աստված Կմեծացնի, բայց հո մե՞նք էլ պետք է օգնենք:

Զգիտեմ՝ ինչ պիտակ կկպցնի ինձ Ձեր ինսերնացիոնալ կազմակերպությունը, բայց, իմ կարծիքով, Լենինականցի Մանամա Յակոբյանից ավելի այս վրացիներին՝ Ավեանդիլ Մելիքիձեին, նրա կնոջը բյանից ավելի այս վրացիներին է պատկանում այս երկսենյականոց բնակարանը:

Քաղաքականությունն արդար, պատվելի և դեմոկրատական կլինի այն ժամանակ, պարո՞ն Պարույր, երբ այդ քաղաքականությունը հիմնայի օրինակ, պարո՞ն Պարույր, երբ այդ քաղաքականությունը կոնկավ կլինի ոչ թե ընդհանուր լոգունգների վրա, այլ յուրաքանչյուր կոնկավ կլինի ոչ թե դեպքում՝ արդար-անարդարին որոշելու:

Դա հեռում չի տանի, ինչպես Դուք եք ուզում մեզ հավատացնել այլ կմոտեցնի ծշմարտությանը, այդքանով էլ՝ արդարությանը:

Եվ վերջում կրկին դառնանք Զվիհաղ Գամսախուրդիա անձնավորությանը:

... Ճիմա, երբ լարվածությունը հասել է գազաթնակետին, նրանով եմ ուղղում նպաստել փոխընթացանը, որ կփորձեմ բացատրել Գեղրդի ճանտուրիային, թե ես՝ Վրացի այր, քաղաքացի և գրող, Վրացի բոլոր քաղաքացւուներից ավելի շատ ինչո՞ւ եմ Զվիադ Գամսախուրդի քաղաքացւուն սկզբում:

Սա կարելի է բացատրել և երկար, բայց այդ ժամանակ հարկ կլինի, որ սա գիրք գրեմ: Իսկ կարծ այսպես կատեն.

— Զվիադ Գամսախուրդիան այնպիսի վրացի քաղաքագետ է, որ
միշտ և ամենուր Վրաստանն է հիշում:

Ո՞չ դեմոկրատիան, ո՞չ ազատությունը Զվիադ Գամսախուրդիայի համար ինքնանպատակ չեն: Թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը նա միշտ է համարում այն բանի, որ Վրաց ազգը լինի ուժեղ, արդար, հոգով պայծառ և գեղեցիկ: Եվ դրան հասնելու համար Վրաց ժողովուրդը հողագնդի Վրա մի փոքրիկ տարածք ունի միաւն, Վրաստան:

Թիվ 24 բնածի հեղինակները կիամաձայնեն ինձ հետ, որ ասված չի հակասում համաշխարհային դեմոկրատիային և ներդաշն եղայությանը, միասնությանը, ազատությանը:

7.4. Յողվածը գրելուց հետո երկու լուր իմացա

Առաջին Պարզվում է, որ «ՂենՈկրատիա և անկախություն» կազմակերպության այն նիստը, որի ժամանակ ընդունել են թիվ 24 բանաձևը, սկսել են երեքուկես ժամ ուշացումով: Պատճառը եղել է այն, որ Աղրբեջանի պատգամավորությունը պահանջել է հանել նիստերի դահլիճում կախված այն քարտեզը, որի վրա Դայաստանն ու Ղարաբաղը միևնույն գույնով են երեկված եղել:

Այս իրողությունը հաստատում է իմ կասկածը, որ հայ և աղրբեջանցի քաղաքագետները միայն Վրաստանում առաջացած «Քրոնիքախումների» պատճառները զնահատելու հարցում են համերաշխ: Երկրորդ լուրը.

Պարույր Չայրիկյանը ելույթ ունեցավ արտասահմանյան ռադիո-
լուսակացության առաջացած «Երնորախումների» համար մեղադ-

Այնպես որ, ցավոք, շատ շուտ իրականացավ մեր գուշակությունը: Վոազիների կոռոնից այլ վոազիների դեմ ստորագրած փաստա-

Գոնե այս դաշն իրողությունից դաս առնենք, որ Վրացին իր եղբար եկան մեջտես ուղարկեն պարագալոց տրնորի:

Տվյալները պահպանվում են ՀՀ կառավագական չեղականության մեջ:

Գուրամ ՊԵՏՐԻԱԾՎԻԼԻ

«Հիտերատուրութի Սաքարբավելո»

10 օգոստոսի, 1990 թ.

ՓՈՔՐԻԿ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

«Էլեկտրատուրուի Սաքարբվելո» շաբաթաթերթի ս.թ. օգոստոսի 10-ի համարում տպագրվել է Գուրամ Պետրիաշվիլու «Թիվ 24 բանաձևի մասին» հոդվածը:

Ես չեմ անդրադառնա այդ հովածում արծարծված որոշ դատողությունների, անաչար և շատ թե քիչ կարդացած քնահաճ ընթերցողն էլ առանց ուրիշի օգնության կիամոզվի այդ դատողությունների անհեթօռության մեջ:

Եսունքում են անդրադարձակ երկու գրպարտության, որ օգտագործել է Գուրամ Պետրիաշվիլին, բայց որոնք գուրկ են որևէ հիմքից:

Առաջին գրպարտության համաձայն՝ Պրազմայի կոնֆերանսում թիվ 24 բանաձևն ընդունվել է Երեքուկես ժամ ուշացումով, որովհետև Աղրբեջանի պատգամավորությունը իրը թե պահանջել է հանել այն քարտեզը, որի վրա Դայաստանն ու Ղարաբաղը մեկ գույնով են ներկված ենել:

Ամենայն պատասխանատվությամբ հայտարարում եմ. այնտեղ նման ոչինչ տեղի չի ունեցել: Ավելին՝ նիստերի դահլիճում կախված չի եղել և ոչ մի քարտեց:

Երկրորդ զրաբարտությունը վերաբերում է Պարույր Հայրիկյանի ռադիոհարցազրույցին...Ո՞չ Պետրիաշվիլու մատնանշած ռադիոհարցազրույցում, ո՞չ որևէ այլ տեղ Հայրիկյանը Վրաստանի ազգային ազատագրական շարժումը չի անարգել, մինչդեռ հակառակ փաստեր շատ պատճենեն:

Վրաստանի հեռուստատեսության ներկայացուցիչները՝ Պրահայում հարցազրույց ունեցան Պարույր Չայրիկյանի հետ, և եթե Վրաստանի

Եի հեռուստատեսությունը ցուցադրի այդ տեսագրությունը, բոլորը կիամոնզվեն, թե ի դեմս Պարույր Շայրիկյանի (Մերաք Կոստավայի հոգևոր եղբօր) Կոստավանն ինչ մեծ բարեկամ ունի:

Այս զրապարտություններին գուցեն չարժեք ուշադրություն դարձնել, բայց, ցավոք, նման զրապարտություններից ունանք հետագայում կարող են «քաղաքականություն» սարքել:

Եվ դարձյալ, եթե զգում ենք, որ քաղաքագետներ չենք, ավելի լազ
չէ՝ կրկին զբաղվենք հեքիարներ գրելով:

Գլուխ բաւստիրիս

«Ի ԽՐԵԱՄՊՈՒՅԿԻ Սաքարբվելո»

17 օգոստոսի, 1990 թ.

ԱՅՍՊԵՍ ԱՆԱՏՎԱԾՈՐԵՆ

1987 թվականին «Հայաստան» հրատարակչությունը Երևանում հայերեն հրատարակեց Լեոյի (Առաքել Բաբախանյան) Երկերի ժողովածուի տասնատորյակի 6-րդ հատորը, որտեղ գետեղված են Լեոյի «Ստեփանոս Նազարյանց», «Գրիգոր Արծրունի» (սա այն Գրիգոր Արծրունին է, որի հետ բանավեճ են ունեցել Իլիա ճավագվածեն և Ակակի Ծերեբելին) և «Մեսրոպ Թաղիաղյան» աշխատությունները: Հրատարակությունն ունի չորս կազմող, յոթ հոգուց բաղկացած խմբագրական կոլեգիա: Գիտական խմբագիրն է Հայաստանի ԳԱ ակադեմիկոս, Հայաստանի գիտության վաստակավոր գործիչ Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյանը: Գրքում գետեղված է «Խմբագրի կողմից» ակնարկը:

Թվարկված աշխատություններից առաջին երկուսը Լեռն գրել է ընթացիկ դարի սկզբին: «Ստեփանոս Նազարյանցը» տպագրվել է Թբիլիսիում 1902 թ., իսկ «Գրիգոր Արքունին»՝ 1902–1905 թթ.: Երեք գրքով, դարձյալ Թբիլիսիում, «Մեսրոպ Թաղիաղյանը» գրել է համեմատաբար ուշ և տպագրել Բաքվում լույս տեսնող «Գործ» հայկական ամսագրի 1917 թ. մի քանի համարներում:

Երևանում ինչ են հրատարակում, ինչ չեն հրատարակում, դա, ի-
հարկե, մեր գործը չէ, բայց խմբագրական կոլեգիան և գիտական խմբա-
գիրը գոնե քննադատական հղումներ պիտի անեին «հայ Կյուլչևսկի» ա-
նունը կրող Լեոյի աշխատությունների այն տեղերի առնչությամբ, որ-
տեղ անարգված են Վրաստանն ու Վրաց ժողովուրդը: Ցավոք, նաև ո-
չինչ չի արվել: Ավելին՝ ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը (այս մասին ճան-
րածան կիսունք ստորև) ծշմարիտ է համարել Վրաց-հայկական փոխ-
հարաբերությունների լեռյական բնութագիրը:

Ո՞վ էր Լեոն: «Հայկական սովետական հանրագիտարանի» չորրորդ հատորը (Երևան, 1978 թ.) նրա մասին գրված է. «Լեո, 1860, Շուշի — 1932, Երևան, հայ պատմաբան, հրապարակախոս, գրող, գրականագետ: Պրոֆեսոր (1925), ԴիւՅջ գիտության և արվեստի ինստիտուտի իսկական անդամ (1925): 1895—1906-ին «Մշակ» թերթի (Թիֆլիս) մշտական աշխատակիցն էր ու քարտուղարը: 1906—07-ին դասավանդել է Եջմիածնի Գևորգյան ճենարանում, ապա՝ Մեղափոխական թիֆլիս ու ամբողջովին նվիրվել գիտական աշխատանքի: 1924-ից հրավիրվել է Երևան և պետ համալսարանում հայագիտական տարրեր առարկաներ դասավանդել մինչև կյանքի վերջը... Հաղթահարելով կերպապահպանողական պատմահայեցողությունը՝ Լեոն կանգնել է ժամանակի առաջավոր հայագիտության դիրքերում և հայ ժողովրդի պատմության հանգուցային շատ հարցեր նոր ծևով լուսաբանել: Այս տեսակետից ուշագրավ են «Ստեփանոս Նազարյանց», «Գրիգոր Արքորունի», «Ս. Սեսրով» աշխատությունները: Հայ ժողովրդի պատմությունը Լեոն սերտորեն կապակցել է հարևան Երկրների պատմության հետ, անցկացրել զուգահեռներ, համեմատություններ, նշել փոխազդեցությունները, հայտնաբերել առանձնահատկություններ և ընդհանրություններ հայ և հարևան ժողովուրդների սոցիալական, քաղաքական ու մշակութային կյանքում: Լեոնի աշխատությունները պարունակում են ինչպես հարուստ փաստական նյութեր, այնպես էլ պատմագիտական կուտ ընդհանրացումներ, աչքի են ընկնում գրելածի ինքնատիպությամբ ու շարադրանքի նատչելիությամբ: Այս տեսակետից Լեոն հայ պատմագիտության նշանավոր դեմքերից է, խոր ազդեցություն է թողել հայ պատմաբանների հետագա սերունդների վրա»:

Լեոյի Երկերի ժողովածուի առաջին խոս պալետությունը կազմված է այսպես. «Ուսաց տիրապետությունը Անդրկովկասում պաշտոնապես հաստատվեց 1801 թվականի փետրվարի 16-ին: Այդ օրը մեր լայնատարած, գեղեցիկ Երկրի մի փոքրիկ մասն էր հյուսիսային մեծ պետության սեփականություն դառնում՝ Վրաստանը: Բայց ևայնպես, իրողությունը բարեկարգ կոմիսարի համար» (էջ 7):

ահազին նշանակություն ուներ ապրուց գորգառ և ամսագործությունների վրա՝ Այլս ուշադրություն չդարձնելով ուրիշ անծառությունների վրա՝ նշենք միայն, որ ամբողջ Անդրկովկասը հայտարարված է Հայոց երկիր: Ինչ խոսք՝ XX դարի սկզբին Լեռն ինտերնացիոնալիստական գաղափարներով չէր առաջնորդվում և ամբողջ Անդրկովկասը այս երկրում

ապրող ժողովուրդների համար հայրենիք չեր համարում: Քննարկվող գրքում նման միտք չի երևում: Լեռն Անդրկովկաս թե ամբողջ Կովկաս անվան տակ մի այլ տեղ նույնպես ասում է՝ մեր Երկիրը:

1867 թ. տպագրված հոդվածում Գր. Արծրունին հայտարարել է, թե Թթիլիսիում համալսարան բացելու անհրաժեշտություն չկա: Լեռն համաձայն չէ իր մեջ ուսուցիչ (ինչպես ինքը է կոչում նրան)՝ Գր. Արծրունու այս մտքին: «Կարելի էր, օրինակ, ցույց տալ, որ Թիֆլիսի համալսարանը, մյուս կողմից, այն օգուտը կար, որ նատչելի կղարծներ բարձրագույն ուսումը մեր երկրի ազգաբնակության ստորին, անապահով դասակարգերին» (էջ 288–289): Նորից երևի թե Լեռյի համերկրացիները սփրեին Թթիլիսիի համալսարանում, թե չէ վրացիները, Լեռյի կարծիքով, ցասումով են վերաբերվել ուսմանը: «1802 թվականին կառավարությունը Թիֆլիսում բաց արեց ազնվականների դպրոց, որ երկար ժամանակ ուսաց միակ դպրոցն էր Անդրկովկասում: Բայց դա էլ նատչելի էր միայն ազնվական դասակարգին և այնքան փոքր էր, որ 45 աշակերտից ավել չէր ընդունում: Թե որքան չնչին էր ուսման պահանջը վրաց ազնվականության մեջ, ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ կառավարությունը աշակերտներ գրավելու համար հարկադրության ոռջիկ տալ նրանց: Դպրոցի աշակերտները վրաց ազնվականների ամենանշանավոր տոների զավակներն էին: Բայց չնայած կառավարության ծեռք առաջ խրախուսական միջոցներին, ուսման սերը չէր զարգանում արտոնված դասակարգի մեջ: Ազնվական աշակերտները շատ հաճախ փախչում էին դպրոցից, և այդ երևույթը իշխան Ցիցիանովը բացատրում էր նրանով, որ տեղական ժողովորդի բարեկո «անսուլոր էն և լատենի» (էջ 11):

Օր Վրաց թավաղազնվականության մի մասը այլասերված էր, սա ոչ էլ մենք ենք ժխտում, բայց դա պայմանավորված էր դարերի ընթացքում Վրաստանի գլխին եկած դժբախտություններով, և չարախնդորեն գրել այդ մասին՝ ոչ ոք իրավունք չունի:

Լեռն այս դեպքերում և, ընդհանրապես, Վրաց-հայկական փոխհարքերությունների մասին արտահայտվելիս կանգնում է ռուսական կայսրության տիրակալների դիրքերում: Ինչպես երևում է, նրան ծերոնու էր այդպիսի դիրքը: XIX դարի առաջին տարիններին Վրացի որոշ թափաղներ կամ ազնավուրներ երեք մեծ հակում չունեին ուսման հանդեպ, ապա դա այն պատճառով, որ նրանք չգիտեին ռուսերեն և, որ կարևոր է, այն ժամանակվա դպրոցում իշխում էր ուսման անտառներ:

հեղծուցիչ ռեժիմ, կիրառվում էին վատթարագույն միջոցներ (տես Ղմիտրի Ղփիանիի «Մենուարները»): Չնայած դրան, եթե նույնիսկ չիշշենք Սոլոմոն Դոդաշվիլուն (նա ո՞չ թավադ էր, ո՞չ ազնավոր), XIX դարի սկզբին մի՞թե քիչ թավադներ ու ազնավորներ նվիրվեցին ուսմանը: Կարծում եմ՝ Գրիգոր Օորբելիանիի, Գեորգի Էրիսթավիի, Ղմիտրի Ղփիանիի և մյուսների՝ ուսման մեջ հետ մնալու նասին Լեռն դժվար թէ կարողանա որևէ փաստ գտնել:

Նկատի ունենալով նրա բոլոր աշխատությունների ոգիս կարող ենք եզրակացնել, որ նա հայ մատենագիրների ավանդույթների հավատարին շարունակողն է: Դա հին պատմագրության հայր համարվող Մովսես Խորենացու (նմանապես՝ Սեբեոսի, Դրասխանակերտցու և ուրիշների) համար Դայաստանը, այսպես կոչված «Մեծ Դայաստանը» երկու ծովի՝ Սև և Կասպից ծովերի միջև ընկած, մինչև Կովկասյան լեռնաշղթան ձգվող երկրամասն է (տե՛ս Մ. Խորենացի, «Դայոց Պատմություն»): Պատմականորեն Դայաստանը հարավից, հարավ-արևմուտքից թե հարավ-արևելքից համարյա անընդեց սեղմել են այն ժամանակների մեծ տերությունները, կայսրությունները, և հայ տիրակալները ձգտել են իրենց տիրույթներն ընդարձակել հյուսիսից մասնավորապես Վրաստանի և Կովկասյան Աղվանքի հաշվին: Այսպիսի ձգտումները, որոշակի նպատակներ հետամտելով, ուղացրած նկարագրված են հայ հին մատյաններում (տե՛ս մեր հոդվածը 1988 թ. փետրվարի 19-ի «Լիտերատուրովի Սաքարբեկո»—ում):

Լեոյի ննան, ժամանակակից որոշ պատմաբաններ սույսամբ, որով վելով հայ հին ճատենագիրների տեղենցիող տեղեկությունների վրա, անհիմն քերիաներ են հորինում վրաց-հայկական փոխհարաբերությունների ճասախ: Այսպես, օրինակ, հայ նշանավոր պատմաբան Ա. Ալպյոյաճյանի կարծիքով՝ բանը հասել է նրան, որ XI դարի կեսերին՝ սելջուկների ասպարեզ զալու ժամանակ, Վրաստանը կիսով չափ հայկականացված երկիր էր (Ա. Ալպյոյաճյան, Հայ զաղբավայրերի պատմություն, հ. 2, Կահիրե, 1955, էջ 45):

Ստացվում է այնպես, որ ամբողջովին հայկականացվուց վրաստանին փրկել են բուրք-սելջուկները (ցայծն իիշելն անգամ իրվանդագին էինք ընդունում), «հովանավորները» նրանք են եղել: Դավիթ Շինարարը, Թամար Թագուհին, Շոքա Ոռլուքավելին և նրանց հաճախորդները, պարզվում է, զործում էին կիսով չափ հայկականացված Վրաստանում:

IX–XI դարերում Անդրկովկասի քաղաքական պատմությանը քաջածանոթ, բոլորովին հակառակ իրողությունը հաստատող, աղաղակող փաստերը եթե մի կողմ բողնենք, «Քարերի աղաղակին», եթե ուշադրություն չդարձնենք, Ա. Ալպոյաճյանին և նրա հանցակիցներին, ըստ երևույթին, ընդհանրապես անծանոթ են Գրիգոր Խանճելու, Ստեփանե Մտբնարու, Գեորգի Սերջովու, Իոանն Զոսիմեի, Էքվիհն և Գեորգի Մթածմինդելիների, Գեորգի Մշիրեի և այն ժամանակվա վրացի այլ գործիչների անունները, նրանց՝ ազգային ոգով տոգորված գործունեությունը, մասնավորապես, հստակ նպատակներ հետամտող հակամիաբնական (հակագրիգորյանական, հակահայկական) ուղղվածությունը, այլապես նման հայտարարություններ անելը, հավանաբար, անոր կիամառեին:

Յավանաբար Լեռին թվում է, թե թուրք-սելջուկները Վրաստանը ժամանակավորապես փրկեցին լիովին հայկականանալուց, իսկ XIX դարում այդ գործընթացն արդեն ավարտվել էր, և դրա հանար Անդրկովկասը, ճամանավորապես՝ Վրաստանը ևս, համարում է «մեր եղիկիրը»:

Այսպիսի տեսակետները հիմք ընդունելով՝ Հայաստանի դաշնակցական կառավարությունը միանգամայն անհիմն պահանջներ ներկայացրեց Վրաստանին։ Ինչպես հայտնի է, այն տարիներին հրատարակվել էր Հայաստանի երկու քարտեզ, որոնց մեջ Թբիլիսին, Մցխեթը, Գորին, Ախալքալաքը, Ախալցխան, Բարումը ներառված են Հայաստանի պետական սահմաններում (տե՛ս ԽՎ. Զավախիշվիլի, Պ. Սուրգովլածե, աղոփ. Լիստ, «Պատմական ռարիտետներ», 1989, էջ 60: «Խվանե Զավախիշվիլու արխիվից», «Լիտերատուրովի Սաքարբելո», 23.09.88: Մեր հոդվածը 1990 թ. սեպտեմբերի 2-ի «Կոմունիստի»-ում: Ի դեպ՝ արտասահմանում վերաբնակված դաշնակցական կուսակցությունը այսուհետ նորից նախապատրաստվում է ակտիվորեն ներգրավմել Յանապարհի և աշխատավայրերու համար»)։

Ընթացիկ դարի սկզբին, երբ Լեռն վերորպարկյալ աշխատությունները գրում էր Կրաստանում, Վրաց-հայկական հարաբերությունները, մասնավորապես Թթիլսիում, բավականին լարված էին: Դրա գլխավոր պատճառներից են Թթիլսիի քաղաքային ընտրությունները, որոնք մեծ մասամբ ընթացել են Թթիլսիցի հայ մեծահարուստ վաճառականների սցենարով (տե՛ս Գ. Լասինչպիլի, Սեմուարներ, Թք., 1934, էջ 114–117, 153–154): Այդ լարված հարաբերությունների արդյունքն է Իլիա ճավճակածի «Հայ գիտնականները և քարերի աղաղակը», որն առաջին անգամ տպագրվել է 1892 թ.: Միա առնչությամբ Լեռն հայտառապում է:

«Մեր այժմյան օրերում, երբ ազգայնամոլությունը այնքան կուրացրել է վրացի գործիչների մի մասը, հայերի դեմ հաճարյա խաչակրաց արշավանք է քարոզվում, և այդ ատելությունը հայերի դեմ վրացի ազգայնամոլները հիմնում են այն իրողության վրա, որ Վրաստանում վաշխառու են մեծ մասամբ հայերը» (էջ 474): Լեռն հայերին ատելու մեջ մեղադրում են աս «Դրուբա» թերթին: Նա գրում է, թե որոշ ժամանակ անց «Դրուբա»—ն սկսեց «ատելություն քարոզել հայերի դեմ» (էջ 475): XIX դարի 70-ական թվականներին «Մշակի» խմբագրի՝ Գր. Արծրունու և նրա համախոհների դեմ «Դրուբա»—ում տպագրվեցին նաև Ակակի Ծերեթելու հոդվածները և, հավանաբար, դա նկատի ունի Լեռն: Վրացի շովինիստ գործիչների շարքում այլոց հետ միասին նա անպայման նկատի ունի նաև Իլիա ճավաճավածեն, Ակակի Ծերեթելուն, Իակոբ Գոգերաչվիլուն և Վաժա Փշավելային, քանզի այն տարիներին նրանք ստիպված էին ապացուցել, որ Վրաստանը հայկականացված չէ և ոչ էլ նպատակ ունի նորարկվելու նման ճակատագրի:

Եթե վրացի գործիչները երբեմն բոլոր էին արտահայտուս, ապա դրա համար ունեին հիմնավոր պատճառներ: Կայ մեծահարուստ վաճառականների խարդավանքների շնորհիվ Թբիլիսիի քաղաքային ընտրություններից հեռացվեցին Իլիա ճավճավածեն և վրացի ուրիշ Ծանավոր գործիչներ (Գ. Լասիսիշվիլի, «Մենուարներ», էջ 115–116), մինչդեռ 1875 թվականից մինչև 1887 թ. Թբիլիսիի քաղաքային «դումայի ձայնավորը» «Մշակու» խմբագիր Գ. Արծրունին էր (Լեռ, հ. 6, էջ 718), այս և այս կարգի ուրիշ փաստերի վրացիները ոչ մի արձագանք չպիտի տային: Պարզ է՝ համբերությունն էլ սահման ուներ, և Իլիա ճավճավածեն այդ ամենը գնահատեց այսպես. «Դայերն ասում են, թե ծեր մաստով կպչելն իսկ մեզ զայրացնում է, իսկ մեր աքացիից դուք մի նեղացեք: Ես անցավոր աշխարհի ապօրինածիններից ենք, որ մեզ այսպիսի բաներ են ասում, այսպիսի խորհուրդներ են տալիս»:

Ինչ վերաբերում է վրաստանաբնակ հայ վաշխառուների լափրչությանը, ապա դրանց մասին անհամար նյութեր կան: Այսպես, օրինակ, Զաքարիա ճիծինածեն գրում է, թե ոմն իվ. Զ-սկի՝ ազգությամբ ռուս, «երկար ժամանակ պրիստավ էր. նա չափազանց շատ կարիքավոր մարդկանց ունեցվածքներ է վերգրել վաշխառուների պարտքի դիմաց: Շատ վայրերում շատ չքավոր մարդիկ են անխողորեն կործանվել. մեծ մասամբ պարտապաններին կործանել են հենց քրիստոնյաները, ավելի շատ՝ հայերը, մինչեւ ռուսից նման գործերի ոչ մի դեպք չի եղել... Մի այսպիսի հայ վաշխառու այս պրիստավի (իվ. Զ-սկու.— Ա. Ա.) հոգին հանել է շատ գյուղացիների ունեցվածքը վերգրել տալով ու ավերելով: Խնիշիայլոց, մի անգամ նա հիշյալ պրիստավին տարել է մի մարդու կալվածք, վերգրել տվել և վաճառել: Դետո անցել է անշարժ գույքը ծախսելուն. վաճառել է նաև շարժական գույքը: Շարժական գույքը վաճառելու համար պրիստավին տանում է տուն և պրիստավից պահանջում, որ նա վերգրի նաև օրորոցը, որտեղ պառկած է եղել երեխան, և մի ծեռք անկույնը, որի մեջ պառկած է եղել հիվանդ մի ծերունի....»: Այդ վաշխառուն գյուղացուն 100 ռուբլի պարտքի փոխարեն, պարզվել է, ստիպել է վճարել 100 թուման (Զ. ճիծինածեն, Վրացի հրեաները Վրաստանում, 1990, էջ 45–47, տե՛ս նաև հ. Մեռևարդիա, Վրացի գրողները, 1954, էջ 123):

Լեռի խոսքերով՝ «1866 թվին Թիֆլիսում մտցվեց քաղաքային կառավարության նոր կանոնադրությունը. առաջին քաղաքագլուխ ընտրվեց Արծրունին (Գր. Արծրունու հայրը՝ Երեմիան.—Ա. Ա.) և այդ ընտրությունը գոհություն պատճառեց քաղաքացիներին... «Թիֆլիսի ժողովուրդը,— գրում է «Դայկական աշխարհը»,— զիտե, որ պ. Արծրունին է մի գործունյա և ազնիվ մարդ, և այս արդեն բավական է. պ. Արծրունու ընտրության օրից ազնիվ ծանոթները, միմյանց պատահելով, շնորհավորում էն, որ պ. Արծրունին ընտրվել է քաղաքապետ» (Խ. և Զ. Տ. Հ. 1954, էջ 123):

Իր վրացիները նույնպես գոհ են եղել, որ Երեմիա Արծրունին Թբիլիսիի քաղաքագլուխ է ընտրվել: Եթե հաշվի առնենք ընտրությունների հետ կապված վրաց-հայկական առճակատումը, ընդոհնությունը, նման բան, հասկանալի է, պետք է բացառենք: Լեռն պարզապես հարկ չի հանրել թիվիցից վրացիների կարծիքը հաշվի առնել, որովհետև իր նախնիների, իր համախոհների նման նա նույնպես մտածում էր, որ Եթե ինչ-որ տեղ ինչ-որ վրացիներ հավաքվելով՝ մի տասը գոմի չափ տեղ են գրադարձութեալ և այն էլ գորեք լիովին հայերի ողորճածութամբ, ասաս ի-

րենք՝ այդ Վրացիները՝ իբրև ժողովուրդ, հիշատակվելու արժանի չեն, որովհետև բնաջնջման և ոչչացման եզրին են կանգնած, դա էլ չլինի, նրանք այնքան խելք չունեն, որ դժբախտությունից մի բան հասկանան. առօք ու վաճառքի ունակություն աստված նրանց չի տվել, տնտեսությունից ու չալվաղարությունից բացի ուրիշ արիեստ չգիտեն, և այդ փոքր-մոքր գոնատեղերն էլ չկարողանալով օգտագործել՝ ծաղրի համար Վրաստան են կոչեն» (Ելիա ճամագալական, մի

1872 թ. Արծունին Թբիլիսիի «Տեխնիկական ընկերության» սր հիստոր գեկուցում կարդացել և հայտարարել է, թե «անհրաժեշտ է Անդրկովկասից Երկարուղի տանել մինչև Ղնդկաստան»: Այդ գեկուցումը նույն տարին լույս է տեսել առանձին բրոյալ լուրք: Երեմիա Արծունին «կարծում էր, որ անգլիացիների ծեռքից հնդկական առևտորի մեջ նաև կալել կարելի է անցկացնելով Երկարուղի Պարսկաստանի վրայով դեպի Ղնդկաստան: Նրա ծրագրով Երկարուղին պիտի սկսվեր Բաքվից, անցներ հյուսիսային Պարսկաստանով դեպի Մեշեղ, Ղերաք և Քարուլ» (Լեռ, հ. 6, էջ 235):

Ոուսական կայսրության տիրակալների վաղուց փայտայած պահ
զանքը միշտ և միշտ Հնդկաստանի գաղութացումն էր: Երեմիա Արծրու-
նին Ոուսաստանի կողմից նույնիսկ Աֆղանստանի գաղութացումն էր
կանխագուշակել: Ինչ խոսք՝ կայսրության տիրակալներն այդպիսի
մարդու նկատմամբ ուշադիր և հարգալից պիտի լինեն: Առավել ևս, որ
Ոուսաստանի հանդեպ անհնազանդ Վրաստանի մայրաքաղաքում վրա-
ցի գործիչները ոուսականացնան քաղաքականության աջակից իրենց
հայրենակիցներին չեն վստահուն և, պարզ է, նրանք ոչ էլ ե: Արծրու-
նուն և նրա հանցակիցներին էին փաղաքշում:

Հետաքրքիր է Արծորութիները Ե՞րբ և ինչպես ս առ այսօնվակ օքադու սիում: Կրկին ունկնդիր լինենք Լեռնին. «1913 թվականին Վան քաղաքից Թիֆլիս եկավ մի հարուստ հայ վաճառական: Նա աշխարհ տեսած, շատ ճանապարհորդած մի մարդ էր, առևտրական գործերով եղել էր Թուրքիայի զանազան կողմերում, Պարսկաստանում, Կ. Պոլսից անցել էր հարավային Եվրոպա: Բոլոր այդ տեղերում նա առևտրական էր, որ կարգադրում էր իր գործերը ու հետո հեռանում: Իսկ Թիֆլիս եկել էր մի դիտավորությամբ: Սովորական երթեւկողմերից մեկը չեղ նա, այլ մի նշանավոր անձնավորություն: Ներկայացավ Վրաստանի կառավարչապես գեներալ Ռոտիշչին և հայտնեց, որ կամենում է ընտանիքով բնա-

Կուրյուն հաստատել Թիֆլիսում, ընդունել ռուսական հպատակություն։ Կառավարչապետ Ռտիշչևը, տեղեկանալով հանգամանքներին, խոստացավ իր հովանավորությունն ու աջակցությունը, և նույն տարիվանից Թիֆլիսի բնակիչ դարձավ այդ՝ ծագումով և հարստությամբ նշանավոր օտարականը։

Դա Գեորգ աղա Երան-Արծրունին էր»:

Այս Գերզը Գրիգոր Արքունու պապն է. հատկանշական է, որ փոքր-ինչ ավելի վաղ Ռուսաստանի Ալեքսանդր Առաջին կայսրը իշխան Ցիցիանովին գրում էր. «Դայերը՝ իբրև մի արդյունագործ ժողովուրդ, որ իր ծեռքերում ունի Ասիայի այս մասի ամբողջ առևտուրը, արժանի են Զեր առանձին ուշադրության և պաշտպանության, որովհետև, նկատի առնելով, որ նրանց նեղում են Պարսկաստանում, կասկած չի կարող լինել, որ այդ ժողովոյի բազմությունը կիաստատվի Վրաստանում, իենց որ նրանք իրանց ապահոված կիամարեն կառավարության բավականաչափ բարեկարգությամբ» (Լեռ, հ. 6, էջ 208, 213):

Ուսաստանի տիրակալները, ագրեսիվ նպատակներ ունենալով Թուրքայի և Պարսկաստանի հանդեպ, այդ գործի մեջ մտադիր էին ներքաշել նաև հայերին, ընդ որում՝ փորձում էին նրանց հրապութել և գայթակղելով իրենց կողմը քաշել նույնիսկ Վրաստանի շահերը ոտնահարելու հաշվին: Դասկանալի է վրացի գործիչները դժգոհ պիտի լինեին, որ XIX դարի և XX դարի առաջին քառորդում Ուսաստանի տիրակալների կամեցողությանը մնձաքանակ հայ ազգաբնակչություն գաղթեց Վրաստան: Մինչև XIX դարն էլ նրանք հո այստեղ շատ, բավականաչափ շատ էին բնակություն հաստատել:

Թթիլիսիում բնակություն հաստատելուց հետո Գեղրդ աղա Արծունու առաջնահերթ հոգսերից մեկն իր իշխանական ծագումը հաստատելն էր: Իրավ է՝ նա համապատասխան փաստարդեր չուներ, միայն աստծուն էր հայտնի, թե արդյո՞ք Երան Արծրունիները ժառանգորդներն էին հայ կին իշխանական տոհմի, բայց, այդուհանդերձ, Գեղրդ աղան հասնում է իր նպատակին (Լեռ, հ. 6, էջ 213–214): Կարելի է կարծել, որ դրա համար նա նաև մեծաքանակ կաշառք է տվել:

Իշխանական տիտղոսի հետ միաժամանակ Գեորգ աղան սկսում է Թթվիլիսիում նաև կալվածքներ գնել. «Ամենից առաջ, այն է՝ 1818-ին, նա գնում է իշխան Օրբելիանովների այգու մի մասը 1700 ռուբլով»:
Սկզբանի եկեղեցու մոտերքում՝ Քուրի ափին, «ռուսաց եկեղեցական

Վարչությունն ուներ մի հին, ավերակ կարավանսարայ: Վրաստանի էլ-զարխը ծեռնտու համարեց ծախել այդ կալվածքը»: Նա այն 200 000 ռուբլով վաճառեց Գեորգ Արծրունուն: Գեորգ աղայի տղան՝ Երեմիան, «երկու անգամ դիմում է փոխարքային, գնում նրա այգուց մոտ 400 սաժեն տարածություն 122 000 ռուբլով: Գնում է հող նաև մյուս հարևանից, զինվորական շտարից և այդպես ընդարձակում կալվածքը...» (Լեռ. հ. 6, էջ 222–223, 231):

Բնական է վրացի գործիչները չին կարող համակերպել այն պարզացյին, որ Թբիլիսիի հողը որոշ թերևսողիկ թափանքների, կայսրության բարձրաստիճան պաշտոնյաների և հայ մեծահարուստ վաճառականների քնահաճույքով առջ ու վաճառքի առարկա էր դառնում: Նրանք ամեն ինչ պետք է անեին, որպեսզի Վրացական հողն օգտագործվեր Վրաստանի բարորության համար:

Զգիտես ինչու, Լեռյին զայրացնում է և այն, որ Թթիլիսիուս վրացական «Դրուբա» լրագիրը դարձել է ամենօրյա. «Թթիլիսում հրատարակվող ռուսերեն Երկու լրագիրները 1877-ին ամենօրյա էին դարձել. նույնիսկ վրաց «Դրուբան» էլ նույն թվին սկսեց հրատարակվել ամեն օր: Իսկ մե՞նք»: Այդ առթիվ Լեռն վկայում է ոմն Ասիացու խոսքերը. «...ամոր չէ մեզ հայերիս համար, եթե ռուսաց և մինչև անգամ վրաց լրագրությունը արդեն ամենօրյա է դարձել, իսկ հայոց լրագրությունը դեռ չէ կառող այդ դրությանը հասնել» (Լեռ, հ. 6, էջ 541, 563, 570): Այդ ժամանակներում Թթիլիսիում հայկական թերթեր ու ամսագրեր վրացականից ավելի շատ էին լույս տեսնում: Չնայած դրան՝ եթե Լեռն և նրա դավադրակիցները վրդովկել էին, ապա դրանով իրենց հայրենակիցներին կոչ էին անում, թե զգույշ եղեք, ծեր զգոնությունը չըուլացնեք, հանկարծ վրացիները Թթիլիսին մեր ծերքից «չիւլեն»: Ինիջհայլոց, 1878 թ. «Մշակը» նույնական ամենօրյա դարձավ:

Լեռի՝ քննարկող գրքի խմբագիր ակադ. Մ. Ներսիսյանը հատուցած կցած ակնարկում նշելով, որ Արծրունին 1872 թ. Թթիլիսիում հիմնադրեց իր հայտնի «Մշակ» լրագիրը, որի անփոփոխ խմբագիրն էր մինչև իր մահը (1892), միաժամանակ հայտարարում է. «Ծիշտ էր Լեռն, եր գրել է. «Եթե Նազարյանցը հայկական ճահճային անշարժությունը վիրովում էր հեռավիր Սոսկվայից, Արծրունուն վիճակված էր գործել հենց այդ ճահճների մեջ, ճակատ առ ճակատ ընդհարվել այն խավար, հետադեմ ուժերի հետ, որոնց հալածանքը, կատաղությունը այնքան զգալի չափով

թունավորում էին Նազարյանցին հեռվից: Պատերազմը այստեղ, հայկական իրականության սրտում, իհարկե, ավելի կատաղի, ավելի անողործ պիտի լիներ...» (Լեռ, հ. 6, էջ 857): Յետևաբար՝ Ս. Ներսիսյանը նույնպես Թքիլսին «հայ իրականության սիրո» է համարում: Մինչդեռ մենք խնդրեցինք նրան, որպեսզի Լեոյի աշխատություններում առկա Վրաստանին և Վրաց ժողովրդին անարգող տեղերի համար քննադատական ծանրագործություններ կցի. Ի՞նչ ես կորցրել, ինչի ես ման գալի: Ս. Ներսիսյանը կարողացել է Թքիլսիի մասին լեռյական ավելի հակիրճ արտահայտություն գտնել: Օրինակ՝ խոսելով 1870-ական թվականների անցքերի մասին՝ Լեռն գրում է. «Թիֆլիսի իրականությունը, որ իհարկե, ամբողջ հայության մի հարազատ կտորն էր Ներկայացնում...» (էջ 354):

Եթե ուրիշ ամեն բան մի կողմ թողնենք, ապա հարց է ծագում, թե 1832 թ. ռուսական տիրապետության դեմ ապստամբության, որի կենտրոնը Թբիլիսին էր, և որի նպատակը Թբիլիսիից և, ընդհանրապես, Վրաստանից զաղութքարար ռուսների վտարումն էր, հայերն ին տրամադրում, թե՝ Սոլյոմոն Դոդաշվիլին, Գեորգի Երիսրավին, Օքբելիանիները և Վրացի ուրիշ նշանավոր գործիչներ: Մի՛ թե Թբիլիսիի հայ իրականությունն էր ոգեշնչում Նիկոլով Բարաթաշվիլուն, երբ Քուրն ու Մթածմինդան իր տառապյալ հոգու սրտակիցներն էր դարձնում: Իլիա ճավագածեի, Ակակի Ծերեթելու, Խակոր Գոգերաշվիլու և նրանց համախոհների գործունեությունը չէ՞ր խանգարում այս քաղաքի «հայ իրականության» պահպանմանը:

Բազում «մարգարիտներ» ել կարելի է հավաքել մեծ տպաքանակով տպագրված Լեռոյ՝ ինչպես այս քննարկվող գրքից, այնպես էլ նրա մյուս երկերից: Բայց, կարծում ենք, թերված հատվածներն ել բավկան են ցույց տալու համար, թե Երևանում ինչ կարգի աշխատություններ են հրատարակվում (արտասահմանում լույս տեսնող հայագիտական գրականության մասին եթե որինչ չասենք) Վրաստանի և Հայաստանի, վրաց-հայկական փոխհարաբերությունների մասին:

Ալեքսանդր ԱՐԴԱՎԱԶԵ
«Մնաթորի», 1991 թ., թիվ 9-10, էջ 165-169

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ ՀՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՄԻՌԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՅԻՆ
ԿԱՍ

ԻՆՉՈՒ ԵՍ ԼՈՌԻ ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԸ, ԵՐԵ ԱԲԽԱԶԻԱՅԻ
ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ՑԵՂԱՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՍ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ
ՆԱԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

Բաց նամակ Հայաստանի գրողների միության նախագահին՝
պարոն Սերո ԽԱՆՉԱՐՅԱՆԻՆ

Եվ են հայ գործիքը, որ չեր պաշտպանում
Վրաստաճին, չեր հասկանում իր ժողովր-
դին ու իր պատմությունը, և են վրացին, որ
չեր պաշտպանում հային ու Պայսատաճը,
չեր հասկանում վրաց ժողովրդին և Վրա-
տաճի պատմական ճանապարհը:
Հովհաննես ԹօնԱԱՆՅԱՆ

Բավական երկար խորհելուց և վարանումներից հետո որոշեցի բավական դիմել Ձեզ և Ձեզ հետ բաժանել այն վրդովմունքն ու ցարաց նամակով դիմել Ձեզ և Ձեզ հետ բաժանել այն վրդովմունքն ու ցարաց պատել է յուրաքանչյուր վրացու Արխագիայում Ձեր հայրենակը, որ պատել է յուրաքանչյուր վրացու Արխագիայում Ձեր հայրենակիցների դավաճանության պատճառով։ Խոսքս, այսպես կոչված, Բաղրամյանի անվան գումարութակի և նրա երկչուտ պարագլիխ նասին է։ Աստօն երեսից ընկած այս մարդիկ պղծեցին և անարգեցին հայ զորավարի պայծառ հիշատակը։ Նրա անվան տակ թաքնվելով՝ ափսուա* անջատողականների նման անողոք պայքար հայտարարեցին վրաց ժողովրդին։

• Ակտուալ — սպիրացների ինքնանվանումն է (ծանոթ. թարգմանչի):

Բատոն Սերո,

Արխագիայում վրացիների ցեղասպանության առյուծի բաժինը պատկանում է հայ բուհիներին, իսկ վայրագությամբ նրանք գերազանցեցին անգամ ափսուա անջատողականներին: Դավանարար կասեք՝ կոմկետ, կոնկետ փաստեր նշեք: Ցավոք, փաստեր կան և այն էլ ինչքա՞ն... Դայերի կողմից վրացիներին տանջահար անելու և կոտորելու փաստերը հաշվարկվել են և մանուլում կիրապարակվեն: Ինչ խոսք, ինչի հաշվարկը որ հաջողվել է անել, քանի այս «օպերացիան» մասսայական բնույթ ուներ և շատ է հիշեցնում 1915 թվականի թուրքերի կողմից հայերի մեծածավալ ցեղասպանությունը, այն տարբերությամբ միայն, որ վրացիների հանդեպ այս զարհուրանքն իրականացրին քրիստոնյա հայերը... Ավելի՛ հայ բուհիներն այսօր էլ կազմակերպում են պատժիչ արշավանքներ: Նրանց ակտիվ մասնակցությամբ տեղի ունեցավ Սոլիստի շրջանի գյուղերի երնիկական գտումը: Ոչ լրիվ տվյալներով միայն 1994 թ. սեպտեմբեր ամսին հրդեհվել է վրացական 14 տուն, սպանվել է 27 մարդ: Այս պատժիչ արշավանքի արդյունքում 1994 թ. սեպտեմբերին Գալի շրջանում անարգվել և կործանվել է ավելի քան 180 օջախ: Դայ բուհիները չափազանց ակտիվ են Կողորի կիրճի ճատույցներում, որտեղ իրականացվում են երնիկական լայնամասշտար գտումներ: Նրանց խղճին են հարյուրավոր անարգված, կտտանքի ենթարկված և սպանված վրացիներ:

Բատոն Սերո, կարծում եմ ավելորդ չի լինի՝ ծով արյունոտ նյութերից Զեզ ներակյացնեն մի աննշան ճասա, որպեսզի ամբողջական պատկերացում կազմեք այն մասին, թե Զեր հայրենակիցները Արխագիայում ինչքա՞ն ծանրագույն հանցանքներ են կատարել Վրաստանի հանդեպ:

«Մզիա Մ... 23-ամյա այս աղջկան (իոր խնդրանքով ազգանունը չեմ գրում) Սոլիստում, Գոչուայի փողոցում, իր սեփական տան մեջ հայ բուհիները խնդրովին բռնաբարում են, չարաչար տանջում, ուժասպառ անում և շպրտում:

Դրանից հետո խնդրով են կազմակերպում: Ուշքի գալով՝ աղջիկը կարողանում է ավտոմատով յոթից երեքին սպանել, չորսին վիրավորել ու թաքնվել հարևաններից մեկի մոտ, բայց հենց այդտեղի արմեն բնակիչը մատնում է նրան: Գումարտակից գալիս են, քարշ տալիս, կրկին

բռնաբարում, տանջահար անում, ականջներն ու մատները կտրատում, ինց իր տան շեմին գնդակահարում ու շպրտում մի կողմ:

Սեպտեմբերի 10-ին, Սոլիստի շրջանի վրացական հինավորոց գյուղում՝ Ակագիայում, հայերը սեփական տներում ոչնչացնում են Ռառլ և Իլիա Փիփիների, Անգոր, Զեներ և Օքար Գոգուների, Նորա Արոնիայի, Կուտա Քարդավայի ընտանիքների անդամներին, իրենց՝ ընտանիքների գլխավորներին, իրդեհում տները (որոշակի նկատառումներով բոլորի անուն-ազգանունները չեն գրում): Այդ օրվա ասպատակության հետևանքով 27 մարդ է նահատակվում Ակագիայում:

Սեպտեմբերի 14-ին Յաշխվայից Սոչի տանող ճանապարհով մի կերպ մազապուրծ Մարգո Նարսիան և Նունու Չաբարավան նշեցին, որ մինչև սեպտեմբերի 27-ը պետք է ավարտվեր շրջանի և, առհասարակ, Արխագիայի մաքրումը վրացիներից: Այս մասին գյուղական հավաքում բացահայտորեն և պարզորոշ հայտարարել է ոմն «պատասխանառու անձ» Պետրոսյան՝ ծագումով արմավիրցից: Այդ մաքրմանը ակտիվորեն մասնակցել և առանձնահատուկ ջերմեանդուրյուն են ցուցաբերել արմեն չինովնիկներն ու բուհիները: Նույն Մարգո Նարսիայի տունը, նրա մեջ չինովնիկներն ու բուհիները: Նույն Մարգո Նարսիայի տունը, նրա այնտեղ իսկ գտնվելու ժամանակ, իր որդու համար յուրացրել է դրկից հարևանը՝ Սուրենը:

Առ 17-ը սեպտեմբերի Տղվարչելի քաղաքում բնակություն են հաստատել 1500 արմեններ («Արշանի» թերթ, 1994 թ., նոյեմբեր, Սերգո Սաջահա, «Օքեր՝ հանգուցյալների լոին հետքերով»):

Բատոն Սերո, մի քանի փաստի վեհ և հրավիրում եմ Զեր ուշադրությունը.

«Զազա Սամուշիա, Գուլրիփիշի շրջան, գյուղ Փշավի:

Երբ բուհիների երրորդ պարտիան եկավ, սպանեցին 11 մարդ: Երբ բուհիների կերպուրդ պարտիան եկամ կանայք էին: Նրանք բոլորին հավաքեցին մի Սրանցից կեսից ավելին կանայք էին: Նրանք բոլորին հավաքեցին մի սպանեցին ավելին կանայք էին: Բոլորն էլ թաղված են այն բակում, որբակ և այնտեղ գնդակահարեցին: Բոլորն էլ թաղված են այն բակում, որբակ և այնտեղ գնդակահարեցին: Բոլորն էլ թաղված են այն բակում, որբակ և այնտեղ գնդակահարեցին: Այդ դահիճները հայեր են»:

«Սեր աչքի առաջ հրդեհեցին մոտ քան տուն: Ինչքան գույք կար շարժական և անշարժ, հայերը տարան (տեղացի հայերը), նախ հավշակեցին անասունները, ապա քարութանդ արեցին գյուղը»:

«Երրորդ ռեյդով եկամ հայերի պարտիան: Նրանք չափազանց ագրեսիվ էին վարվում: Ինձանից նախ գենք պահանջեցին, հետո էլ, թե բայց էին վարվում: Հայ հարևան՝ Նորիկ Ռուբենի Խաչատրյանը, մատնեց, տղադ որտեղ է: Դայ հարևան՝ Նորիկ Ռուբենի Խաչատրյանը, մատնեց,

որ իմ տղան գվարդիայում է: Դայերն սկսեցին ինձ ծեծել, հայիոյել: Եղ հայերը աթոնեցի էին: «Ժիզուլի»—ով եկան, երեք ռեյս արին: Ենքա՞ն բան տարան մեզանից, մեր հարևաններից: Իմ կմոջն էլ ծեծեցին: Երրորդ գալուն ասացին. «Վրացիներիդ օր ու արև չենք տայլու և եռողում»:

Մարինա Մալիշևա, թ. Սուլխումի. «Յաշխայում Գրիշա Սալիհային (86 տարեկան) և նրա կնոջը՝ Ելիկո Կիրքավային (78 տարեկան), դեռևս սեպտեմբերին բալանեցին: Այս անգամ պատճառաբանում էին, թե Սերգո Սաջահայի տեղը գիտես, բայց չես ասում: Ծեծեցին և Վզակորին խփելով՝ տնից դուրս արին: Կոտրեցին նրա կնոջ՝ Ելիկոյի ձեռքը:

Հենց այդտեղ Նիմա Դեյսածեին դուրս արին իր տնից և Եթրում բնակեարին առօսալինահ հասի»:

Հովհաննես Արքական պատրիարքության հայության համար գործություն է առաջակցություն տալու համար»:

«Յաշխվայում Նինա Կվարցիսելիային հայերը խմբով բռնաբարեցին ու սպանեցին 1993 թ. դեկտեմբերին»:

«1994 թ. հունվարի 1-ին Գուղավայում Ոեզո Խաբուրզանիային և նրա տղային իրենց տանն ասամնեան խակը»:

«1994 թ. հունվարի Երկրորդ տասնօրյակում, Օտորիայում, հայերը տանջահար անելով սպանեցին Կակո Զապավային և 83-ամյա ջրադաշտան Դոմե Քելյաբիային»:

«Զարդերի գյուղում հայ բռնիկները արխազների հետ միասին 1993 թ. դեկտեմբերին, միայն մեկ օրում, էկզեկուցիայի նպատակով կատարած ասպատակության ժամանակ հրդեհեցին 97 տուն»:

«Օտորիայում հայերը (տուժածի խնդրանքով ով լինելը չեմ մատնանշում) բռնում են 19 տարեկան մի տղայի, գլխիվար կախում են բակի տանձենու ճյուղից, ճոճում են և վրան կրակում՝ նշանին կիսկե՞նք, թե՞» չէ: Վիրավորին հազիվ են փրկում»:

«Օտորիայում հայերը բռնում են հայր ու որդի Սիգուաներին, քով կապուտում, հետո դանակով վիզ կտրում»:

«Հունվարի 29-ին, Գալի շրջանի թեյի Փաբրիկայի բանավանում արխագ բուժիկները սպանել են Տումավ Եղբայրներին, երբ սրանք իրենց սեփական տնից ուտելիք էին ողուս տանում»:

«1994 թ. հունվարի 27-ին Սույսումի շրջանի Ակափա գյուղից փախած Գուրամ Ղարանոյի Ցաավայի տեղեկության համաձայն սեպտեմբերի 29-ին Ծերելյայում արմենները սպանել են ակափեցի մանկավարժ Եղան Փիտիքանին, սիօնը համեմ են և նետել Հներին՝ պատառութելու»:

«Ակափեցի արխազ Ակալի Խարազախա. որքան կարողացել է, համագուղացի վրացիների, այսինքն՝ «հարևանների տուն ու տեղը պաշտպանել է հայ նարապյորներից»:

«Ակափայում բնակվող էստոնացիները հասագողացնամալը պաշտպանում են հայ մարադյորներից, որպեսզի չավերեն վրացիների օջախները»:

8 հիալա Խսիդորեի Կվարցիսելիա. «Տեսածից ապշարության մասին խումում և Գուլրիփշում հայերն առջևից էին զնում, արխագները՝ հետևից: Ուղեկցողները ցույց էին տալիս հարևանների տները, իսկ նրանու վարակը էին»; («Արևամին» թերթ, 1994 թ., օգոստոս):

Բատոնն Սերո, ին տեսնում եք, որ տարաբախտ վրացությունը պաշտպանում է բարյացակամ որոշ արխազ կամ եստոնացի, բայց չկանոնի դեպք, որ հայը օգնության ծեռք մեկնի վրացուն և եղբայրական կարեկցություն արտահայտի: Ընդհակառակը, գազանարար և դաժանությամբ ոչնչացրել և ոչնչացնում են բնիկ վրացի ազգաբնակչությանը... Որտեղից այսչափ անգրություն: 1905 թ. Բաքվում, հայերի ջարողի ժամանակ հայ խեղճուկրակ հարյուրավոր երեխանների փրկեց ցարական սպա Բարունաշվիլին: Նա իր հարյուրակով պաշտպանեց և անվտանգ մասու հաստեղ նորանց ու նահատակվեց այդ գործի համար:

Բատոնն Սերո, բերված փաստերը լավագույնս խոսում են այս ուկելի ոճիրների մասին, որ Աբխազիայում կատարում են հայ բոնիկները: Նշենք նաև, որ, աստված մի արասցե, Վրաստանում ապրող բոլոր հայերին ես ննանեցնեմ Աբխազիայում կրվող բոնիկներին և նրանց միջև հավասարության նշան դնեմ: Իհարկե, ոչ էլ այն կարելի է նոռանալ, որ Աբխազիայում բնակվող հայերի մի մասը ափսուա արյունաբու անջատողականներին չնիացավ և այդ պատճառով էլ զաղթական դարձավ: Երբեք չենք նոռանա նաև այն հայերին, ովքեր վրացիների հետ մարտնչում էին հանուն Վրաստանի տարածքային ամբողջության: Նրանցից ոմանք ընկան հերոսի մահով: Դավերժ փա՛ռք նրանց ապահար հիշատակին:

Բատոնը Սերո, Վրաց և հայ ժողովուրդների դրացիական հարաբերությունների պատմության մեջ եղել է ժամանակաշրջան, երբ նրանց եղայրության վրա մի տեսակ ստվեր է ընկել: Դա 1918 թվականին էր, երբ Հայաստանի դաշնակցական կառավարությունը պատերազմ սանձազերծեց մենշևիկյան Վրաստանի դեմ: Այդ պատերազմը սարսուեցրեց լուսահոգի Շովի. Թունանյանին: Երևանում գտնվող իր օպականերին նա հորդորեց, որ չմասնակցեն Վրացիների դեմ պատերազմին, այլապես ինքը՝ իր ծնող, կանիծեր ու կնօղվեր: Դա սիրո փառահեղ ակտ էր և ապցույց: Այդ փաստը տեղ է գտել մեր ժողովուրդների հարաբերությունների պատմության մեջ: Դրանից բացի, ինաստուն Շովի. Թունանյանը շուտափույթ դիմեց Հայաստանի և Վրաստանի դեկապարներին, որպեսզի վերջ տան եղայրասպան պատերազմին: Նա արեց ամեն ինչ՝ դադարեցնելու համար արյունահեղությունը, և դրանով իսկ ազգի առաջ մարեց քաղաքացիական իր պարտքը: Վրացի բանաստեղծներից Տիգիան Տարիձեն արծագանքեց և եղայրական երախտագիտություն հայտնեց բարեգործական այդ քայլի համար: Բնականաբար, հարց է ծագում՝ որտե՞ղ կամ ո՞ւմ կողմն էին և են ժամանակակից հայ գրողները, երբ նրանց հայրենակիցները Արխագիայում վրացիների էրնիկական գտնանք են զբաղված: Մի՞թե չգտնվեց մի հայ գրող, նման Շովի. Թունանյանին, որպեսզի իր ծայնը բարձրացներ և համշենցների [Արխագիայում ապրող հայերը խոսում են համշենահայ բարբառով], և դրա համար նրանց համշենցի (Համշենը Թուրքիայում է) են կոչում], և ոչ միայն համշենցների, բարբառոսության առաջն առներ: Ընդհակառակը՝ ռուսական ճակատում ժամանակավոր հաջողություններից էջֆորիայով բռնված Զեր հայրենակից գրող պարոն Ջրանտ Բագրայյանը համշենցներին ոչ միայն խելամտության չկոչեց, այլև հրճվալից գոռում-գոչունով չարախնդաց Սամաչչարլոյում և Արխագիայում վրացիների կրած ժամանակավոր անհաջողությունների վրա: Օ՛, ամոքանք:

Պատմության մեջ չկա մի հեպօք, որ վրացի գործիչը առաջինն սկսեր Յայաստանի մասին քննադատական որևէ ելույթ: Ընդհակառակը, նրանք այն ժամանակ են ծայն հանում, երբ պարտադրված են լինում պաշտպանվել: Եթե չեն սխալվում, միայն Մարշալ Բաղրամյանի դուստրն է բողոք հայտնել՝ գումարտակը հոր անունով կոչելու համար: Այսքա՞ն սոսկ: Յայոսի և Քարքլոսի եղբայրությունը գովերգող հայ ոչ մի բանաստեղծ չի զորել ծայն հանելու և գերադասել է ծեղոքերը լվանալ:

այդ գործից: Եվ ոչ միայն. այստեղ՝ մեր կողքին՝ Թբիլիսիում բնակվող ներն էլ բերանները ջուր են առել ու համրացել: Բոլորը՝ բոլոր, բայց դուք ին բոլորից լավ գիտեք՝ ինչ է ցեղասպանությունը: Այդ ողբերգությունը հայ ժողովուրդը մեկ անգամ չէ, որ ապրել է և, պարտադրաբար հեռանալով հայրենիքից, խաղաղ ապաստարան է գտել նաև Վրաստանում, որը նրա համար դարձել է երկրորդ հայրենիք: Մինչդեռ ափսուա անջատողականները հայ բռնիկներին հանեցին վրացիների դեմ և ապա հետապնդեցին նրանց ու մի օր էլ վտարեցին: Այս են վկայում ափսուա ոստիկանների ու հայերի միջև Սուլիումում, Գալիում և այլ շրջաններում տեղի ունեցած արյունավի ընդհարումները: Այնպես որ՝ ափսուա նարդատյաց անջատողականները եթե աչքով աչք չունեն վրացիների հետ, ապա ոչ էլ հայերի արևն են խնդում:

Բատոնն Սերո, Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարության
որոշ բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ հայտարարեցին, թե իրենք
Արխագիայում ապրող հայերի վրա ազդելու ոչ մի հնարավորություն
չունեն: Սա ակնհայտ կեղծիք է, և նույնիսկ երեխան չի հավատա: Արխա-
գահայությանն այնպես, ինչպես և Ղարաբաղի հայությանը, ղեկավա-
րում են Երևանից և համաձայնեցնում (գործողությունները): Այս մեն մի
փաստ, որ ես տեսել եմ ին աչքով: Երբ սկսեց Ղարաբաղի պատերազ-
մը, ես Երևանում էի: Հանդիպեցի ղարաբաղցի զաղբականներին և
զրոյց ունեցա նրանց հետ: Նրանք անկեղծորեն ասացին ինձ. «Մենք
շատ լավ էինք Ղարաբաղում, բայց տարիներ շարունակ Երևանից մեզ
հանգիստ չէին տալիս և ազիտացիա էին անուն, որպեսզի Ղարաբաղը
ամբողջովին անջատենք Աղրբեջանից կամ էլ մեզանից պահանջուն էին՝
անկախանանք և միանանք Հայաստանին»: Ինչ վերաբերում է Արխա-
գիայի հայերին, ոչ էլ այստեղ «մախսաթ քաքցվեց» պարկում: Երբ պա-
տահական անձինք Արխագիայում որոշակի կոպտություն և խստություն
ցուցաբերեցին հայերի նկատմամբ, Երևանը նախանձելի օպերատիվու-
թյուն հանդես թերեց: Հայաստանի ղեկավարությունը մի ամբողջ հանձ-
նախումբ գործուղեց՝ նախ՝ Թբիլիսի, այնուհետև՝ Արխագիա, և սկսեց
հայրենակիցների իրավունքների խախտման փաստերի հետաքննություն
անցկացնել: Այսինքն՝ Հայաստանի ղեկավարությունը ոչ միայն
գերիշխում է Արխագիայում ապրող համշենցիների վրա, այլև հոգ է տա-
նում նրանց մասին: Եզրակացությունն ինքնին հասկանալի է: Ավելին՝
Երևանը գերիշխում և ղեկավարում է եթե ոչ ամբողջ աշխարհի, ապա

առնվազն նախկին Խորհրդային Միության տարածքում սփռված հայ դիասպորին: Սա բնական է, ուստի սրա ժխտումը առաջ է բերում տիրապետական պահանջմանը:

Բատոն Սերո, Ես Զեզ Եմ դիմում որպես Դայաստանի ամենաառաջին գրողի և հայ ժողովրդի հոգու հավատարմատարի: Դուսով Եմ՝ Դուք կօտագործեք Զեր մեծագույն հեղինակությունը, հանրածանաչությունը և կոչ կանեք Զեր ղեկավարության ու ժողովրդին, որպեսզի Աբխազիայում բնակվող հայերը հետ կանգնեն սատանայի ծանփից, հեռանան ափսուա նարդակեր անջատողականներից և վերադառնան վրացիների հետ եղայրությանը: Իրավ Է՝ հռոմեացիներն ասում Եմ՝ Վրիժառությունը սահմաններ չունի, բայց վրացի մարդն էությամբ ներողամիտ է, և համոզված Եմ՝ Կայենի մեղքում էլ նա հայերին ներում կշնորիի: Սա խորուանք չկարծեք, սա պարզապես բարեկամական թելադրանք է, որպեսզի ընդմիշտ չպղծվի հայ և վրաց ժողովուրդների պատճական եղայրությունը:

Խորին հարզանքով՝

ԲՈՆԴԻ ԱՐՎԵԼԱԶԵ
ԹՐԻԼԻՍԻ, «ԻՎԵՐԻԱ ԷՇԱՐԵՆ»
թիվ 12, փետրվար, 1995 թ.

ԴԱՅԱՐԱԿԱՆ ՏՐՈՒՍՎԵԼԻ

ԵԿԱՆԸ ԵՎ ԼԵՎՈՆԸ

Լևան Օղիշելիծեն վրացի իշխան էր, Լևոն Զարենցը՝ հյա: Ե՛վ առաջինն էր գնդապետ, և Երկրորդը: Երկուսն էլ երդում էին տվել Նիկոլին և զանց չին առնում: Երդումը երդում էր, թեկուզ ուրիշ կայսրության մեջ, ուստի քանի դեռ թախտը կար, նրանք կատարում էին իրենց պարտը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ըրույն սրբածոյ ազգա-
թե՛ տիսրության ժամին էին նիստին, թե՛ ուրախության:

Հայ գնդապետը ծնվել և մեծացել էր Թիֆլիսում ս, թաքցածու բացունեմ, վրացերենի իմացությամբ բոլորովին չեղում իր վրացի բարեկամին: Ո՞ր ճակատում ասես չեղան մեր սպաները, ո՞ր երկրի հողն ասես ոտքի տակ չառան նրանք, մինչև որ մի գեղեցիկ օր (գեղեցիկը՝ պայմանական) պատերազմից հոգնած, սոված-ծարավ ժողովուրդը հարձակումն ուղղեց Զմեռային պալատի վրա: Պալատն, այո՛, ծմեռային եր, բայց այնպե՞ս ջերմ ընդունեց ժողովորին, որ իսկի չին սպասում:

Ի՞նչ ու ինչպէս եր լինելու հետազյուս լուսաւ է առջ բայց բեկամ սպաները առանց դժվարության գլխի ընկան, որ իրենց այդպես ջերմորեն չեն ընդունի այստեղ: Գլխի ընկան ու հետ՝ դեպի հայրենիք:

անցկացրին «Օրիխանտ» ռեստորանում: Թեֆ արեցին, ինչպես ոչ վաղ անցյալում էին անում: Ո՞չ պարն էր պակաս, ո՞չ երզը: Գրեթե արշալույս էր, երբ երկուսն էլ ննջեցին սեղանի մոտ...

Դաջորդ օրը գնդապետ Լևոն Չարենցը այցի գնաց Թիֆլիսի իր հարազատներին, հետո ընկերոջ հետ ճաշեց, իսկ երեկոյան խոնջացած, բայց գոհ մեկնեց մայրաքաղաքի:

— Ծուտով կիանդիպենք, — կրծքին սեղմելով՝ ասաց գնդապետ Օ-դիշելիձեն:

Եվ միայն այդ պահին՝ բաժանվելիս, զգացին, թե որքա՞ն են սիրում մեկմեկու, սիրում եղբայրաբար...

Թիֆլիսում հանգիստ չեր. հանրահավաքներ էին ու լոզունգներ, հեղափոխության հույսեր և կոչեր՝ հողը գյուղացուն, գործարանը՝ բանվորին: Աստ՝ սոցիալիզմ, անդ՝ ինտերնացիոնալ, դեմոկրատիա և ազատություն, հաց ու շոկոլադ, ութմայա աշխատանքային օր, տեղկոս և կոմնդիտություն, դժոխք ու տարտարոս, կուսակցություններ և ֆրակցիաներ, բոլշևիկներ և մենշևիկներ, ազգայնականներ և էսեռներ, պրոլետարներ և ավագակներ, ույսանովներ և տրոցկիններ, Կամո՝ միակ հեծանվով, երկնային եղջյուրականներ՝ պախրայի պողերով, և ֆուտուրիստներ՝ չինարենու ճյուղերին, հազիվ հիշատակվող Դավիթ Շինարար և համալսարանի հիմնադրում, Ելրոպայից ներմուծված ինտելեկտ և սոցիալիզմ երազողների կույր ամբոխ...

«Համաշխարհային պրոլետարիատին ի՞նչ պիտի ասենք. Վրաստանի կամ ազգային հարցերի ժամանակ՝ է. ի՞նչ երեսով պիտի նայենք ֆրանսիացի և անգլիացի բանվորների աչքերին...»: Եվ հենց այդ ժամանակ՝ բռնորովին փոքրամասնություն կազմողների ցանկությամբ ու առավել՝ մեծամասնականների պարտադրմամբ՝ մայիսի 26:

Վրաստանն ազատագրված է: Անդրկովկասյան սեյմը ցրված է:
Դանրապետությունն ունի նոր ղեկավար: Սոցիալ-ղեմոկրատիան տնօրինում է այնպիսի երկրի ճակատագիր, որպիսին չեղ ուզում: Առաջմ դժվարանում է...

- Անզիան կփրկի՞ մեզ...
- Ո՞չ, Գերմանիա՞ն կփրկի...
- Լոյդ Զորցը մեզ չի դավաճանի...
- Կլեմանտն ավելի վստահելի է...
- Ո՞վ մեզ կզոհաբերի...

Զոհաբերելս ո՞րն է, հարձակում՝ դեռևս առաջին քայլերն անող հանրապետության վրա: Անդ՝ Դեմիկինը, դարձյալ անդ՝ կարմիրները: Աստ Թուրքիան և... Հայաստանը: Այս՝ Հայաստանը, թեև ոչ ոք չեր սպասում: Բայց Տայնակես՝ Հայաստանը: Ասում են՝ դաշնակների և մենշնիկների մեղքն է: Բայց, այդուհանդերձ, Հայաստանը: Անշուշտ, կարելի եր յուազնալ. այն երկարուղու և այս հողերի համար համածայնության կգայինք. փոխսարենք՝ պատերազմ Հայաստանի դեմ: Իսկ պատերազմում պետք է վարվես այնպես, ինչպես վարվում են պատերազմում... Լսան Օդիշելինեն չանդամագրվեց և ոչ մի կուսակցության, մայրաքաղաքում էլ չընաց:

— Գնամ մեր հողին ու տնտեսությանը տեր դառնաս: Խամոց-լխոց բան-նան ստեղծեմ, գործերս կարգավորեմ ու պառավ մորս ուրախաց-էմ ու շնորհականաց- ասած ու վերադարձավ ինքը:

— Դեկապարությունը պահանջում է Երկայնալ նայուաքաղաք,
իերա նոր խառորդեցին՝ ուղիղ գծով:

Նոյն գիշեր Թիֆլիս մեկնող զնացք նատեց: Եթ վաղ էր թուր վապելը, թեև ճանապարհին անսխալ գուշակեց՝ ինչի՞ համար են կանչում:

Կառավարության ղեկավարը, որ խուսափ է ՀՀ գործադրության մեջ, այնպիսին էր, ինչպիսին թերթերութ են նկարում ծերնափայտը ծերքին, եվրոպական լայնեզր գլխարկը գլխին: Կարծ կապեց:

Կարիք ունի. փաստ է, որ դու պետք ես հայրենիքին: Գյուղ գնալու հնարավորություն չընծեռեցին: Գործուղվեց գեներալ Փավշենիշվիլու հեծելազոր: Այնպես մերկեց Սոլդանուղում անցկացվող զորավարժություններին, որ երկար ժամանակ չկարողացավ մորո որևէ լուր հաղորդել: Մինչդեռ պառակն անհանգստանում էր: Իհարկե, կանհանգստանար, չէ՞ որ իրահանգիչներն ամեն օր թեն նոր, բայց վատ լուրեր էին բերում:

Ծառ չանցած՝ կրիվն սկսվեց: Կապահապուրի գործը շատ ոքք-
ոաջ: Դե՛, մերոնք էլ ծեռցները ծալած չնստեցին...

Ոմանք կատակում էին, թե հայերի շտաբը Թիֆլիսում է, ոմանք ծիծաղելով ասում էին, թե, հա՛, մեր խորհրդարանն իր ապարանքում նրանց սենյակ է հատկացրել, ոմանք էլ պարզապես ապշահար էին՝ և ի՞նչ օրի հասանք...

Այսպես թե այնպես, կրակում էին: Ե՛վ այս կողմից էին կրակում, և այն կողմից: Ե՛վ նրանք էին հարձակվում, և՝ սրանք: Յրանոթները մեկ այս շենից էին որոտում, մեկ՝ այն: Մեկ մի կողմն էր նահանջում, մեկ՝ մյուս: Այս ամենը՝ որը ցերեկով: Իսկ երեկոյան սպաները (թերևս, նաև մարտիկները) հնարավորին չափ մաքրվում էին, իրենց կարգի բերում ու հավաքվում խորհրդակցության՝ շտաբում, որտեւ մեկի հյուրընկալ տանը կամ ինչ—որ խանութում: Նաև գինին էր հրոձանք տալիս. վիճում էին, աղմկում; Կովում: Ոմանք այս կուսակցությանն էին հարում, ոմանք՝ այն, ոմանք է՝ մի երրորդ: Ամեն օր, սակայն, մեկ միտք էր շրջում. սա ավելի շուտ մենշևիկների և դաշնակների կովի է նման, քան հայերի ու վրացիների: Բայց պատերազմ էր, և կովում էին բոլորը՝ կուսակցականներն ու անկուսակցականները, գործն ու գվարդիան:

Չինվորներն, իսկապես, սիրում էին գնդապետ Օղիշելիծին: Վստահում էին նրա խելքին ու փորձառությանը: Նաև՝ արիության ու անձնագործությանը:

Չնայած պայքարը թեժ էր ու կեղտն առատ, բայց նա իր նժույգը միշտ մաքուր էր պահում. աշխատում էր ինքն էլ երևալ այնպես, ինչպես վայել է սպային, լինել այնպես, ինչպես վայել է վրացական բանակի գնդապետին:

Այդ երեկո նույնպես բժախնդորեն պատրաստվեց և կազմ ու պատրաստ ներկայացավ շտաբ: Մյուս սպաներն արդեն այնտեղ էին: Սպասում էին հակառակորդի ներկայացուցիչներին: Երբ գնդապետ Օղիշելիծին ներկայացավ, քիչ անց եկան նաև հայ սպաները:

Մինչ բանակցությունների համար կնստեին սեղանի շուրջ, գլխով արեց: Բոլորը հասկացան, թե ո՞վ ի՞նչ պիտի անի: Լսան Օղիշելիծին նույնպես դրվագ գնաց, և դա՝ մեծավ ուրախությամբ, քանզի հայ սպաների մեջ ճանաչեց իր վաղեմի բարեկամ Լսոն Զարենցին...

Վրացիները զարմացած նայում էին Լսան Օղիշելիծին, որ ամուր գրկել էր հայ սպային և այնպես էր համբուրում, կկարծեիր՝ քսան տարի առաջ կորցրած եղբորն է հանդիպել:

Երբ վիօրի-ինչ շունչ քաշեցին, առանձնացան և մանրանասն հարցուվործ արեցին մեկմեկու:

— Ոմանք Դիասամիծեների մոտ,— հարեց Օղիշելիծին,— այստեղից մոտիկ է:— Եվ անձանք առաջնորդեց հյուրին:

Դիասամիծեներն ընթրիքին սպասում էին վրացի գնդապետին, հայսպան էլ հածույքով օգտվեց այդ հրավերքից: Նրանք, իսկապես, փառահեղ հյուրաքարտել գտտեին: Դրանում համոզվեց նաև գնդապետ Լսոն Զարենցը: Ի դեպ՝ տանտերերը ոչ էլ գլխի ընկան նրա որտեղացի լինելու, և անհնար էր կասկածել, որ հակառակորդի հետ վրացի սպան կարող է այդպես ջերմեռանդորեն բարեկամության կենաց խնել...

Խմեցին մինչև ուշ երեկո, ամեն ինչ վերիշեցին. միասին անցած ճանապարհներն ու ստացած վերքերը, դառնություններն ու ուրախությունները: Վերիշեցին և գինուց ու արցունքներից հարբած՝ դնդանլով դուրս ելան: ճանապարհին իմացան, որ բանակցություններն արդյունք չեն տվել: Ավելի ճիշտ՝ Լսանը վրացի սպաններից իմացավ, բայց Լսոն Զարենցին չասաց. լուրզ նրանից բացքեց և անձանք ուղեկցեց մինչև վրացական սահմանը, մինչև վերջին պահակետը:

Դրաժեշտը լրեւայն էր: Վերջում գնդապետ Զարենցը համբուրեց գնդապետ Օղիշելիծին, իսկ վիօրի-ինչ հեռանալով՝ ծեռքով արեց: Մեկ գնդապետ Օղիշելիծին, իսկ վիօրի-ինչ հեռանալով՝ ծեռքով արեց, թերևս նաև՝ երրորդ անգամ էլ հետ նայեց և մեկ անգամ էլ ծեռքով արեց, թերևս նաև՝ երրորդ անգամ, բայց վրացի սպան ոչինչ չէր տեսնում, աչքերն արցունքներից մշուշվել էին, դրանից բացի՝ մուրզ վաղուց ընկել էր...

Առավույյան ճակատամարտը վերսկսվեց: Մինչև երեկո շարունակ վեց անողոք կրիվը: Այդ օրվա մարտն ամենահեղն էր: Այդ օրը երկու վեց անողոք կրիվը: Այդ օրվա մարտն ամենահեղն էր: Այդ օրը երկու վեց անողոք կրիվը: Հենց այդ օրը, հենց այդ անողոք ճակատակողմն էլ շատ զոհ տվեց: Հենց այդ օրը, հենց այդ անողոք ճակատակողմն արտում զոհվեց վրացի գնդապետ Լսան Օղիշելիծին...

Բայց գնդապետ Լսոն Զարենցն էլ երկար չապրեց: Ոչ թե երկար չապրեց, այլ ճիշտ երրորդ օրը, ինչպես հավաստեցին ականատեսները, նախանձուայնալու չափ խմել է, հետո՝ լաց եղել, ապա՝ անսպասելի խաղաղութեան անզգայանալու չափ խմել է, հետո՝ լաց եղել, ապա՝ անսպասելի խաղաղութեան անզգայանալու չափ խմել է, հետո՝ լաց եղել, ապա՝ սիրուր... վել. հաջորդել է կրակոց: Գնդակը խոցել է հայ սպայի սիրուր...

Լսոն Զարենցի աչքերը բաց են մնացել...
Այդ գիշեր հորդառատ անձըն է եկել. առավույյան ճակատերը դադարեցրել են...

Եմ սիրում. սրտաբաց, խիզախ ժողովուրդ եք: Երբ երկրաշարժը անասելի տառապանք թերեց Դայաստանին, առաջինը վրացիները օգնության եկան: Նրանք Շույնիսկ երևանցիներից շուտ հասան դժբախտության մեջ հայտնված շրջաններ:

Դետագայում համոզվեցի, որ յուրաքանչյուր հայ վրացու համ գրույցի պահին այդ անգնահատելի օգնությունն ընդգծում է այնպես, ինչպես երեսին է խաչ հանում Էջմիածնի վանք մտնելիս:

— Ծարժնան մասնակիցները որտե՞ղ են հավաքվում, — խոյզի հյուրանոցի հերթապահին:

— Այ, իենց այնտեղ.— ծերքը հյուրանոցի առջևի գրեսայիլ վունեկնելով՝ պատասխանեց նա:— Ինչ—որ կուսակցության անդամներ են հավաքվում այնտեղ, բայց հատկապես որ, չեմ կարող ասել:

Ընդունեցին ջերմորեն, ապա ցավակցեցին ապրիլի 9-ի աշբու։ Գովասանքի խոսքեր ասացին ազգիս հասցեին։ Նրանցից մեկը, Երևանաց հեռու ապատմության պրոֆեսոր, ասաց.

— Հայերի ու Վրացիների եղբայրությունն անխախտ է. Հայած ու հարցերում ունեցած տարածայնությունների Եվրոպայում լավագույն հարաբերություններ ունենք ծեր մենշևիկների հետ: — Ապա հավելեց, — Վրաց ազգային շարժումն ինչպես է նայում Ախալքալաքը, Ախալցխան և Բոգդանովկան Հայաստանի վերադարձնելու հարցին:

— Կրացիներին ես ծեզանից պակաս չեմ սիրում, բայց դեռ պատմական ծշմարտությունը հո պետք է Վերականգնվի, — պատասխանեց արքեպիսկոպոս Ասական այս թենային չափարարձակ:

ԻԼԻԱ ԲԱՐԱՄԻԶԵ

1989 թ. ապրիլի կեսերին էր: Աշխատում էի պետական անվտանգության կոմիտեի Թբիլիսիի բարձրագույն դասընթացներում: Դաստության՝ գեներալ Ռոդիոնովին մինչև ուղև ու ծուծը սիրահարված դեկավարությունը ռուսական մանուկում հրապարակվող հակավրացական անթիվ-անհամար հոդվածները բազմացնում էր և տարածում աշխատակիցների մեջ: Դասընթացների վրացի աշխատակիցներս մշտապես հսկողության տակ էինք, և այդ ժամանակ ես՝ ՊԱԿ-ի սպաս, ի նշան բողոքի, գործադրու հայտարարեցի: Խորհրդային պետանվտանգության պատմությունը նճան բան չէր հիշում: «Եթե լուրը հասնի Մոսկվա, Վերջ ին կարիքարային»,— այսպես մտածեց հաստատության պետ Կովալյովը, և քանի որ պրոֆիլակտիկ գրույցների ժամանակ համառում էի, ըմբռուստ սպայիս նշանակեց պրակտիկայում գտնվող հայ կուրսանտների դեկավար և մեկ ամսով գործուող Հայաստանի նախարարական:

Այստեղ են ասել. «Եզր եզին պողահարեց, խոտի դեզին դեմ արեց»:
Դայտնվեցի հայոց ազգային շարժման էպիկենտրոնում: Դրան մեծապես նպաստեց նաև իմ՝ ռուսական կազմակերպության անդամակցությունը և մեկ այլ՝ ոչ անկարևոր հրողություն՝ վրացի լինելը: Առաջին անգամ ես դա զգացի Երևանի «Շիրակ» հյուրանոցում:

Ին հարցին՝ համար ունե՞ք, իերապահը պատասխանեց.
— Եյուրանոցը ծայրեծայր բնակեցված է Երկրաշրժի պատճառով
անօթևան մնացած մարդկանցով, բայց դե վրացուն ինչպէ՞ս կմերժես:—
Եվ, հարցարեռիկն ինձ պարզելով, շարունակեց:— Արագինիութեա շար

հրապարակում հանրահավաքներ էին անցկացվել: Արտակարգ դրություն հայտարարելուց հետո պարետատան հրամանով հանրահավաքներն արգելվել էին, և բատերական հրապարակը նույնպես առնվել էր աքանչի մեջ: Հանրահավաքները, սակայն, շուտով վերսկսվեցին: Անեն օր բազմահազարանոց ցույցեր էին տեղի ունենում Սատենադարանի մոտ, Գերագույն խորհրդի շենքի մոտ, կենտրոնի շենքի մոտ, համալսարանի բակում, մինչդեռ խեղճ ու կրակ զինվորները զօր ու գիշեր պաշտպանում էին իր նշանակությունը կորցրած Թատերական հրապարակը, որպեսզի հանկարծ որևէ մեկը չհանդիներ սողոսկել ներս և հանրահավաք կազմակերպեր:

Ահա և քեզ կոմունիստական զգուշավորություն ու հեղատեսություն։ Յայկական մամուլը խորապես կոմունիստական էր. ասես ոչինչ տեղի չէր ունենաւ: Ազգային-ժողովրդական միջոցառումների մասին նկարահանումներն արգելված էին, և եթե լուսանկարչական իմ ֆոտոօբյեկտիվը պատճության հանձնեց մի քանի եզակի կադրեր, երախտապարտ եմ կարգավիճակիս:

Երևանի կենտրոնում կա մի փոքրիկ, գեղեցիկ պուրակ՝ վիթխարի շինարիներով ու հոսող աղբյուրով, որի մարմարին ճակատը զարդարում է Սայաթ-Նովայի վեհատեսիլ հարթաքանդակը: Այդ պուրակը հայոց ազգային շարժման մասնակիցների հավաքատեղին էր: Այդտեղ վճռվում էին քաղաքական հարցեր, փոխանակվում էին հաղորդագրություններ: Զինվորական պարետատունը, չգիտես ինչու, պուրակին ուղղործյուն չէր դարձնում: Դերբական անգամ մտնելով պուրակ՝ վրացերեն խոսակցություն լսեցի: Նստարաններից մեկին միջին տարիքի մի քանի կանայք ընտիր վրացերենով զրույց էին անում՝ մեջընդմեջ գործածելով նաև հայերեն բառեր: Սոտեցա նրանց և վրացերեն ողջունեցի: Տեսնելով ինձ՝ ոգևորվեցին: Ասացին, որ տեղափոխվել են Սաշերիի շրջանից և, քանի որ Երևանում վրացի հազվադեպ է հանդիպում, իրենք էլ, որպեսզի չմոռանան մայրենին, մեկնեկու հետ ավելի հաճախ վրացերեն են խոսում: Այնուիետև ինձ հարցրին, թե ինչ նպատակով եմ Երևանում: Պատասխաննեցի, որ վրացական մի ոչ պաշտոնական թերթի թղթակից եմ, հայոց ազգային շարժման մասին հոդվածաշար պետք է գրեմ: Խոսքս չվերջացրած՝ նրանցից մեկը տեղից թռավ ու սուրաց ինչ-որ ուղղությամբ: Քիչ անց վերադարձավ ու հայտնեց, թե կոմիտեի ղեկավարությունը սպասում է: Նա կոմիտեականնե-

Ինձ առաջնորդեցին ութսունն անց համակրելի մի ժերուսու տու։ Յին բանակի արտահագուստով էր, կրծքին շքանշան՝ Անդրանիկ Օզանյանի դիմապատկերով։

— Սա մեր ազգային շարժման պատրիարքն է Անծ Ասդրաբարից Վինակիցը, եթե որևէ հարց ունենաք, իրեն դիմեք: Ձեզ անհրաժեշտ բռլոր տեղեկությունները նույնպես իրենից կստանաք, — ասացին ինձ:

Այսպես՝ պատահականության բերումով դարձա վրաց ազգայի շարժման դեսպանը Հայաստանում: Մուշեղին՝ իրք օգնական, կցեցին ինձ: Նա՝ այդ նախսկին տաքսիսոր, ազգային շարժման ակտիվ մասնակիցներից էր:

Այդ նույն օրը՝ ժամը հինգին, Սատենաղարասի ալաշ գույքը հայուր հազարանոց հանրահավաք տեղի ունեցավ: Ինծ հրավիրեցին նախազահություն: Դանրահավաքը վարողը ապրիլի 9-ի գոհերի հիշատակի առթիվ մեկրոպեանոց լուուրյուն հայտարարեց: Սակած ժողովրդի զլիսին երեք հարյուր հազար բռունքք բարձրացավ: Նայեցի կողքին կանգնած կնոջը, որը կամավոր ստանձնեց թարգմանչի պաշտոնը: Աշխարհագործ արատորեն արցունք էր հոսում:

Սուշեղն ինձ ուղեկցեց պետական կրօնսերվածության մեջ՝ առաջ հում հսկայական վահանակ էր՝ ծածկված վրացական, լատվիական և էստոնական ռուսալեզու թերթերով։ Վրաստանի մասին ժողովուրդն այստեղ էր թարմ և անաշար տեղեկություններ ստանում։

Սուտենում էր Թբիլիսիի «Դինամոյ» ս Ծիծառ, որի պատասխանը օրը: Այն պետք է տեղի ունենար Երևանում, բայց դեկավարությունը վախտենում էր, որ հանդիպումը կվերածվի ազգային զարդումի նիւթը, հզոր ցույցի և փորձում էր թթվի հաջողակ հանդել, որպեսզի խաղաղական Սոցիում:

«Ինչպես կվարվեն վրացիները», — առաջ այս ուժ
խանճ այդ օրերին մտատանջում էր ամեն մի հայի: Խաղը Յայաստանի

մայրաքաղաքում անցկացնելու թբիլիսիների որոշումը թեր տվեց ոգորող երևանցիներին:

Ամբողջ Հայաստանը պատրաստվում էր ըստ արժանվույն դիմավորելու Վրացիներին: Ոչինչ չեմ ուզում ասել հեքիաթային այն իրողության մասին, թե օդակայանում ինչպես դիմավորեցին մեր մարզիկներին, և խաղն էլ, իրոք, անմոռանալի էր:

«Հրազդան» գնացինք խաղասկզբից մեկ ժամ առաջ: Այդավ տոնական դեմքեր կյանքում չեմ տեսել: Սեկտոր իմ մուտքը օվացիայով դիմավորեցին: Ռադիոբարձրախոսներից վրացական երաժշտություն էր պահպում: Մարզադաշտի վազքուղիով հայկական վիթխարի դրոշ էին տանում և ո՞ր սեկտորին դրոշը հավասարվում էր, այդ հատվածի մարզերու բարձրագոչ աղաղակներով ոտքի էին կանգնում: Միայն արտասահմանյան խաղաղաշտերում էի նաև տեսարանի ականատես եղել: Սուշեղը թեքվեց իմ կողմը և հարցրեց.

— Դուք՝ վրացիներդ, ազգային դրոշ ունե՞ք:

Դրական պատասխան ստանալով՝ Սուշեղը քառագույն մածուկով գրիչ ու ծխախոտի մի տուփ մեկնեց ինձ և խնդրեց, որ նկարեմ դրոշը: Տուփը վերցրեց ու խկույն չքացավ:

— Ո՞ւր գնաց,— հարցրի հարևանիս:

— Չեզ համար նվեր պատրաստելու:

Սուշեղը վերադարձավ կես ժամ անց: Ի՞նչ նվեր, ի՞նչ բան. եկավ ծեռնունայն...

Հանկարծ բարձրագոչ աղաղակ լսեցի: Եղավ իրարանցում և որոտընդուտ ծափողույն: Նայեցի և ի՞ն...

Օ՛, հրաշք... Մեղմ, գեղաշուք փողփողալով տրիբունաների առջևով անցնում էր մեր եռագույնը: Ուզ մարզադաշտը ոտքի կանգնեց: Սյու կողմից առաջ շարժվեց հայոց եռագույնը՝ նույնպես ծափողույն-ների ուղեկցությամբ: Հայոց և վրաց դրոշները հանդիպեցին ու... աներևութացան մեր տեսադաշտից: Շատ չանցած՝ վերստին երևացին թել ու ասեղով ծեռաց մեկնեկու կարված: Ամբողջ խաղի ընթացքում դրոշները տրիբունայից տրիբունա էին փոխանցվում ժողովրդի հիացական բացականչությունների ու չնարող օվացիաների ուղեկցությամբ:

Խաղն սկսվելուն պես դատավորն այն ընդհատեց: Հաղորդավառը բարձրախոսով համառոտ պատմեց ապրիլի 9-ի ողբերգության մասին և հայտարարեց մեկրոպեանոց լրություն: Ժողովուրդը ոտքի

կանգնեց, և նրա գլխավերսում հազարավոր բռունցքներ սեղմվեցին: Լուրյան պահից հետո էլ բավական ժամանակ մարդիկ բռունցքները թափահարում էին օդում և բացականչում. «Պազո՞ր ռուսսկիմ», «Պազո՞ր ռուսսկիմ»:

Խաղաղաշտում բոլորեքյան շարք կանգնած ոուս բոլոր գիճվորները դուրս գնացին:

Խաղն ավարտվեց ոչ-ոքի: Հաշիվը չքացվեց: Այլ հաշիվ չեր էլ կարող լինել, քանզի հազարավոր ֆուտբոլասերներ բացականչում էին. «Դի-նա-մո», «Դի-նա-մո»: Նույնիսկ եթե հայ ֆուտբոլիստներից որևէ մեկը, թեկուզ ակամա, զնողակը փոխանցում էր դեպի դիմանոյականների դարպասը. տրիբունաներից սուլոց ու հիշոց էր լսվում:

Մոտենում էր ապրիլի 9-ի գոհերի քառասունքը: Եշտվում էր Թթիկի մեկնող պատվիրակության կազմը: Ինձ ասացին, որ Վրաստանի կամաց նվեր են պատրաստում: Սամվելը՝ պատվիրակության կազմահամար նվեր է, եթե չեմ սխալվում, խաչքարի հեղինակներից մեկը, ինձ կերպիչը և, եթե չեմ սխալվում, խաչքարի հեղինակներից մեկը, ցույց տվեցին հուշակոթողի նախագիծը:

Նշանակված օրը Սայաթ-Նովայի պուրակի մոտ բեռնատար մեքենայի թափքում տեղավորեցին խաչքարը՝ հայկական մշակույթի պարնայի ծագմանը, որն այժմ զարդարում է Թթիկիսիի Հավլաբար թաղամասի հայծանքը, որն այժմ զարդարում է Թթիկիսիի Հավլաբար մարդ էր հայկական եկեղեցու առջևի հրապարակը: Մի քանի հազար մարդ էր հայկական եկեղեցու առջևի հրապարակը: Մի քանի հազար մարդ էր հայծանքը: Վաքվել՝ ուղեկցելու և ճանապարհելու պատվիրակության ու խաչքարը վերցրեց դեպի Թթիկիսի: Դարձյալ՝ արցունքակալ աչքեր, Շարասյունը շարժվեց դեպի Թթիկիսի: Դարձյալ՝ արցունքակալ աչքեր, դարձյալ՝ գլուխներից վեր պարզված բռունցքներ...

Զանգահարեցի Թթիկիսի՝ Ռուսթավելու կազմակերպություն՝ Միխա

Արաբուլուն, և հայտնեցի պատվիրակության մեկնան մասին:

Մի քանի օր անց, վերադառնալով երևան, պատվիրակության անդամներն ինձ աչքալուսանք արեցին վրաց ազգային շարժման դեկադական հիմքների՝ բանտից ազատվելու առթիվ: Նրանցից մեկն անթաքուց վարների՝ բանտից ազատվելու առթիվ: Նրանցից մեջ եղել են նաև հապարտությամբ ասաց, թե, իրը, ապրիլի 9-ի գոհերի մեջ եղել են նաև հայարտությամբ ասաց, թե, իրը, ապրիլի 9-ի գոհերի մեջ եղել են նաև հայարդությանիների: Կռահեցի, որ խոսք վերաբերում է Նախան և Մարինե երկու հայուհիներ: Կռահեցի, որ խոսք վերաբերում է Նախան և Մարինե երկու հայուհիներ: Զառարկեցի, թեև Սամարգուլիանին ոչ թե հայ-Սամարգուլիանիներին: Զառարկեցի, թեև Սամարգուլիանին ոչ թե կական, այլ վրացական՝ սկանական ազգանուն է: «Ե՞ն, եղբայր, թող որ այդպես լինի»,— մտնտացի ինքս ինձ:

Ապրիլի 9-ի նահատակները, անկախ իրենց ազգությունից, պատմանուն են ոչ միայն Վրաստանին, այլև Հայաստանին և համայն աշկանում

Խարիին, քանզի նրանց մահով իիմք դրվեց չարիքի կայսրության փլուզ-
մանը, միայն թէ այս մասին գրել, չգիտես ինչու, խուսափում են:

Մեկ ամիսը շուտ անցավ: Հայաստանում իմ ողիսականին և ակա-
նա դեսպանության էլ վերջակետ դրվեց:

Այսպես ծանոթացած աշխատաեր, մարտնչող, Զվարթոնց, Գառնի
ու Գեղարդ կերտած հայ ժողովրդին, համոզվեցի նրա արտասովոր հյու-
րասիրության մեջ, անկեղծության և խիզախության մեջ, եղբորը միշտա-
րելու և կարեկցելու ունակության մեջ:

Խորապես համոզված եմ, որ իսկական ազգային շարժումներն ա-
մենուր սուրբ են և երբեք չեն ծովլվի հոգեղավ մարդկանց, ինչպես վրաց
անապական գինին երբեք չի ծովլվում կուպրին:

Տա՛ Աստված, որ այդ եղբայրությունն ու այդ սրբությունը երբեք ու
երբեք չխարարվեն, չպղտորվեն մեզանում:

ՄԻՒԵՒԼ ԱՆԹԱՅԵ

ԵՐԿՐԱՇԱՐԺ

Դեկտեմբերի 4-ին գործուղմամբ հյուրընկալվում էի Հայաստա-
նում: Մեկնել էի ին սեփական մեքենայով: Միայնակ: Գործերս վեր-
ջացրի և 7-ի առավոտյան շարժվեցի դեպի Թբիլիսի: Ո՞չ արագ էի վա-
րում, ո՞չ դանդաղ, միջին արագությամբ: ճանապարհը ծանրաբեռ-
ում, ո՞չ դեպքում, այժմ առանց երկնտանքի կարող եմ ասել, որ
ված չէր, ամեն դեպքում, այժմ առանց երկնտանքի կարող եմ ասել, որ
այն տարաբախտ պահին ինձնից հեռու թե մոտ ո՞չ համընթաց, ո՞չ դե-
մընթաց մեքենա չկար:

Ինքներդ դատեք, խոհերով տարված՝ սլամում եմ ճանապարհով և
հանկարծ, առանց որևէ պատճառի, ղեկը պլստում է ծեռքիցս: Ո՞չ սա-
ռուց է, ո՞չ ծյուն, ո՞չ անձրև, մինչեւ մեքենան կայծակի արագությամբ
թերվում է կողքի, ուր որ է դուրս կընկնի ճամփից: Մեքենան վարում եմ
ճիշտ այնպես, ինչպես պահանջում են երթևեկության կանոնները, բայց
ճիշտ այնպես, ինչպես պատճառում է նրան: Դեռ լավ էր, որ ա-
րագ չէի գնում, այլապես շրջվելուց չէի խուսափի: Չէի հասկանում ինչ
էր կատարվում: Գլխիս մեջ առկայօնում էր այն միտքը, թե շարժիչ մեջ
վեհ կատարվել: Ինքս էլ չգիտեի ինչպես վար-
հավանաբար ինչ-որ բան է խարարվել: Ինքս էլ չգիտեի ինչպես վար-
հավանաբար ասես ոչինչ էլ չի պատահել: Առաջին հայացքի է այդպես
ճանապարհը, ասես ոչինչ էլ չի պատահել: Առաջին հայացքի է այդպես
ճանապարհը, այնուհետև նկատում են, որ առջևում ասֆալտը ուրած է, ճար-
թվում, այնուհետև նկատում են, որ առջևում ասֆալտը ուրած է, ճար-

պարզություն է զարիկը լի տեսարան, և հեղձուցիչ, ծնշող վախը կործանարար դեղնախտի հետ միասին սողոսկում է մարմնիս մեջ, սողոսկում է ու մթագնում ուղեղու:

Երկրաշարժ: Երկրաշա՞րժ էր: Զկա ավելի մեծ աղետ, որ մարդուն զգալ տա իր անզորությունը, ահա թե ինչու դրանից մարդ հաճախ կորցնում է բանականությունը:

Ուղեղս մքաջնած՝ նույնիսկ չնկատեցի, թէ ինչպես հայտնվեցի ավերակույտերի վերածված քաղաքում, ավելի ստուգ՝ քաղաքատեղում, ուր տասնինգ րոպէ թէ տասնինգ վարկյան առաջ (ժամանակի զգացողությունն էլ կորցրի) կյանքը եռում էր, մինչդեռ այժմ վերածվել էր փլատակների:

Ոչ էլ գիտեի՝ որտեղ եմ, ո՞ր քաղաքում:

Կայծակնահար, մշուշված գիտակցությամբ առաջ էի շարժվում, մտքովս չեր անցնում, որ կարելի էր մերենան կանգնեցնել. դանդաղ ընթանում էի լայնահուն փողոցով, փողոցատեղով, բերանները բացած սարսափելի փոսորակների ու քանդված բեկորների միջև փնտրում էի ճանապարհը: Յետո միայն հասկացա՞ ինչու չէի համարձակվում կանգնեցնել մերենան, ուզում էի մարդ տեսնել, մեծ-մեծակ ոչ մի զնով չէի կանգնի սահմուկեցուցիչ տեսարանի առջև՝ ավերակված քաղաքում, քանզի չարագույժ լրությունն է գվար գլխիս մեջ:

Հետո մարդկանց տեսա, միանգամից շատ, հավանաբար, քսան մարդ, վազեցին դեպի ինձ, շրջանցեցին, գորգոռալով ինչ-որ բան ասացին, բացատրում էին, հասկացնում, բայց հայերեն: Պարզ է՝ ածխի պես սև իմ թեղմողութիւ պատճառով մտցներով չէր անցնում, որ իրենց լեզուն չեմ հասկանում: Ամբողջ կոկորդով գոռում էի, թե որուսերե՞ն, որուսերեն խոսեք, հայ չեմ, բայց ո՞ւ կասես: Եթոքները պարզեցին դեպի ամենամոտ կեռանքը, թե այդ կողմից իջիր, իսկ իրենք վազեցին հակառակ ուղղությամբ, այնպես որ չհասցրի մերենայից դուրս գալ:

Գնացի նրանց ցույց տված ուղղությամբ, մոտ երկու հարյուր մետր անցնելուց հետո կանգ առա. առջևում այլևս ճանապարհ չկար: Դիմնա- հատակ կործանված շենքը (հավանաբար՝ չորս-հինգ հարկամի) փողո- ցը դարձել էր նրբանցք:

Ամենուր ավերակույտեր էին:

Ծարժիշն անջատեցի ու այդ ամբողջ ընթացքում առաջին անգամ ոտքս հողին դրի: Նույն պահին տեսածիցս շունչս կտրվեց, քար կտրեցի:

Տասը մետք հեռավորության վրա տանիքի թիթեղի և այսուի կույտի վրա նստած էր մոտ հինգ տարեկան մի տղա: Նստած էր զարմանալիորեն լուս, անշարժ և տանջալլուկ, լայն բացված աչքերով նայում էր հեռուները: Քարացած էր, այն՝ բայց բնավ չէի կասկածում, թե կարող է մեռած լինել, որովհետև այդչափ բախծոտ աչքեր միայն կենդանի մարդոց կարող էր ունենալ: Տաք վերարկու էր հագել, տաք զիխարկ դրել, բայց բոթասներից ու կրծքին սեղմված գնդակից հասկացա, որ բակ է իշել՝ խաղալու: Եվ դա էլ փրկել էր: Շրջակայքում՝ հեռու թե մոտ, մարդ-մուրդ չէր երևում: Զգացի, որ մեզ դիպվածն է հանդիպեցնում: Աստված կամ նրան է ինձ համար ուղարկել, կամ ինձ՝ նրա: Անեն դեպքում՝ պարտավոր էի ծանոթանալ:

— Խոսիր ինձ հետ, բալիկ,— կրկին ասաց էս: Եզ միշտ այս գուր, դեմքը թրթրաց, հետո ինչ-որ բան ասաց: Խվկոյն հասկացա, որ եխան ռուսերեն դեռ ոչ մի բառ չգիտի: Ես էլ հայերեն ոչ մի բառ չգիտի: Դիմեօն Ալբատրոնով.

— Ես Վածա քեռին եմ, — մատս կրօքիս հսկող սու քամ ազգական կրկնեցի:

Հասկացավ, ինքն էլ մատը դրեց կրծքին (սյուս սակառը գտնական) և ասաց.

— Էստ: Հայութի առաջարկը (չհայտի ինչ ասեմ, թեև,

— Լա՛վ գնդակ ունես, Լո՛ն, — ասացի շնորհական մատուցությունը: — Մի նույն էր՝ ինչ կասեի. խոսքն իր արժեքը կորցրել էր), — տո՛ւր ինձ: — Չեռքս մեկնեցի. խոճովեց, չզիցեց: Գնդակն իսկապես ընտիր էր՝ բոլորովին նոր, սպիտակ, սև քառակուսիներով, ֆուտբոլի իսկական, կաշվե գնդակ:

Արժանակ տիրեց ծանր ու ծնշող [լուրջ] լուս.

Դաշտամակ գույքը զննեցի շուրջու ։ Տեսքի ավելապույտութիւն սաշ պարզութեաւ ծանոթ առարկա՝ հեռուստացույց։ Չգիտեն ինչու, տեսնելուն պես մարմնովս սարսուր անցավ. հանգած էրանն անվճան էր մնացել. միակ ամբողջական առարկան էր հսկայական տարածքում։

Σημαντικός είναι ο προσωπικός στυλ του γενετικού.

Վեր կացա, մոտեցա ավտոմեքենային: Դիշեցի, որ մի շիշ «Բորժոն» ունեմ պահած, բացեցի ու տարա երեխայի համար: Մեկնեցի իրեն: Վերցրեց: Ծարավ էր: Փորձեց խմել, բայց, հավանաբար, շշից երբեք չը խմել, ջուրը թափվեց, սկսեց հազար, գնդակը ծեռքից ընկավ ու գլորվեց սապատաննան ասֆալտի վրայով:

— Սպասի՛ր, — ասացի, վերադարձա մեքենայի մոտ, պայուսակից թուղթ հանեցի ու բաժակ սարցեցի: — Արի՝ այստեղ, — երեխային կանչելով՝ նաև ծերորդ արեցի: Վեր կացավ, զնդակը վերցրեց և մոտեցավ ինձ: «Բորժոնօ» լցնելով հապճեպ պատրաստած բաժակի մեջ՝ տվեցի Լունին: Դատարկեց:

—Ելի ուզո՞ւմ ես,— հարցող:

Նայեց ինձ և, ի նշան համաձայնության, զլխով արեց: Նորից խմեց,
նորից հարցրի, նորից խմեց: Փոքրիկի կոկորդը չորացել էր. շիշն ամ-
բողջությամբ դատարկեց: «Երևի թե քաղցած լինի,— նտածեցի,— իսկ
եթե քաղցած չէ, շատ շուտով ուտելու պահանջ կունենա»:

Մերենայի դուռը բացեցի, Լևոնին ճպտացի ու ծշան արեցի, որ նստի: Յնազանդ եկավ ու նստեց կողքա: Գնդակը ձեռքից բաց չէր թողնում: Շարժիչը միացրի, հետընթաց շրջադարձ կատարեցի և ուղղություն վերցրի դեպի մեծ փողոցը: Զգիտեի՝ ինչ անեմ, ուր զնամ, սպասում էի որևէ մեկի երևայուն, ինչու ինձ երևասորուն են ուստի առաջ առաջ:

Առժամանակ այդպես խարիսափելով առաջ գնացի: Դանկարծ հողին հավասարված շենքի խառնաշփոր ավերակների մեջ պաստառ նկատեցի, որի վրա գրված էր՝ «Խլեն»: Մեքենան կանգնեցրի: Լսոնին պատվիրեցի ոչ մի տեղ չզնալ, սպասել տեղում: Զգիտեմ՝ ասածն ընկալեց, թե չէ, բայց ոչ էլ մտադիր էր որևէ տեղ գնալ. հանգիստ նստել ու խոշոր աչքերով նայում էր հեռաստաններին:

Սուտեցա ավերակույտին, որ ոչ վաղ անցյալում պետք է որ հաջի խանութ եղած լիներ. խորացա ավերակների մեջ և շուտով գտա այն, ինչ փնտրում էի. աղյուսների արանքում հացեր էին՝ ծածկված փոշու հաստ շերտով: Կռացա՝ վերցնելու, բայց հանկարծ արյունը սառեց երակներիս մեջ: Իմ՝ առաջ պարզած ձեռքից քսան սանտիմետր հեռու նախ մեկ ուրիշ ձեռք տեսա, ապա՝ մարդու արմաքարախ դեմք ու սառած աչքեր... Սիրտս դեմ առավ կոկորդիս, ծնկներս դողացին և այնպիսի արագությամբ ու թափով ձեռքս տարա մեջքիս, ասես դիակապտու-

թյան համար ձեռքբերս ոլորտեցին: Մի պահ ցանկացած փախչել. դրա հրա-
վունքը ունեի. ոչ միայն իրավունք ունեի, պարզապես պարտավոր էի:

Զերս զցեցի հացին (դեռ տաք էր) և Կազեցի դեպի Մեթևսա: Սա տեղի դեկի մոտ: Լսոնը նայում էր, թէ ինչպես եմ հացի վրայից մաքրում փոշին. այնուհետև կտրեցի ու մեկնեցի. Վերցրեց, նայեց և... հանկարծ ճշաց (ոչ այն ժամանակ հասկացա, ոչ էլ իհմա եմ հասկանում, թէ ինչ պատահեց այդ պահին), գնդակը նետեց, ընկավ վրաս, կախվեց իմ վահա, որկեզ ու սկսեց աղեկոտուր հեկեկալ:

Ես նույնականացնեմ առաջարկը՝ պահպանության մեջ առաջարկելով Համբուլութեան:

— Հայ մի լինի, Լսոն, Լսոն, Լսոնիկո,— մի կերպ արտաքիսոցի՝ փնտինթալով:

Ամբողջովին զրկվել է դատելու ունակությունը. զգացումն է:

Երկար քննեց: Նստել էի անշարժ: Կասաց-վասաց գույք, մտածելու կարողությունը: Վերջապես հավացա, թե ինչ է կատարվում, ինչ է տեղի ունեցել: Սարսափելի մոքեր էին ծնվում զիլիս մեջ. ո՞վ գիտի, գուցե Թբիլիսի՞ն էլ է ավերվել, ինչպե՞ս են մերոնք՝ նայր, կինս, երեխաներս, վայ՝ թե... Աստված, պահի՛ր, պահպանի՛ր... Այդ նասին անգամ մտածել չեմ ուզում: Լավ, ասենք՝ ողջ-առողջ են, բայց հո կիմանան՝ այստեղ ի՞նչ է կատարվում, ին դարողից հո կիսելագարվեն: Պետք է տեղեկացնեմ, որ կենդանի են: Տեղեկացնե՞լ... Բայց ինչպե՞ս, չէ՞ որ երկրաշարժը, պարզ է, ավերել է նաև հաղորդակցության միջոցները... Ամբողջը հողին է հավասարվել: Որքա՞ն ժամանակ է՝ այն մի բուօ մարդ Ամբողջը հողին է հավասարվել: Գուցե ամբո՞ղջ երկրագունդն է ավերվել: Գուցե սա երկրաշարժ չէ, այլ երկրորդ գալու՞ատն է: Յանաշխարհային աղե՞տ: Զգում էի՝ եթե արդեն չեմ զգվել, շուտով կգժվեմ:

Ոչ ոք ուշադրություն չէր դրածնում իմծ վրա: Բոլորն զբաղված էին իրենց գործով, իրենց դժբախտությանը էին կլանված: Դասկացա, որ ես նույնպես պարտավոր եմ որևէ գործ անել, բայց իմ ծեռքերի մեջ հանգստանում եր սարսափելի, մանկան համար ահավոր տանջանքից լլկված մեկը, որ խոր քնած էր:

Նստած էի այդպես, երբ իրշեց վիթխարի մեքենան խլացուցիչ ազդանշանով ընդհուար մոտեցավ և հասկացրեց, որ ճանապարհ ազատեմ: Սուլոցից երեխան արթնացավ, ժպտաց, ինչպես սովորաբար ժպտում են երեխաներն արթնանալիս և իր խոշոր, ժպտուն, սև աչքերով նայեց իմծ: Տեղավորեցի կողքիս արողին, նույն պահին վերցրեց զնդակը, իսկ ես հանկարծ նկատեցի, որ ինձնից ճանապարի պահանջող իրշեց մեքենայի դռան վրա գրված է՝ «Թթիլիսի»:

Ուրախությունից խենթացած՝ դուրս թռա մեքենայից, կախվեցի վարորդից ու գրեթե գոռացի ականջի մեջ.

— Թթիլիսիում իո հանգիստ է, բարեկա՞մ:

— Մի՛ վախենա, — պատախանեց նա:

Այսուհետև ասաց, որ երկրաշարժի ուժգնությունը Թթիլիսիում եղել է վեց բալ, երերացել են շենքերը, մարդիկ կարգին վախսեցել են, բայց ոչ ավերածություններ են եղել, ոչ էլ զոհեր: Մինչդեռ այստեղ՝ Դայաստանում, չորս քաղաք և անթիվ զյուղեր քարութանդ են եղել: Շտապելու պատճառով նույնիսկ մոռացա հարցնել, թե որ քաղաքում ենք: Անմիջապես ազատեցի ճամփան, և նա էլ, առանց հրաժեշտ տալու, հեռացավ իր վիթխարի կարմիր մեքենայով:

Ես նույնպես շարժվեցի: Բաղաքատեղում ավելացան թե՛ մարդիկ և թե՛ մեքենաները: Արդեն սկսվել էր ջանադիր պայքարը հանուն մարդկանց փրկության:

Մերոնց հիշեցի. կամ պիտի տեղեկացնեի իմ մասին, կամ շտապ մեկնեի, թե չէ վշտից ողջ չէի գտնի նրանց:

Բայց այս երեխային ի՞նչ անեմ: Արթնանալուն պես նրա մեջ խոնարի մեծ ցանկություն առաջացավ: Ի՞նչ իմանաս, թե այդ սարսափելի աղետս ինչպես է խարարել նրա ճանուկ հոգին, ի՞նչ իմանաս, թե ինչպիսի դժբախտության է ականատես եղել, ի՞նչ իմանաս՝ որտեղ են նրա ծնողները, ընտանիքի անդամները: Տա՞ս են եղել, թե՞ չէ: Ո՞վ կպատախանի այս հարցերին: Այս թոհուրոհի ժամանակ, երբ մարդիկ ողջ-ողջ բաղվածներին փրկելու գործով են զբաղված, իո չեմ կա-

րող գնալ ու խնդրել, թե թարգմանեք խոսքերս: Մինչդեռ տղան պատմում է հուզված, կցկոուր, սրտակեղեք պատմում է, խոսում իմծ հետ, դժգոհում՝ չմտածելով, որ ես իրեն բոլորովին չեմ հասկանում, թեն, ինչպես չեմ հասկանում, ի՞նչ չեմ հասկանում: Բա էլ ի՞նչ եմ հասկանում այս աշխարհից:

Չէ՛, այս երեխային թողնել չի կարելի:

Գուցե թե տանեմ Թթիլիսի. ընդամենը երկուսուկես ժամվա ժանապարի է. մերոնց կտեսնեմ, կիանգստացնեմ, երեխային կթողնեմ, հետո զկարկին կվերադառնամ ու սրա հարազատներին կփնտրեմ: Իսկ եթե չկրողանամ փնտրե՞լ... Չէ, դեռ շուտ է այս ճասին մտածել:

Դե՛հ, դեպի Թթիլիսի:

Քաղաքի ելքի մոտ մի ծանոթ դեմք տեսա. թթիլիսի բժիշկ էր: Մերենան կանգնեցնում են, վազում նրա կողմը, բարսում են, բարս առնում է, ապա ավելացնում.

— Այստեղ ենք եկել, մեծ, շա՞տ մեծ աղետ է տեղի ունեցել:

— Թթիլիսիում ի՞նչ կա-չկա, — հարցնում են (իրշեցի խոսքերի մեջ են ուզում հավաստիանալ):

— Դանգի՞ստ է:

Մինչդեռ ես ոչ մի կերպ չեմ կարողանում հասկանալ, թե ինչպես կարող է որևէ տեղ հանգիստ լինել, երբ այստեղ ահասարսուր ողբերկարող գործուն է. սարսափելի ավերակներ, զոհեր ու խեղվածներ, կենդանի գործուն է. սարսափելի ավերակներ, զոհեր ու խեղվածներ, կենդանի գործուն է. սարսափելի ավերակներ, զոհեր ու խեղվածներ, որդեկորուս բաղվածներ ու փլատակների տակ հեծեծող վիրավորներ, որդեկորուս ծնողներ ու ծնողներին փնտրող զավակներ...

Եթե՞ պատկերացնում:

Դիմա ոչ մի տեղ՝ ամբողջ երկրագնդի վրա և ոչ մի տեղ, հանգիստ չէ, չի կարող լինել:

Բժիշկն շտապում է իր գործին, իսկ ես շրջվում եմ և, ինչ տեսնեմ, իմ լսոնին գրկել է գլխաշորով մի կին, համբուրում է ու լաց լինում:

Սուտ վազեցի:

Կինն ինձ ինչ-որ բան է ասում հայերեն: Պատախանեցի, որ վրացի են:

— Ես սրա մորաքույրն եմ, սրա մորաքույրն եմ, մորաք-վյրը. — ապացի են:

— Ես սրա մորաքույրն եմ, սրա մորաքույրն եմ, մորաք-վյրը. — ապացի են ու շարունակում հեկեկալ: Դետո տղային առնում է ծեռքերին ու

Վազում: Ուշադիր հետևում եմ Լսոնին. նա մորաքրոջ ուսի վրայով ինձ և նետում իր՝ բոլորովին նոր, սպիտակ, սև քառակլուսիներով գնդակը... Կռանում եմ, զնդակո մեղամում և... Ալոր մաս...

Շրջակայքում անհաշիվ մարդիկ են խմբվել... Գնդակը պահել են ձեռքիս մեջ... Մեքենայում փոշեկողով հացն է ու «Բորժոմի» դատարկ շիշը... Չգիտեմ՝ որ քաղաքում եմ, թեև դա շատ հեշտ է պարզել ու իմանալ: Բայց, ա՛յ, Լսոնի մասին այլևս ոչինչ չեմ կարող իմանալ. Նրա ծնողները ո՞ղջ են, փրկվել են... Կամ հետագայում ի՞նչ բախտ է բաժին ընկնելու նրան: Ասենք՝ արժե՞ բախտի մասին խոսել այս համընդիանուր դժբախտության ժամկեն...

ՊԱՏԳԱՄ ՄԵԾԱՅԻ

Նախապես հիշատակենք այսպես, քանզի հայոց և վրաց... և կովկասեցոց հայրը մեկն էր՝ Թարգամոս անվանք... Նրա որդիներից ությարդ հայտնի ղարձան որպես հզոր ու անվանի հսկաներ... Առաջինը մարդ հայուն էր Դայոս, Երկրորդը՝ Քարթլոս, Երրորդը՝ Բարդոս... Այս ությաները հսկաներ էին, սակայն Դայոսը ամենքից առավել հսկա էր, քանզի նրա նմանը երբեք չի եղել ոչ ջրհեղեղից առաջ, ոչ էլ հետո՛ մարմնով, ուժով ու քաջությամբ... Եվ այս յոթ հսկաների կառավարիչն ու տերը Դայոսն էր: Եվ այս բոլորը հպատակ էին Դայոսին: Եվ այս ությաներն էլ ծառայում էին Ներքովք հսկային, որն առաջին թագավորն էր ողջ աշխարհի:

«ՔՐԻԹԼԻՍ ՑԽՈՎՐԵԲԱ», XII Դ.
* * *
Վրացիների և հայերի շահերն այնպես են զողված իրար, որ մտքով
կույրն անգամ չի կարող բացասել այս հանգամանքը: Ուրեմն՝ անհրա-
ժեշտ է փոխադարձ հարաբերությունների ուժեղացում:

Մենք լավ գիտենք, որ առաջվա Վրաստանի թուլությունն սկսվեց այն դժբախտ օրվանից, երբ Երեսնիվայր ընկավ Հայաստանը՝ մեր առաջվա պատվարը հարավից:

ԻՐԻՑ ԲԱՎԵԱՎԱՐԵ

Հայերին սիրում եմ և ցանկանում, որ մեր միջև այնպիսի փոխհարաբերություն լինի, ինչպես էր մեր նախնիների օրոք: Ցանկանում եմ, որ սրանից հետո գոնեք ծեռօք ծեռօքի տված մի ուղիղ ճամփով ընթանանք դեպի ապագան, թե չէ իրար հետ թշնամությամբ ոչ մեկս հեռու չենք գնա:

Ակադի Ծերեթելի

Հայի և վրացու անառարկելի եղբայրության ապացույցը մեր ծեռագիր նատյաններում է, մեր արյան ու սրտի մեջ, Մշխնդի ու էջմիածնի տաճարներում է, իշխանների ուխտատեղի Դարձիճավանքի վիմագրերում, մեր նախնյաց քաջերի արյունով ներկված Անհում ու Ասպինձայում..., Թիֆլիսում ու Երևանում, Արաքսի ու Արագվիի ափերին, Արարատի ու Մղինվարի լեռնալանջերին, Դվինի ու Կրծանիսի հին մարտադաշտերում, մեր օջախների ծխաքուլաններում: Ապացուցվածը պիտի պաշտպանել աչքի լուսի պես, որ հին արմատի մեր Ծովուղերը միշտ դայար մնան, չորոշեն:

Կոնստանտինեական գլուխական

... Հայ և վրաց ժողովուրդները ապրել են մի հոգով, շնչել են նոյն օդը և միացյալ ուժերով դիմադրել ներխուժող թշնամիներին: Այսպես է եղել հնում, այսպես է նաև հինա, այսպես կլինի միշտ, քանի դեռ հոսում են Քրազդանն ու Բուռը:

Իռության գրիչածովուն

Հայ և վրաց ժողովուրդները հիմնականում ընդհանուր թշնամի ու նեին: Այդ թշնամիներին նրանք առճակատում էին միացյալ ուժերով՝ հաղթանակի դեպքում միասին ուրախանում էին, պարտության դեպքում՝ վշտանում ու դառնանում: Դրացիության և բարեկամության այս երկար ծանապարհին մեր ժողովուրդների պատմության ամենափառահեղ էջերը գրվում էին ծիչտ այն ժամանակ, երբ նրանք ուս ուսի պայքարում էին դաժան կեղեքիների դեմ և հերոսական նարտերում անշահախնդրութեն արյուն ոքում մեկը մյուսին պաշտպանելու համար:

Գոհանյ ԱԲՈՅՉՅԵ

Յուրաքանչյուր վրացի պետք է իմանա, որ հայերը հնուց անտի մեր եղբայրներն են, և բոլոր նրանք, ովքեր չեն հասկացել այս ծշնար- տությունը, մոռացել են սիրել իրենց հարազատ եղբորը: Յուրաքանչյուր հայ պետք է իմանա, որ վրացիները հնուց անտի մեր եղբայրներն են, և բոլոր նրանք, ովքեր չեն հասկացել այս ծշնարտությունը, մոռացել են սիրել հարազատ եղբորը: Ով մեր միջն պղտղորում է ջուրը, նա միայն թշ- նանու ջրաղացն է աշխատեցնում:

ԳԵՐՈՂԻ ԶԻՎԱՐԵ

Հայերը և Վրացիները հնագույն մշակույթի տեր ժողովուրդներ են: Մենք միասին ենք քայլել պատմության քառուղիներով. մենք հարևաններ ենք ֆիզիկական իմաստով, մինչեւ ոգով, պարոսով, արարմաք նույն էլություն ենք: Մեր հարազատությունը ծակատագրով է մեզ տրված:

Նորադիր ԴՐԱՄԱԿԱՆ

Այս աշխարհում որք մնացած վրացին մեն մի սրտացավ ու կարե-
կից եղբայր ունի, որին ստեղծել է Երկնային Արարիչն ինքը: Դա հայն է:
Դայց՝ մեծ ու փառավոր պատմությանը:

Զանոսուղ ՉԱՐԿՎԻԱՆԻ

ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹՅՈՒՆ S.S. ԻԼԻԱ Բ-ԻՆ՝
ՊԱՏՐԻԱՐք ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԴԱՄԱՅՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻ,
ԹԲԻԼԻՍԻ

Սիրեցյալ Եղբայր Մեր,

Ահավասիկ կրկին գրում եմ Ձերդ Սրբության, իմ վերջին 29 Ապրիլ
1990 թվակից նամակից հետո: Երկար մտածեցի, գրե՞մ Ձեզ այս տողե-
րը թե ոչ, բայց ի վերջո որոշեցի գրել, նվիրական մի պարտականություն
կատարած լինելու գիտակցությամբ, մի պարտականություն հավասա-
րապես Դայ և Վրաց ժողովուրդների համեմեաց:

Ես հավատում եմ նախ պատմության վկայության ի մասին մեր Եր-
կու ազգերի նշտարական բարի դրացիության և հաճախ հանգործակցու-
թյան՝ մանավանդ փոթորկալի ժամանակներում, ահա Երկու հազար
տարիներից ի վեր:

Բնորոշելով պատմությունը, անցյալ դարու մեր գրողներից մեկը
ասել է «հետ նայիր որպեսզի ուղիղ տեսնես քո առաջը»:

Այսօր ես վկայակոչում եմ ոչ միայն անցյալը մեր ժողովուրդների
բարեկամության, այլ նաև իրամայականը այդ բարեկամության պահ-
պանման նաև մեր օրերին, երբ այնքան դժվարին, տագնապալի ժամա-
նակներ են ապրում նրանք և այնքան վտանգներ են կուտակվում նրանց
կյանքի ճանապարհին:

Որով թե՝ պատմությունը և թե մեր օրերի նոր կացությունները թե-
լաղորում են մեզ միսիքարել մեկս մյուսահն, նեցուկ լինել և օգնել մեկս
մյուսահն: Մեր ժողովուրդների ապագայի ծանապարհը, մեզ ցույց է տա-
լիս թե մեր անցյալը թե մեր նեռևկան:

Իմ խիդը մղում է ինձ եղբայրաբար Զեզ բերելու իմ այս խոհերը իբրև հետևանք այն տարածայնությունների որ վերջերս շրջում են ձեր մայրաքաղաքում Հայ ժողովրդի և Եկեղեցու նկատմամբ, բոլորովին անհամապատասխան ճշնարտության և արդարության ու մեր ժողովուրդների շահերին: Ես ծանրորեն մտահոգված եմ կ խոր միջու եմ սապում:

Իմ հոգեկան վիճակը առավել ծանրացավ այս օրերին, կարդալով Թթվիլիսիում հրատարակվող «Գրական Վրաստան»-ի 8 Հունիսի համարում լրայս տեսած հոդվածը, կրացի ծանոթ գրող և հասարակական գործիչ պարոն Զ. Կամսախուրդիայի ստորագրությամբ, որի մեջ կա մի ընդարձակ հատված՝ Վրաց և Հայ ժողովուրդների հարաբերությունների և անձանք ինձ Վերաբերող, լի ապշեցուցիչ, անհավատալի դատողություններով:

Վատահ եմ, որ եթե կարդաք հողվածի այդ մասը, Դուք ևս պիտի համոզվեք, թե հողվածագիրը զոհ է օնացած ամճեցու ու անհետն առևանցեց:

Մինչև երկինք աղաղակող անարդարություն է հայտարարել մի գրական լուրջ թերթի էջերում, թե «Կազգեն Կաթողիկոս, ասում են թե, իր քարոզներով կոչ է անում հայերին, որ գնան բնակվեն Սև ծովի ափերին...», որպեսզի Վրաստանում հայերի թիվը շատանալով մի օր այդ երկրամասը միացնի Հայաստանին, և այլն:

Այսպիսի կոչ են երբեք չեմ կատարել որևէ առիթով: Նման մոլորու-
յան հետք անգամ չի եղել իմ հոգում:

«Դաս արա ինձ Տէր Աստուած, զի ես յանբջութեան իմում գնացի... և ոտն իմ կացցէ յուղղութիւն» (Սաղմ. 25:1, 12):

Ընդհակառակը իմ բոլոր քարոզները ուղղված հայերին, եղել են կոչեր համախմբվելու Մայր հայրենիքի տարածքի վրա, չցրվել, չհեռանալ մայր հողից: Ավելին, երբ լսել եմ որ որոշ ընտանիքներ, անծնական նկատումներով, Դայաստանից տեղափոխվել են Սոչի կամ Սուխումի կամ Միջին Ասիխա, ես մեղադրել եմ նրանց և այս կոչեր եմ ուղղել մեր ժողովում՝ չհետևել նրանց օրինակին և չբաժանվել մայր երկրից: Իսկ Վրաստանում բնակվող հայերին միշտ, ամեն առիթով հորդորել եմ և հիմա էլ նրանց կոչ եմ անում՝ մնալ հավատարիմ քաղաքացիները վրացա-

կան հայրենիքի, նվիրված վրաց եղբայր ժողովրդի բարօրության, նրանց արդար սպասումների իրազործնան:

Եվ այսօր, ինչքան անտանելի է ինձ համար լսել սասա ամփուլս սպառանք, լսել վրացի ժողովրդի պատասխանատու մի գործիչի բերնից: Սի պահ նույնիսկ մտածում եմ թե արդյոք ննան անհիմն ու անճիշտ հայտարարություններ հատուկ են կատարվում որպեսզի թունավորվեն հոգիները վրացոց և՝ հայերի և թշնամանք սերմանվի նրանց միջև:

Սիրեցյալ Եղբայր Մեր ի Քրիստոս, Թղթամանք մարդկան առաջնահարության վեհական գործության մասին պատմության էջերը՝ ուղիղ հայացքով և պայծառ մտքով, ոչ վուրդների պատմության էջերը՝ ուղիղ հայացքով և պայծառ մտքով, ոչ ծուռ հայելու միջով, որպեսզի հստակ տեսնենք իրականությունը և ուղիղ հասկանանք մեր անցյալը, ուղիղ վերլուծենք այսօր մեր առաջ դրվագը և ուղիղ ճանապարհը գտնենք դեպի առավել խաղաղ ու ազատ ապագայի:

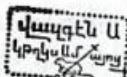
Կաղովելով իսկ, մնացել են իրարից անբաժան, մեկը մյուսով իր սեփական ազգայինը, իր լինելիությունը առավել հաստատելով:

Հաստ պիտի ցանկայի, որ ին այս խոհերը հասնեին մեր վրացի հոգևոր եղբայրներին ու մտավորականներին, նաև պր. Կամսախուլրդիային: Այսպիսով, կխորհիմ մի ծառայություն նատուցած լինել Դայ և Վրաց Եկեղեցիների ու ժողովուրդների դարավոր բարեկամության վերականգնան ու ամրապնդման: Դանողված եմ որ Դուք նույն զգացումներով տոգորված, համաձայն կլիներ որ հոսանքառական են առաջ բարեկամության համար:

Սեր Եղբայրական սերն ու զնահատանքը Զերդ Սրբության և մեր քաջալերանքը և օրինությունը վրաց բազմանորի ազնիվ ժողովրդին: Թող բարին Աստված իր անքավ ողորմությանք մնա օգնական և մարտակից մեր հավատակից ազգերին, որպեսզի նրանք ինչպես անցյալում վտանգի պահերին, նաև այժմ միասիրու ու միակամ բաղիսեն դռները առավել լուսավոր մի ապահանի:

Եղբայրական սիրո ողջագուրումով՝

ՎԱԶԳԵՆ Ա
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ԴԱՅԱՑ
Ս. Էջմիածին, 29 հունիս 1990 թ.

ԿԱՐՈՂԻԿՈՒՄ ԱՐԵՎԱՅՆ ՀԵԶՈ

ԽՍԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Վերջին տասնամյակի ժողովրդավարությունը մի հեղեղ էր, որ բա-
կականաչափ թարմություն հաղորդեց հասարակական կյանքին, բայց և
շատ էր նրա բերած տիղմը: Այն, որ պարբերականների մեջ հեշտու-
թամբ տեղ են գտնում ցածրորակ գրություններ, հաճախ ծայրահեղո-
րեն աշառու և սադրիչ եզրահանգումներով, պայմանավորված է ոչ
միայն հեղինակների անտեսյակությամբ ու միտումնավորությամբ,
այլև դրանց ասպարեզ տրամադրող խմբագրությունների ցածր պրոֆե-
սիոնալիզմով: Այս երևույթը հատկապես ակնրախ և անհանգստացնող
է վրաց մանուկի պարագային: Այստեղ գնալով ահազնանում է հակա-
հայ մի հիստերիա, որին տոն տվողներից շատերը, դժբախտաբար,
«նախկին հայեր» են:

«նախկին հայել» ս. Սամուկի այդ կարգի հրապարակումներին լուրջ սշասպերք, և տալն անհմաստ է, որովհետև դրանք մեծ մասամբ իրականության, մա- նավանդ գիտության հետ հեռավոր կապ իսկ չունեն, թեպետ երեխն գործառում են «գիտական փաստերով», պատմագիտության անունից: Սույն ժողովածուն ընթերցող լայն հասարակյանության համար չէ, այլ մասնագետների նեղ շրջանակի, և մենք հույս ունենք, որ ընթերցողները քննական մոտեցում կցուցաբերեն և չեն զայրանա այնտեղ, ուր ժպիտն է վայել:

Սյուս կողմից, սակայն, չի կարելի անպատճախան թողնել չարամ-
տորեն ասված ամեն խոսք: Այդ բանը, հուսանք, ժամանակին և տեղին
կանեն համապատճախան բնագավառների մասնագետները: Այստեղ
արժե անդրադառնալ Վրաստանում վրացիներին զանզվածորեն հա-
յացնելու առասպելին, որ հորինվել է հողվածագիրներից շատերի թերև

ծեղքով, և տպավորությունն այնպէս է, թե հայտնի առակի հերոսի նման նրանցից ոմանք հավատում են իրենց հերուրածին: Բայց նրանց մտքով չի անցնում, որ այդպիսի պնդումով առաջին հերթին վարկաբեկում են վրաց ժողովորդին: «Ներքին քարթիի երնոսը պատմական տեսանկյունից» հրապարակման մեջ ասվում է. «Իբրև օրինաչափություն, բնիկը պետք է ազդեցություն բռնի վերաբնակիչների վրա, օտարին դարձնի իր կրոնին ու դավանանքին. տեղի է ունեցել հակառակը»: Յնարավոր չէ ավելի վարկաբեկիչ քան հորինել որևէ ժողովրդի հասցեին, քան սա: Իբր վրացիները իրենց հայրենիքում չեն կարողանում պահել իրենց ազգային դեմքը, հեշտությամբ դառնում են «մահմեղական, ֆրանկ, հույն, հայ»: Այս մտացածին խնդիրը հիվանդագին արտահայտություն է գտել շատ հոդվածներում: Մինչեւ պատմական ոչ մի փաստ չկա, որ թույլ տա պնդելու վրացիների զանգվածային հայացման վարկածը: Միակ իրական փաստը Սանտածե ընտանիքի դավանափոխությունն է, որ, հասկանալի է, չեր կարող վրիպել այս «հարցը» շահարկողների ու շաղրությունից: Դայագետ-լեզվաբան Դրաչյա Սանտածեն ժամանակին մեզ պատմել է, որ 30-ական թվականներին պրոֆ. Իլիա Աբրուլածեն «Հայ բարբառագիտություն» առարկայի ըննություն ընդունելիս հետաքրքրվել է նրա ազգանվամբ և խոստովանել է, թե առաջին անգամ է հանդիպում, որ վրացին հայկական դավանանք է ընդունել: «Ես գիտեմ,— ասել է նա,— Վրաստանում հակառակը շատ հաճախ է եղել»:

Նույնքան անհիմն են նաև պնդումներն այն մասին, թե հայերը Վրաստանում յուրացնում են վրացական վանքեր ու եկեղեցներ. անհետքորույն: Այդպիսի զավրումներ անելու հաճար պետության հովանափորույն պիտի ունենաս, իսկ պետությունը Վրաստանում հայերինը չէ: 1700 տարիների ընթացքում հայ ժողովուրդը իր հայրենիքում կառուցել է 26000-ից ավելի աղոթատուն: Այդպիսի ժառանգության տեր Մի ժողովուրդ ինչո՞ւ պիտի աչք ունենա օտար կառույցներին:

Թերևս կարելի է հարևանցի անդրադարնալ և երկու անհիմն հայտարարության: «Վրաստանի լինել-չլինելը» հոդվածում ասված է: «Ամբողջ Մեսխեթ-Զավախիքը տարիներ շարունակ հայտարարված էր սահմանային գոտի. Վրաստանի ազգաբնակչությանը արգելված էր այնտեղ գնալ առանց անցաթղթի... և դա այն ժամանակ, երբ Հայատանից հնարավոր էր այնտեղ մուտք գործել առանց անցաթղթի: Ի՞նչ

Եսա, եթե ոչ հայ ազգաբնակչությանն արտոնություն տալ Մեսիներ-Զավախսը յուրացնելու»:

Զի՞ս թե շատ բարեխիղծ մարդը հեշտությամբ կարող է ստուգել ս համոզվել, որ սա հերյուրանք է: Իհարկե, դա հրաշալի գիտե հոդվածա- գիրը, բայց նրան այդ սուսոց պետք է ինչ-որ հետին նպատակի, հարևան ժողովուրդների միջև ատենալություն սերմանելու համար:

Հնարավոր է, ոչ միշտ է գիտակցված լինում սուտը: Հեղիսակսերիս երբեմն վճարում է կարծ հիշողությունը: Վրաց-արխազական դեպքերի առջնությամբ Մերո Խանզադյանին հղված բաց նամակի հեղինակին անհարմար վիճակի մեջ է դրել հենց այդ կարգի հիշողությունը: «...տարաբախտ վրացիներին պաշտպանում է բարյացական որոշ արխաց կամ էստոնացի, բայց չկա մի դեպք, որ հայր օգնության ձեռք մեկնի վրացուն և եղբայրական կարեկցություն հայտնի», — պահում է նա և ընդամենը տասը տող ներքենում հերքում իր ասածը: «Երբեք չենք մոռանա նաև այն հայերին, ովքեր վրացիների հետ մարտնչում էին հանուն Վրաստաճի տարածքային ամբողջության: Նրանցից ոմանք ընկան հերոսի մահով: Զավերժ փառք նրանց պայծառ հիշատակին»: Հարկ կա՝ մեկնաբանության: Ասենք միայն, որ արխազական դեպքերին անզամքերեակի ծանր մարդիկ գիտեն, որ վրացական տանկերը առաջին հերթին հայերի տներն են ավերել:

թին հայերի տներն են ավերել։
Ինչևս: Բոլոր հերյուրանքներին ու անծառաւթյուններին անդրադառնալը անհմասս գրադաւոնք կլիներ: Միայն կրկնենք Գեղրդի ճանտուրիայի խոսքը, որը քաղաքական մասր շահարկումով գրադվոր գրողներից մեկին խորհուրդ է տալիս. «Եթե զգում ենք, որ քաղաքագետներ չենք, ավելի լավ չէ» կրկին գրադվենք հեքիաբներ գրելով։

U. U.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Դրայա Բայրամյան. Երբ անտեսվում է հավերժության օրենքը 3

Եղանական գներությունը վերականգնելու համար	17
Այն մասին, թե ինչպես Սայաթ-Նովան...	23
Պատմությունն անաշառություն է պահանջում	27
Վրացիների երնիկական պատմություննից	43
Իվանե Զավախիշվիլու արխիվից	53
Դուշարձանն սպասում է հնկական տիրոջը	63
Վրաստանի և Հայաստանի քաղաքական ու սոցիալական հարաբերությունները ըստ Միհրար Գոշի «Դատաստանագրքի»	69
Վրաց այրութենի պատմություննից	73
Ներքին Քարեւիի երնուր պատմական տեսանկյունից	83
Վրաստանի լինել-չլինելը	94
Թիվ 24 բանաձեխ մասին	97
Փոքրիկ բացատրություն	104
Այսպես անաստվածքե՞ն	106
Բաց նամակ ՀՀ գրողների միության նախագահին.	117

ՀԱԿԵԼՎԱԾ 1

Լևանը և Լևոնը	125
Երևանյան իմ ոդիսականը	130
Երկրաշարժ	137
Պատգամ մեծաց	145

ՀԱԿԵԼՎԱԾ 2

Վազգեն Ա. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց. Նորին սրբություն S.S. Իլիա Բ-ին...	149
Խմբագրի կողմից	153

ՀԱՅ-ՎՐԱՑ ԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱՍԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՀԱՐՑԵՐԸ ՎՐԱՑ ՍԱՍՈՒԼՈՒՄ (1988-1990)

Նյութերի ժողովածու
Պ Ր Ա Կ ա ռ ա ջ ի ն

Կազմեց, առաջարանը գրեց և վրացերենից բարգմանեց
Դրայա Բայրամյանը

ԱՐՄՅԱՆ-ԳՐԱՅԻՆ ԼԻՏԵՐԱՏՈՒՐՆԵՐ,
ԿՈՒЛЬՏՈՒՐՆ-ԻՍՏՈՐԻԿԱԿԱՆ ՎՈՊՐՈՎՆԵՐ
Վ ԲՐԱՅԻՆ ՊԵՐԻՕԴԻԿԵ (1988-1990)

Сборник материалов
(на армянском языке)
Выпуск первый

Составление, вступительная статья и перевод Рачия Байрамяна
Издательство «Зангак-97», Ереван, 2001 г.